معياري ادب پيش ڪندڙ

ماهوار

سُهڻي

مارچ - ١٩٧٣ع

سنڌيه مسلم ڪالج جي لائبريري
ڪتاب نمبر 66

سال: ٤ نمبر: ٣

ايڊيٽر
طارق اشرف

قيمت: ٢-٥٠

سال لاءِ: ٢٠-٠٠

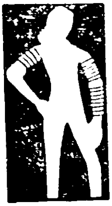

سهڻي پبلشرس
الهندو ڪڇو
حيدرآباد، سنڌ.

SOHNI PUBLISHERS
F/45-750 WEST KUTCHA
HYDERABAD. SIND.

ترتيب

	پنهنجي طرفان....	طارق اشرف	٣
ڪهاڻيون	ڇتي ڪتي جو موت	آمر جليل	١٠
	ڪسوٽي	نجم عباسي	٢١
مضمون	اڄ جو سوال	رسول بخش پليجو	٤١
	٤ - مارچ ١٩٦٧	يوسف لغاري	٤٥
	ڪجهه - ٤ مارچ متعلق	چام ساقي	٧٩
	٤ - مارچ ١٩٦٧.....	غلام نبي	٨٥
شعر	وايون	شيخ اياز	٩٦
	اسين پاڻ رهبر	تنوير عباسي	١٠٢
	٤- مارچ جي پٺي ڏينهن	اِمداد حسيني	١٠٣
	اظهار جي آزادي لاءِ.....	اقبال جتوئي	١٠٤
	سدا سنڌ رهندي	فتاح ملڪ	١٠٥
	تنهنجي راهه ۾	سرفراز راجڙ	١٠٥
	٤- مارچ	راز ناٿن شاهي	١٠٦
	آزاد نظم	نسرين جوڻيجو	١٠٧
	وائي	ملڪ نديم	١٠٨
	٤ - مارچ	زيب ڀٽي	١٠٩
	وائي	پير بخش پياسي	١١٠
	٤ - مارچ جو پٿر	اسلم آزاد	١١١
	بيت	خاڪي جويو	١١٢
	٤ - مارچ	مير محمد پيرزادو	١١٣
	٤ - مارچ جا جوڌا	ستار	١١٤
	نظم	رحيم سهتو مجاهد	١١٥
	٤- مارچ	نثار بزمي	١١٦
تنقيد ۽ رايا	پڙهندڙن جا خط	پڙهندڙن وٽان	١١٧

(سيٺي حق ۽ واسطا قائم)

ٽائيٽل: علي اڪبر

سيد سليم شاه قادري، شاهد پرنٽرز، صدر حيدرآباد سنڌ، مان ڇپرايو.
ٽائيٽل يحيٰ پرنٽرز، نائين جو پڙ، حيدرآباد سنڌ ۾ ڇپيو

پنهنجي طرفان ....

سر ويچن جو ڏينهن

▲ ٤- مارچ جو ڏينهن وري آيو آهي.
▲ ٤- مارچ سنڌ جي جوڌن جو ڏينهن آهي.
▲ ٤- مارچ جيئي سنڌ تحريڪ جو جنم ڏينهن آهي.
▲ ٤- مارچ سنڌ ۽ سنڌين لاءِ هڪ عظيم ڏينهن آهي. انهيءَ ڏينهن هڪ پاسي ڪجهه سنڌي شاگرد هئا، ۽ ٻئي طرف آمر ۽ جابر جي سپاهه. سنڌي جوڌا ٺلهين هٿين هئا، ۽ آمر جو ڇاڙتو پنجن ضلعن جي هٿيارن سان ليس پوليس سان گڏ. سنڌي سپوتن کي خبر هئي ته اهو ڏينهن اچڻو آهي، انهن کي آمر جي ڇاڙتي سان منهن مقابل ٿيڻو پوندو. ته به هو هٿين خالي هئا. پر هنن ڇاتو ٿي، ته سوڀ سدائين حق جي ٿيندي آهي، پوءِ ڇاهي وقتي طور آها شڪست پسجڻ ۾ اچي.
▲ ٤- مارچ جي ڏينهن جيڪا تحريڪ سنڌي شاگردن شروع ڪئي هئي، اِها تحريڪ تيستائين قائم رهندي، جيستائين سنڌ جي ڌرتيءَ ڪي، سنڌ جي اصلي وارثن کي سندن حق نه ملندا. ٤- مارچ تي، اِنهيءَ تحريڪ ۾ سيئي سنڌي شاگرد ۽ شاگرد اڳواڻ هڪ پليٽ فارم تي گڏ هئا، ۽ هاڻ جيتوڻيڪ ٽڙي پکڙي ويا آهن، ته به، هر ڪو، هرهڪ، جدا جدا، سنڌ لاءِ پاڻ پتوڙي پيو.
▲ ٤- مارچ تي سنڌي شاگردن - جوڌن - جوانن پنهنجي ٻـڌي، همت ۽ طاقت جو جيڪو مظاهرو ڪيو هو، شايد ئي اهڙو ڪٿي ٿيو هجي. انهن اِهو ثابت ڪري ڏيکاريو ته ناحق- ناانصافي- حق تلفي ڏسي خاموش نه رهبو. خاموش نه رهبو ۽ ٻاهر نڪري اچبو. ٻاهر اچبو ۽ پوري طاقت سان نڪربو ۽ جڏهن اهڙا فيصلا ڪيا آهن، ته سختيون برداشت ڪرڻيون ئي پونديون. اهڙا موقعن تي ٻڌي - همت - طاقت کي ٽوڙڻ جون سوين ڪوششون ٿينديون آهن. ٤ - مارچ جي جوڌن جي ٻڌي، همت ۽ طاقت ٽوڙڻ لاءِ به سوين جتن ڪيا ويا، ڪين لالچ ڏنو ويو، دڙڪا ڏنا ويا، دٻپ ڏنو ويو- پر سنڌي جوڌن

جي پختي عزم کي لوڏو به نه آيو. جيئي سنڌ تحريڪ ڊاهڻ جي ڪوشش ڪئي ٿي ويئي، اهي وڏيڪ طاقت سان اپريا ٿي. ۴- مارچ جي جوڌن جيڪي مثال قائم ڪيا آهن، اهڙا مثال شايد ڏي ڪٿي پسي سگهبا ۴- مارچ جا سرويچ پنهنجي گهرن ۾ ڪونه لڪا ويٺا رهيا، نه ئي هاسٽلن جي ڪمرن ۾ ويهي، درن کي اندران بند ڪري ڇڏيائون، نه ئي ڪجهه ڪوهه ۾، لڪي ڇپي ڪم ڪيائون. ايوب جهڙي آمر ۽ مسرورحسن جهڙي جابر ڪاموري جي سامهون، کليو کلايو، علي اعلان رستن تي، بازارن ۾، سرڪاري آفيسن ۾ ۽ خود مسرور جي آفيس جي سامهون انهن آمر ۽ جابر کي للڪاريو. انهن نه پوليس جي ڏنڊن جي پرواهه ڪئي، نه ئي رينجرس جي بندوقن جي. انهن سرويچن ۾ ڪي نوجوان هئا ته ڪي ٻار. پرجذبو ۽ عزم پنهنجو جوان هو. انهن آمر ۽ جابر جي ايڏي هٿيار بند قوت جي سامهون آمر جي هڪ ٻئي چاڙتي ڊپٽي ڪمشنر، جي منهن تي چماٽ واهي ڪڍي. اها چماٽ هڪ ننڍڙي شاگرد، هڪ وڏي ڪاموري کي سنڌس هٿيار بند قوت جي سامهون نه هڻين هئي. اها چماٽ سچ هڻين هئي ڪوڙ کي. اها چماٽ حق هڻين هئي ناحق کي. سنڌ جا جوڌا نعرا هڻندا رهيا- 'جيئي سنڌ' ۽ آمر جا چاڙتا پنهنجي ڪمرن ۾، مضبوط درن واري ڪمرن ۾، پوليس جي پهري هيٺ، ڏڪندا رهيا ۽ پوين درن کان پڇي جان ڇڏايون.

▲ ۴- مارچ جي شام، جنهن ڏينهن آمر جي هٿيار بند سپاهه، سنڌ جي خالي هٿين جوڌن تي پنهنجو ڀرپور وار ڪيو، اها شام نه هئي، اهو صبح هو. انهي ۽ ڏينهن سنڌ ۾، سنڌي تحريڪ جو سج ابريو هو. انهي ۽ ڏينهن سنڌي جوڌن جو جيڪو رت وهيو هو، اهو رت سڪو ڪونه، ۽ نيٺ اتلي پيو. انهي ۽ ڏينهن سنڌ جا سرويچ سون جي تعداد ۾ جيلن ۾ ويا، ۽ پوءِ جيل جهڙي ۾ هيبتناڪ جڳهه، هڪ اهڙي مقدس جڳهه بنجي وئي، ته جيڪو جيل مان ٿيو اچي، ڇڻ ته ڪيس بهادري ۽ حب الوطني ۽ جي سند ملي.

▲ ۴- مارچ جي شام جو سنڌ جا شاگرد، جوڌا ۽ سرويچ، ٺلهين هٿين، وچ رستي تي، اڪيلي رستي تي، بنا ڪنهن اطلاع جي، بنا ڪنهن

ڏوهه جي، ڦٽيا ويا. انهن کي ماريو ويو. آمر جي ڇاڙتي سنڌي معصوم شاگردن جو بيگناهه رتو رت وهائي، پنهنجي انتقام جي باهه ٻجهائي. پر سنڌي سرويچن جيڪا انهيءَ ڏينهن چڻنگ لڳائي، اها باهه جو پنبيٽ ٿي پيو، جنهن آمر، جابر ۽ سندس سمورن ڇاڙتن کي ساڙي ٻاري ڇڏيو.

▲ ٤- مارچ جي تحريڪ کي آمر پنهنجي قوت سان روڪڻ چاهيو. آمر سمجهيو ٿي، ته انهيءَ تحريڪ کي جيڪڏهن هينئر نه روڪيو ويو ته پوءِ اهو سيلاب ٻڌجي ويندي، ۽ پوءِ هر شيءِ کي وهائي ويندي. ۽ ائين ئي ٿيو، سنڌو اٿلي پيو، هر ناحق ۽ حق ڌاڦيءَ کي لوڙهيندو ويو. آمرن جو ناهيل قلعو ون يونٽ، جنهنجي بچائڻ خاطر ئي آمر سنڌي شاگردن جي تحريڪ کي ختم ڪرڻ لاءِ ڏونا ٿي هنيا، هڪ ٺڪاءَ سان ڌڙمي اچي پٽ پيو، آمر پاڻ به لٽجي ويو. اڄ نه آمر ايوب جو پتو پوي ٿو، نه ئي سندس جابر ڇاڙتو مسرور 'ڪتو' سنڌ ۾ پير پائي سگهي ٿو. جيڪڏهن آهن- ته سنڌي جوڌا آهن. سنڌي سرويچ ۽ سرواڻ آهن. جيئي سنڌ جو نعرو آهي ۽ سدا جيئي سنڌ جي وراڻي آهي.

▲ ڪوڙ کي سچ نٿو بڻائي سگهجي ٿو. ناحق تي نيٺ حق فتح پائيندو. مظلوم جو رت وهندو ته اهو سڪندو ڪونه، اهو نيٺ اٿلندو. اهو قدرت جو قانون آهي. ائين دنيا ۾ ٿيندو آيو آهي، ائين ٿيندو رهندو.

وعدا ۽ ڳالهيون

▲ اسانجي حڪومت آئي ته فوج جو ڪمانڊرانچيف سنڌي ٿيندو.
— ذوالفقار علي ڀٽو.

▲ اسانجي حڪومت آئي ته اسين مسرور کي سخت سزا ڏينداسين.
— ذوالفقار علي ڀٽو.

▲ اسانجي حڪومت آئي ته اسين ٤- مارچ جي عظيم الشان يادگار تعمير ڪرائينداسين.
— ذوالفقار علي ڀٽو.

▲ اسين سنڌڙيءَ کي رت به ڏينداسين.
— ممتاز ڀٽو.

▲ سنڌڙيءَ آخر ڪهڙو ڏوهه ڪيو آهي. — ممتاز ڀٽو.

▲ مونکي ڏهه سر هجن ها ته اُهي به سنڌ تان قربان ڪريان ها.

— ممتاز ڀٽو.

▲ سنڌ لاءِ جان به حاضر آهي. — ممتاز ڀٽو.

▲ اسين سنڌ جي ڀلي خاطر هر ڪم ڪنداسين. — ممتاز ڀٽو.

▲ ٺلهيون سنڌي ٽوپيون ۽ اجرڪ نه پايو، ڪم به ڪري ڏيکاريو.

— ممتاز ڀٽو.

▲ مٿيان ٽي واعدا، اليڪشن کان اڳ صدر ڀٽي، هزارن - لکن جي جلسن ۾ سنڌي عوام سان ڪيا هئا. ۽ مٿيون ڳالهيون سنڌ جو وڏو وزير ممتاز ڀٽو، هر جلسي ۾ ڪندو آهي. اسين صدر ڀٽي کان پڇون ٿا ته: هاڻ ته اوهانجي حڪومت آهي. ڪمانڊرانچيف ته وڏي ڳالهه آهي، سنڌي عوام جي ايڏي گهر ڪانهيءَ به سنڌ ريجمنٽ ٺٽي نهي. اُهي ڪير آهن، جيڪي سنڌ ريجمنٽ ٺهڻ سان ناراض ٿيندا. آخر اُهي ڪير آهن، جنجي ڪري اوهين سنڌ ريجمنٽ ٺهڻ جو آرڊر نٿا ڪريو. جنهن حالت ۾ پنجاب ريجمنٽ آهي، بلوچ ريجمنٽ آهي، پوءِ سنڌ ريجمنٽ ڇونٿي ٺهي؟ جنهن حالت ۾ مرڪز سنڌ کان پئسا وٺي ٿو.

▲ صدر ڀٽي واعدو ڪيو هو ته: اسانجي حڪومت ٺهي ته اسين مسرور حسن (مارچ ١٩٦٧ ۾ حيدرآباد جو ڪمشنر) کي سخت سزا ڏينداسين، سزا ته پري رهي، مسرور، ڀٽي صاحب جي حڪومت ۾ پنجاب جو هوم سيڪريٽري آهي. ڪيڏي نه عجيب ڳالهه آهي ته تيرهن سوءَ آفيسر انهيءَ ڪري لاٿا ويا جو بقول حڪومت جي: اُهي رشوتي هئا، انهن پنهنجن عهدن کان ناجائز فائدو ورتو هو، ۽ انهن تيرهن سوَن ۾ وڏو تعداد سنڌي آفيسرن جو به هو. اُهي تيرهن سوَ ته بدعنوانين ڪري لهي سگهن ٿا، پر مسرور پاڻ وڏو عهدو ماڻي ٿو. جنهن حالت ۾ صدر ڀٽي کي چڱيءَ ريت ڄاڻ آهي ته هن شخص پنهنجي عهدي جو ناجائز فائدو ورتو ۽ سنڌي شاگردن تي ويل وهايا. ٤ - مارچ ١٩٧٢ع تي سنڌ سرڪار عام موڪل ڪئي هئي، انهيءَ مان ثابت ٿئي ٿو ته ٤ - مارچ تي سنڌي شاگردن

سان ناحق ٿيو هو، ۽ ظاهر آهي ته اِهو ناحق ايوب جي چاڙتي مسرور ڪيو هو. پر پوءِ به مسرور کي هن حڪومت ۾ به ڪو لهر نڪو لوڏو. چاڻهيءَ ڪري، جو مسرور سنڌي شاگردن تي ظلم ڪيا، پر جيڪڏهن پنجاب جي شاگردن سان اهڙو ناحق ٿئي ها ته پڪ مسرور کي ڦاسيءَ جي سزا ملي ها. جيڪڏهن اردو بازن سان اهڙو ناحق ٿئي ها، ته پاڪستان ۽ اسلام خطري ۾ اچي وڃي ها. پر سنڌي شاگردن تي ظلم ۽ تشدد جي انتها ڪرڻ وارو هن وقت پنجاب ۾ هوم سيڪريٽري آهي. ڪيڏانهن ويو ڀٽو صاحب! ۽ ڪيڏانهن ويو سندس واعدو؟ جيڪڏهن هيءَ عوامي حڪومت آهي، ته پوءِ سنڌي عوام تي ويل وهائڻ وارو اڄ ڇو هن 'عوامي حڪومت' ۾ هوم سيڪريٽري آهي، ڪيس سزا ڇو ڪو نٿي ڏني وڃي، ڪيس عهدي تان ڇو نٿو لاٿو وڃي.

▲ صدر ڀٽي اليڪشن کان اڳ، پشاور جي عوام سان واعدو ڪيو هو، ته: 'اسانجي حڪومت آئي ته، اسين عوام جي خواهش مطابق هوتي مارڪيٽ ضبط ڪري ونڊاسين.' ڀٽي صاحب کي حڪومت ملي، ۽ هن ائين ڪري ڏيکاريو. پر سنڌي شاگردن سان، عام جلسن ۾ واعدو ڪيو هئائين: 'اسانجي حڪومت ٿي ته ۴ مارچ واري هنڌ تي هڪ عظيم الشان يادگار قائم ڪبو.' پر ڀٽي کي حڪومت ملندي تيرهن مهينا ٿي ويا آهن، ڪيڏانهن ويو اهو واعدو ۽ ڪيڏانهن ويو اهو يادگار. انهيءَ يادگار لاءِ سنڌ سرڪار پاران ست لک رپيا ڏيڻ جو اعلان ڪيو ويو هو، ڪيڏانهن ويا اهي ست لک رپيا؟

▲ صدر ڀٽو پنهنجي تقرير ۾ اڪثر چوندو آهي ته: 'آءٌ احسان فراموش نه آهيان. جن مون تي احسان ڪيا آهن، مونکي ياد آهن. مون جيڪي واعده ڪيا آهن، اهي مونکي ياد آهن.

▲ ڀٽو صاحب، اوهانکي اوهانجيون ڳالهيون ياد هجن يا نه، پر اسانکي ياد آهن. اوهان جيڪو ڪجهه چيو آهي، اسانکي اهو سڀ ڪجهه ياد آهي. ۽ اهو سڀڪجهه ڏسون پيا، جو ڪجهه اوهانجي عوامي حڪومت ٿئي پيو. اوهان سنڌي شاگردن سان واعدو ڪيو هو ته ۴ -

مارچ جو عظيم الشان يادگار ڏھندو. اوھان ليارِيءَ جي غريب عوام سان واعدو ڪيو ھو تہ: اسين ھتي وڏيون وڏيون بلڊنگون ناھينداسين. اسين اوھان لاءِ پڪا فليٽ تعمير ڪرائينداسين. ۽ ھاڻ اسين ڏسون پيا تہ اوھين ڪيئن نہ پيا پنھنجا 'واعدا' پاڙيو. اسين ڏسون پيا تہ ڪروڙن رپئين مان، لياقت آباد (ڪراچي) ۾ وڏي ماڙ عظيم الشان بلڊنگ ٺھي پئي – واقعي پٽا صاحب، اوھان احسان فراموش نہ آھيو. اوھانکي پنھنجا ڪيل واعدا ياد آھن.

▲ سنڌ جو وڏو وزير بہ وڏيون وڏيون ڳالھيون ڪندو رھيو آھي. سنڌي ٻوليءَ جي بِل' تي تقرير ڪندي چيو ھئائين: 'مونکي ڏھہ سر ھجن ھا، تہ آھي بہ سنڌ تي قربان ڪريان ھا.' پر ٻوءِ سيئي ڏٺو تہ سنڌي ٻوليءَ جي بل تي آرڊيننس لڳو، پر سيئي جا سر سلامت رھيا. چوڻ وارن مان ڪنھن بہ سر نہ ڏنو. پلا ڏھہ سر ھوندا ئي ڪونہ تہ ڏبا ڪيئن. ممتاز صاحب چوندو آھي تہ: 'سنڌ لاءِ رت ڏيڻو پيو تہ آھو بہ ڏبو.' ۽ اسين ڏسون پيا، رت ڏجي ڪونہ ٿو، پر سنڌين جو رت چوسجي پيو. ممتاز صاحب سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ تقرير ڪندي چيو ھو تہ: ٺلھو سنڌي ٽوپيون پائي ۽ اجرڪ اوڍڻ سان مسئلا حل نہ ٿيندا. ڪم بہ ڪري ڏيکاريو، ممتاز سچ سچيو ھو، پر افسوس تہ اِھو آھي جو سنڌ ۾ جتي بہ پاڻ تقرير ڪندو آھي، اتي سنڌي ٽوپي پايو ۽ اجرڪ ڪلھن تي وجھيو اچي، ڇا سنڌ جا سيئي مسئلا حل ٿي ويا آھن؟

▲ سنڌ سان اَھوئي ناحق لڳو پيو آھي، جيڪو ايوب جي دور ۾ ھو، يحيٰ جي دور ۾ ھو. پر حڪومت جي رڙ لڳي پئي آھي تہ: 'ھيءَ عوامي حڪومت آھي. اسين اھو ڪجھہ ڪنداسين، جيڪو عوام چاھيندو. اسين عوام جا نمائندا آھيون.' ۽ سنڌ جو عوام سوچي رھيو آھي تہ ڇا ھو عوام ڪونھي؟ ڇا ھنن جو ڪم فقط ووٽ ڏيڻ ھو. ووٽ ڏيڻ کانپوءِ ھنکي پنھنجو وات بند رکڻ گھرجي. ڇا وڏي پٽي جيڪي واعدا ڪيا ھئا، آھي فقط ووٽ وٺڻ لاءِ ھئا؟ ننڍو پٽو جيڪو چوي ٿو، آھو فقط وقتي خوشي ڏيارڻ لاءِ ٿو چوي. سنڌ جي عوام جو ڪم ھاڻ فقط اِھو آھي تہ ھو نعره پٽو، – جيئي

پٺو چوي. ۽ جيڪڏهن ائين نٿا چون ته پوءِ غدار آهن.

▲ نئيو پٺو چوي ٿو ته: 'اسين سنڌ کي رت به ڏينداسين.' اسين نئيي پٺي صاحب کي پڌائڻ چاهيون ٿا ته ممتاز صاحب، سنڌي قوم بيمار ڪانهي، جو ڪين اوهين رت ڏيو. سنڌين کي پنهنجا حق ڏيو، سنڌين کي نوڪريون ڏيو. سنڌين جو پيسو سنڌين ۽ سنڌ تي خرچ ڪريو، سنڌين سان ناانصافيون ٿي رهيون آهن. ڪراچيءَ ۾ ٽول فيڪٽريءَ ۾ سنڌين کي نوڪريون نٿيون ملن. ڏهرڪيءَ ۾ ايسو فرٽيلائيزر ڪمپنيءَ ۾ پنجاب کان ماڻهو آڻي نوڪريون ڏيارجن پيون. پي-آءِ-ڊي-سي ۾ رڳو مهاجر ڀريا پيا آهن. مطلب ته هر کاتي ۾ سنڌين کي جواب آهي. ۽ جيڪڏهن ڪِن سنڌين کي نوڪريون مليون، ته فقط انهن کي، جيڪي وزيرن جا ماڻهو آهن، يا انهن ماڻهن کي، جيڪي وزير صاحبن جي ٽڪن جا آهن ته جيئن وزير صاحبان پيهر به اليڪشن ۾ کٽي سگهن ۽ سنڌي عوام جو رت چوسي سگهن.

▲ ڪراچي ٽيليويزن ۾ نه رڳو غير سنڌي ملازم آهن، پر سنڌي زبان سان به ناحق آهي، جو هفتي ۾ رڳو پنجوبهه منٽ پروگرام پيش ٿئي ٿو، باقي پروگرام نه فقط اردوءَ ۾ بلڪ ڪچ پروگرام پنجابيءَ ۾ پيش به ڪيو وڃي ٿو، جيتوڻيڪ پنجاب ۾ به ٽي-وي اسٽيشن آهن ۽ پنهن تي سنڌي پروگرام سڄي سال ۾ شايد منٽ جو به ڪونه ٿئي. ڪراچي ريڊيو تي به سنڌ جو حق اردوباز ماريو ويٺا آهن. سنڌي عوام جي ايتريءَ پڪار تي اوهان ڇا ڪيو؟

▲ لياريءَ جو عوام گندي نالين، ڪڏن ۽ کوٻن ۾ جهوپڙيون اڏيو اوهانجي وعدن جو انتظار ڪري رهيو آهي، پر ويهه ماڙ بلڊنگ لياقت آباد ۾ پئي ٺهي. لياقت آباد - اهو لياقت آباد، جتي اوهانجا جنازه کڻيا ويا، جن اوهانکي گاريون ڏنيون، جن سنڌين کي قتل ڪيو، سنڌين جون عزتون لٽيون، اڄ اها ويهه ماڙ بلڊنگ اتيئي ٺهي رهي آهي. ڇا اسين اهو سمجهون ته جڏهين اوهين يا وڏو پٺو عوام جي ڳالهه ڪري ٿو، ته انهيءَ جي معنيٰ آهي مهاجر ۽ پنجابي، ڇا پاڪستان ۾ رڳو به قومون آهن - مهاجر ۽ پنجابي؟

▲ مهرباني ڪري اوهين هن حڪومت کي عوامي نه سڏيو، اها

وڏيرڪي حڪومت آهي، اها اميرن ۽ سرمائيدارن جي حڪومت آهي. اوهانجي حڪومت ۾ وزارتون ۽ عهدا رڳو اميرن لاءِ آهن. ڇا اميرن کان علاوه ڪي ٻه اهڙا غريب، عوام جا سچا همدردي ڪونهن، جيڪي وزير ٿي سگهن؟ ڇا مير اعجاز عوام جو همدردي آهي؟ ڇا چام صادق عوام جو سات ڏيندڙ آهي؟ ڇا در محمد اوستو انهيءَ قابل آهي ته وزير ٿئي؟ ڇا اوهانجي وزيرن کي اها ڄاڻ آهي ته عوام تي ڇا ٿو وهي واپري؟ اها جيڪڏهن عوامي حڪومت آهي ته وزير سڀئي وڏيرا ۽ سرمائيدار ڇو آهن؟ اُهيئي وڏيرا ۽ سرمائيدار، جيڪي فوجي آمر ايوب جا ڇاڙتا هئا، اڄ وزير آهن. جيڪڏهن اها عوامي حڪومت آهي ته وزير به اهي کڻجن جيڪي صحيح معنيٰ ۾ عوام جا همدردي هجن.

▲ حڪومت جي اها دعويٰ آهي ته هيءَ عوامي حڪومت آهي، هتي جمهوريت آهي. پر هتي حالت اها آهي ته عوام کي نه ڪجهه جي اجازت آهي، نه لکڻ جي. جيڪڏهن اسين 'جيئي ڀٽو' جا نعرا هڻون ته پوءِ نواز باسون، پر جيڪڏهن مخالفت ڪئيسين، مخالفت ته پري جي ڳالهه آهي، ڇڙو حق جي ڳالهه ڪئيسين ته پوءِ ڊي-بي-آر هيٺ قابو. جيڪڏهن هيءَ عوامي حڪومت آهي ته پوءِ عوام کان ڳالهائڻ ۽ لکڻ جو حق ڇو ٿو کسيو وڃي؟ اسانکي ڳالهائڻ ڏيو، اسانکي لکڻ ڏيو. اسين عوام آهيون، اوهين عوام جا نمائنده آهيو، اوهانکي ٻڌڻو پوندو. اهو عوام جو آواز آهي، اوهين انهيءَ کي وقتي طور روڪي سگهو ٿا، پر هميشه لاءِ نه. اڄ عوام جي آواز کي اوهان دٻائڻ چاهيو، ته سڀاڻي عوام اوهانجو آواز نه ٻڌندو. اوهين ڪلهه عوام جي ووٽن سان ڪامياب ٿيا آهيو. سڀاڻي به اوهانجي ڪاميابي عوام جي هٿ ۾ آهي. اهڙا ڪم نه ڪريو جو پوءِ عوام کي منهن به نه ڏيکاري سگهو.

سنڌ جو گورنر

▲ مير رسول بخش خان ٽالپر، اليڪشن کان اڳ پنهنجي هر تقرير ۾ چوندو هو، 'بابا، اسانجي حڪومت آئي ته ٽپڙ ورهائبا.' مير صاحب سچ چيو هو. ٽپڙ برابر ورهايا ويا، ڪجهه مير صاحب کي به

ملیا (بقول چام صادق جي تہ: مير صاحب پنڌ آيو هو ۽ ڪئبلڪ ساڻ ڪري ويو آهي.) ۽ هاڻ مير صاحب کي ٽپڙ بہ ٻڌڻا پيا. جڏهن مير صاحب گورنر ٿيو هو، نہ تڏهن اسانکي خوشي ٿي هئي، ۽ نہ هاڻ اسانکي رنج ٿيو آهي، جڏهن مير صاحب کان گورنري کسي وئي آهي، انهيءَ جو ڪارڻ بہ آهي. مير صاحب، سنڌي آهي، پر مير صاحب کي ڪڏهن بہ سنڌ ۽ سنڌيءَ سان همدردي نہ ٿي. ميرصاحب کي سنڌيءَ ۾ تقرير ڪندي بہ شايد لڄ ٿي آئي. سدائين اردوءَ ۾ تقرير ڪيائين ۽ سدائين اردو جي تعريف ڪيائين. پوءِ اسانکي ساڻس ڇو همدردي ٿئي. پاڻ مشير ٿيو، ۽ پوءِ گورنر ٿيو، پر سنڌ ۽ سنڌين جي ڀلي لاءِ ڇا ڪيائين؟- ڪجھ بہ نہ. پوءِ اسين ساڻس ڇو همدردي ڪيون، ۽ هاڻ جڏهن لٿو آهي، تہ بہ سنڌ ۽ سنڌين لاءِ نہ، سندس چوڻ مطابق: سندس وڏي ڀاءُ تي الزام لڳايو ويو آهي، انهيءَ ڪري احتجاجي طور تي استعيفا ڏني اٿس.

▲ ميرصاحب، اوهين سنڌي آهيو! سنڌ ۾ سنڌيءَ ٻوليءَ سان ناحق ٿيو، اوهان استعيفا نہ ڏني. سنڌ جا ڪونڊر ڪُسجي ويا، اوهان استعيفا نہ ڏني. عبدالرزاق سومرو شهيد ٿي ويو، اوهان استعيفا نہ ڏني. پر اوهانجي ڀاءُ تي الزام لڳو تہ اوهان استعيفا ڏئي ڇڏي! اوهانکي عوام جو ڏاڍو درد هو، پوءِ اوڏيءَ مهل اوهان استعيفا ڇو نہ ڏني، جڏهن اوهانکي سنڌي ٻوليءَ واري جمهوري طرح پاس ٿيل بل تي آرڊيننس هيٺ لاءِ چيو ويو؟ اوڏي مهل اوهين استعيفا ڏيو ها، تہ اسين اوهانجي اهڙي آجيان ڪريون ها، جو دنيا ڏسي ها. عبدالرزاق سومري جي شهادت تي اوهين استعيفا ڏيو ها تہ اسين اوهانکي اکين ۾ ويهاريون ها. پر اوهان استعيفا عوام لاءِ نہ ڏني، سنڌ جي ڌرتيءَ لاءِ نہ، پنهنجي ڀاءُ لاءِ ڏني آهي. اوهانکي سنڌ جي عزت کان وڌ پنهنجي ڀاءُ جي عزت پياري آهي. اسين ڇو اوهان سان همدردي ڪريون، اسانکي سڀ کان وڌيڪ پنهنجي سنڌ ڌرتيءَ سان پيار آهي.

▲ اسانکي مير رسول بخش جي لهڻ تي افسوس ڪونهي، پر اسانکي افسوس آهي، رعنا لياقت علي جي گورنر ٿيڻ تي. سنڌ جي عوام پيپلز پارٽيءَ کي ووٽ ڏنا هئا. ووٽرن ۽ ميمبرن جي اڪثريت سنڌين

جي آهي، تہ ڇا سچي سنڌ ۾ ڪوبہ اهڙو لائق ماڻهو ڪونهي، جيڪو گورنر ٿي سگهي. سرحد، بلوچستان ۽ پنجاب ۾ انهي جا مقامي ماڻهو گورنر آهن، پر سنڌ ۾ گورنر سنڌي ڪونہ ٿو ملي! ڇا اسين اهو سمجهون تہ پولي واري هنگامن دوران صدر ڀٽي اردو بازن جا جيڪي مطالبا مڃيا هئا، اهي سڀئي، آهستي آهستي پورا ڪجن پيا. اردو بازن مطالبا ڪيا هئا: (١) بشير احمد صديقيءَ جي ڪراچيءَ مان بدلي ڪئي وڃي- سندس بدلي ٿي وئي. (٢) سنڌ بلوچستان پبلڪ سروس ڪميشن ۾ اردو باز ميمبر ڪنيو وڃي- اردو باز ميمبر ڪنيو ويو. (٣) گورنر اردو باز ڪنيو وڃي- گورنر اردو باز ڪنيو ويو.

▲ سنڌي عوام سوچي پيو، ديس اسانجو، اڪثريت ۾ اسين، ووٽ اسان ڏنا ۽ مطالبا سڀ اردو بازن جا مڃيا ويا!

عوامي حڪومت ۽ ڪي فيصلا

▲ موجوده حڪومت جو چوڻ آهي تہ: هيءَ عوامي حڪومت آهي، اسين عوام جا نمائندا آهيون. عوام اسانکي ووٽ ڏنا آهن. پر موجوده حڪومت جيڪي وزير کنيا آهن، ڇا اهي سڀ عوام جا نمائندا آهن؟ ڇا انهن سڀني کي عوام ووٽ ڏنا آهن، جيڪڏهن نہ، تہ پوءِ ڇو جي- اي- رحيم، ڪمال اظفر ۽ ڪئپر کي وزير ڪيو ويو آهي، اهي عوام جا نمائندا نہ آهن. اهي عوام جي نمائندگيءَ جي دعوا ڪيئن ٿا ڪري سگهن.

▲ اهي افواهہ بہ ٻڌڻ ۾ آيا آهن تہ عوامي حڪومت در محمد اُوستي کي وزراعت تان هٽائي رهي آهي. در محمد اُوستي جي هٽائڻ سان سڀني کي خوشي ٿيندي، پر ساڳئي وقت افواهہ اِهو بہ آهي تہ قاضي اڪبر کي وزير ڪري کنيو ٿو وڃي. قاضي اڪبر جي لاءِ صدر ڀٽي، حيدرآباد ۾ (رمضان جي مهني ۾ جمعتہ الوداع جي ڏينهن) عام جلسي ۾ چيو هو تہ: 'هيءُ (قاضي اڪبر) اهڙو گندو شخص آهي، جو مان هن سڳوري ڏينهن تي سندس نالو بہ زبان تي آڻڻ نٿو چاهيان.' جنهن شخص کي ڀٽي صاحب ايترو گندو ٿي سمجهيو، هاڻ اوچتو اِهو شخص ايترو سٺو ڪيئن ٿي ويو جو وزير ڪري ڪڍجي پيو. انهيءَ کان اڳ ڀٽي صاحب، پير علي محمد راشديءَ تي بہ گهڻا الزام هنيا هئا، ۽

خاص ڪري اليڪشن دوران ڪوٽڙيءَ واري جلسي ۾ سخت چوهه ڇنڊيا هئا، پر هن وقت، ڀٽي صاحب جي عوامي حڪومت ۾، پير علي محمد راشدي وڏو عهدو ماڻي پيو. اڄ سڀئي، اهي ماڻهو جيڪي ايوب جي پارٽيءَ ۾ هئا، سي سڀ پيپلز پارٽيءَ ۾ آهن. جنکي ايوبي حڪومت ۾ عهدا هئا، تنکي هن عوامي حڪومت ۾ به عهدا آهن. جيڪڏهن هيءَ عوامي حڪومت آهي، ته پوءِ ايوبي حڪومت به عوامي هئي. عوام لاءِ ته ٻنهين ۾ سڀ سور آهن.

▲ ڪالهه تائين مير رسول بخش ٽالپر پيپلز پارٽيءَ جو وڏو ليڊر هو، ڀٽو صاحب هر هنڌ پاڻ سان وٺيو پيو ويندو هوس. سنڌجي شاگردن ڪيترا ڀيرا ڀٽي صاحب سان، مير صاحب جي اردو دوستي ۽ سنڌ دشمنيءَ جي ڳالهه ڪئي هئي، پر ڀٽي صاحب ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري ڇڏيو. ساڳيو مير اعجاز پنهنجي هر تقرير ۾ چوندو هو: مير صاحب اسانجو بزرگ آهي، جيئن فرمائيندو، اسين ائين ڪنداسين. اڄ مير صاحب جا پول پڌرا ڪجن پيا. جڏهن مير صاحب ۾ ايتريون برايون هيون، ته پوءِ مير اعجاز ۽ ڄام صادق ايترو عرصو ڇو خاموش ڇو رهيا؟ جيڪڏهن هيءَ عوامي حڪومت آهي ته پوءِ ايترو وقت هن حڪومت اهڙي شخص کي ڇو برداشت ڪيو، جنهن عوام کي نقصان رسايو ٿي؟ مير اعجاز ۽ ڄام صادق ڪلهه تائين مير رسول بخش ٽالپر کي سائين سائين ڪندا هئا، ۽ اڄ مير صاحب جا پول پڌرا پيا ڪن. پر ڇا سنڌ جو عوام مير اعجاز ۽ ڄام صادق کي نٿو سڃاڻي؟ سنڌن ڪانئي ۾ ڇاپيو وڃي وائري پيا هي ءَ ڪان اڻ ڄاڻ آهي.

▲ پاڪستان جو نئون آئين نهي پيو. ۽ انهيءَ لاءِ قومي اسيمبليءَ جو اجلاس به جاري آهي. انهيءَ آئين لاءِ صدر ڀٽي ۽ سندن حڪومت جي دعوي آهي ته اهو عوامي آئين آهي. پر اسين وڏي واڪ چئون ٿا ته: اهو آئين عوامي ڪونهي. جيئن پهريان آئين يا ته هڪ پارٽيءَ جا هئا يا ڪنهن هڪ فرد جا هئا، تهڙيءَ ريت اهو آئين به هڪ پارٽيءَ جو، بلڪ ڪن مخصوص ماڻهن جو ناهيل آهي. انهيءَ آئين مان ننڍن صوبن کي ڪو به فائدو ڪونهي، خاص ڪري انهيءَ آئين سان سنڌ جي عوام ۽ سنڌ کي نقصان آهي. انهيءَ آئين مان فقط هڪ صوبي کي فائدو آهي. اڄ قومي اسيمبليءَ ۾ پيپلز پارٽيءَ جي اڪثريت

حاصل آهي، اڪثريت جي زور تي اِهو ’غيرعوامي‘ آئين منظور ڪرائي وٺندي، پر اڳيان هلي انهيءَ آئين جو به اهو حشر ٿيندو، جيڪو هنڪان پهرين آئينن جو ٿيو. تنهنڪري بهتر آهي ته نئين صوبن جي عوام جي خواهش مطابق آئين ۾ ردوبدل ڪري، صوبن کي مڪمل خود مختياري ڏني وڃي.

▲ تازو ’عوامي حڪومت‘ سرحد ۽ بلوچستان ۾ اڳوڻا گورنر هٽائي، نوان گورنر مقرر ڪيا آهن. جيستائين نوان گورنر مقرر ڪرڻ جي ڳالهه آهي، حڪومت کي اهڙو اختيار حاصل هو، پر بلوچستان جي صوبائي وزارت کي ختم ڪرڻ لاءِ حڪومت جيڪو رويو اختيار ڪيو، اهو جمهوري ڪونهي. ۽ هاڻ جيڪڏهن پيچ ڊاهه ڪري، بي وزارت ٺاهي وئي، ته اها ڪنهن به حالت ۾ عوامي نه هوندي. ايئن ته ڀٽو صاحب زري ڀرزي ڳالهه عوام کان پڇندو آهي، پر اهو ايڏو وڏو قدم کنيائين، انهيءَ لاءِ عوام کان رايو به نه ورتائين؟

انڪار

▲ ڪجهه ڏينهن اڳ، سائين جي-ايم-سيد، رسول بخش پليجو، حفيظ قريشي ۽ سوين سنڌي شاگرد جيل ا.اٿيا ويا. پر سڄي سنڌ ۾ پنجن منٽن لاءِ به علامتي هڙتال نه ٿي. سائين جي-ايم-سيد لاءِ اسانجو عقيدو آهي ته سنڌ جو سچو هڏڏوڪي ليڊرفقط اهو آهي. اسين نعرا هڻندا آهيون، ’سنڌ جو سائين، جيئي سدائين‘. پوءِ هيءُ سائين جيل ويو، ته اسان ڇا ڪيو؟ ڇا اسين پنهنجي مقصد سان سچا آهيون؟ ڇا واقعي اسانکي سنڌ سان پيار آهي. ته پوءِ ڇو جڏهن جي-ايم-سيد، پيا دانشور ۽ سنڌي شاگرد جيل ويا ته اسانکي ماٺ اچي وئي؟ ڪيڏانهن ويو هو اسانجو جوش ۽ جذبو، عزم ۽ همت؟

▲ ڪيڏي نه افسوس جي ڳالهه آهي، ته سنڌ جو واحد ليڊر، سنڌ جو واحد هڏڏوڪي، سنڌ جو سهارو جي-ايم-سيد جيل وڃي ٿو، ته احتجاجي طور، وڏي واڪي ڪو نعرو به بلند نٿو ٿئي. پئي پاسي نام نهاد ليڊر، پاڪستان، اسلام ۽ سنڌ جو دشمن مودوديءَ جو چاڙتو ميان طفيل جيل وڃي ٿو ته سڄي سنڌ ۾ زبردست هڙتال لڳي ٿي. جلسا ۽ جلوس ڪيا ويا. سنڌ جي شهر حيدرآباد جو هر دڪان

بند رهي ٿو.

▲ ڪڏهن اسان انهيءَ جي ڪارڻن تي به سوچيو آهي؟ اسان ۾ اتحاد ڪونهي. اسين رڳو ڳالهيون ڪرڻ وارا آهيون. اسين رڳو ٺلهو پاڻ ۾ ٺي وڙهڻ چاهيون. اسانکي پوريءَ ريت نه اسانجي مسئلن جي ڄاڻ آهي، ۽ نه ئي مسئلن کي حل ڪرڻ جو پتو اٿئون. ڌاريان ڪوڙ تي به گڏ ٿيو وڃن، پر اسين سچ تي به گڏ نٿا ٿيون. ڇاڪاڻ ته اسان ۾ اتحاد ڪونهي. ۽ جيستائين اسان ۾ اتحاد پيدا نه ٿيندو، ڌاريان اسانجي ڪمزورين مان، اسانجي نااتفاقين مان ناجائز فائدا وٺندا رهندا.

▲ اسانجي ڪن ساٿين جي حالت اها آهي ته سنڌ جي دشمن 'مودودي جماعت' ۽ سنڌ ڇاڙتن جو طرف فقط انهيءَ ڪري وٺي ويهي رهيا آهن. ڇاڪاڻ ته 'سهڻي' مودودي جماعت خلاف لکيو آهي. اهڙين حماقتن مان اسانجا دشمن ڇو نه فائدا حاصل ڪن.

▲ ۴- مارچ ١٩٦٧ع تي اسانجي سنڌي تحريڪ انهيءَ ڪري ڪامياب ٿي، جو پاڻ ۾ اتحاد هو. تنهنڪري ئي ايوب جهڙي امر ۽ مسرور جهڙي جابر کي ڏڙي ڇڏيائون. ڪاش وري ۴- مارچ وارا جوڌا ڄمن. اسانکي هر دور ۾ ۴- مارچ جي جوڌن جي ضرورت آهي. اسانکي ضرورت آهي يوسف لغاريءَ جي. هڪڙي يوسف مان ڪجهه نه ٿيندو، هتي هرهڪ کي يوسف ٿيڻو پوندو.

يوسف لغاريءَ کي سلام
يوسف لغاري جيئي — سدا جيئي

— طارق اشرف

گذارش

▲ ناصر (بوراڻي) جو نالو سنڌيءَ جي ترقي پسند ليکڪن ۾ وڏي اهميت ٿو رکي. جيتوڻيڪ هن ڪافي وقت کان لکڻ ڇڏي ڏنو آهي، پر هن سنڌ ۽ سنڌي زبان لاءِ جيڪي خدمتون سرانجام ڏنيون آهن، سي وسارڻ جوڳيون نه آهن. ناصر گهڻي عرصي تائين سنڌيءَ جي انقلابي مخزن 'روح رهاڻ' جو ساٿي ايڊيٽر رهيو آهي. ونيونٽ ٽوڙائڻ ۽ فوجي آمر ايوب جي خلاف هلايل تحريڪ ۾ اڳيان اڳيان رهيو آهي. اهي ماڻهو، جن ايوب زنده باد جا نعرا ٿي هنيا، اڄ اهي وڏا عهدا پيا مائين، پر ناصر پنهنجو جائز حق به وڃائي ويٺو. ناصر کي سپرنٽنڊنٽ جيل جي عهدي لاءِ، ٣١- آگسٽ ١٩٧١ع تي، سنڌ- بلوچستان پبلڪ سروس ڪميشن چونڊيو، جنهن ۾ هن پهرين پوزيشن حاصل ڪئي. ٤- سيپٽمبر ١٩٧١ع تي محمد عثمان بلوچ، جيڪو انهيءَ وقت عارضيءَ طرح سينٽرل جيل سکر ۾ سپرنٽينڊنٽ هو، تنهن سول ڪورٽ ۾ دعوا داخل ڪري، ١٤- سيپٽمبر تي عارضي منع نامو حاصل ڪيو، پر ناصر ان دعوا ۾ هڪ ڊر بنجي منع نامو رد ڪرايو. پر ڳالهه اتي پوري نه ٿي. انهيءَ وقت جي سيڪشن آفيسر ناصر کان پندرهن هزار رپيا رشوت گهري، جيڪا ناصر ڏيئي نه سگهيو. تنهنڪانپوءِ ان آفيسر ۽ جيل کاتي جي ٻين ڪلاس ٽو آفيسرن، ناصر جي خلاف ڪوڙيون رپورٽون ٺهرايون. جنهن ۾ ظاهر ڪيو ويو آهي ته: ناصر تي دفعا جو سزا يافته (ڪنهن ڏوهه ۾) آهي. جنگ جي زماني ۾ ملڪ جي سلامتي خلاف سرگرمين ۾ مصروف رهيو آهي. ۽ نعپ جو اڳواڻ آهي.

▲ ناصر تي مڙهيل مٿيان بهتان بنهه ڪوڙا آهن. ناصر جو ڪنهن ڏوهه ۾ سزايافته ٿيڻ ته پري رهيو، پر هو ڪڏهن گرفتار به نه ٿيو آهي. ۽ جيڪڏهن جنگ جي ڏينهن ۾ ملڪ خلاف سرگرمين ۾ حصو ورتائين ته پوءِ کيس گرفتار ڇو ڪونه ڪيو ويو؟ ناصر، سياسي ته ٺهيو پر ڪنهن ادبي جماعت جو ميمبر به ڪونهي.

▲ اسين موجوده حڪومت کي درخواست ڪريون ٿا ته سنڌ جي هن ترقي پسند اديب سان انصاف ڪيو وڃي.

— طارق اشرف

پروفيسر حسن علي عبدالرحمان

مارچ ١٩٦٧ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر -

پيغام

چوٿين مارچ سنڌ جو قومي ڏينهن آهي. هي ڏينهن ايوبي آمريت ۽ انجي ڪاموري شاهي خلاف، سنڌ جي آزادي پسند جوان جمهوري قوتن جي جدوجهد جي علامت آهي. هن جدوجهد جو سهرو سنڌ جي ڳاڙهن ڳٽولن شاگردن جي سر تي سونهين ٿو، جن ڪري ٻاٽ ۾ ڳڙهي رت جي لاٽ سان آزادي ۽ جمهوريت جو ڏيک ڳولي لڌو هو. هيءُ اهو وقت هو، جڏهن فوجي ڊڪٽيٽرشپ خلاف ڳالهائڻ ته پري رهيو، پر ڪو ماڻهو سوچي نه سگهندو هو. اهڙي ڊڪر ٻوس ۾ سنڌ جي شاگرد- انقلابي قوتن اوچي ڳاٽ سيني تي گولي سهائي ميدان ۾ نڪري پاڻ ملهايو ۽ ون يونٽ جون پاڙون ڪوٽيون. منهنجيون نيڪ تمنائون سدائين چوٿين مارچ جي سپوتن سان آهن.

—حسن علي عبدالرحمان

(مرحوم) محمد ميمڻ

وڪيل

جنهن ٤- مارچ تحريڪ ۾، جيل ۾ ويل سنڌي شاگردن جو نہ فقط مقدمو وڙهيو، پر سنڌي شاگردن جي هڙؤن ۾ وڙائون ۾ پوريءَ ريت مدد ڪئي

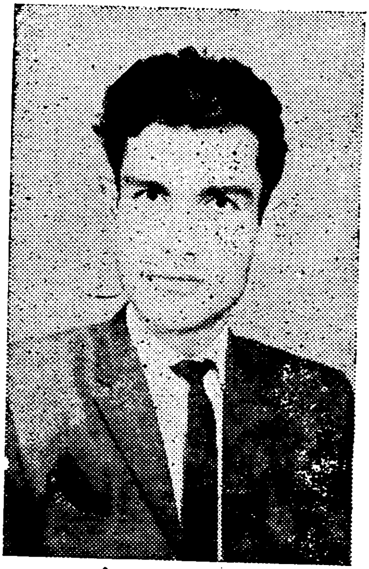

رسول بخش پليجو

انقلابي مخزن 'روح رهاڻ' جو ايڊيٽر

حميد سنڌي

جيڪي ۴- مارچ واري مقدمي ۾ وڪيل هئا

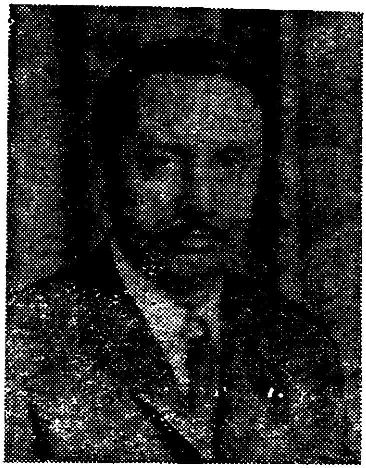

مشهور ڪهاڻيڪار

غلام نبي مغل

جيڪو مارچ ۱۹٦۷ ۾
حيدرآباد لا ڪاليج جي شاگرد
يونين جو جنرل سيڪريٽري هو

غلام نبي (مغل)

جيڪو ۴- مارچ ۱۹٦۷ ۾ سچل
سرمست آرٽس ڪاليج شاگرد يونين
جو وائيس پريزيڊنٽ هو

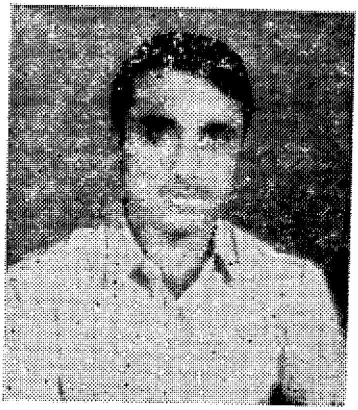

رحيم سھتو 'مجاھد'

۴- مارچ تحريڪ جو مشھور
جوڌو

محمد يوسف ميمڻ

۴- مارچ ۱۹٦۷ع تي جيل ويل
شاگردن ۾ ھيءُ به ھڪ ھو

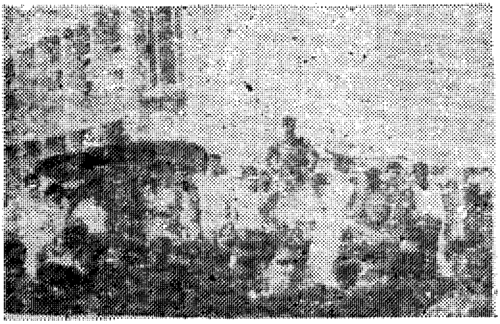

۳- مارچ ۱۹٦۷ تي، ون يونٽ بلڊنگ ۾، ڪمشنر مسرور
(مسرور ڪتو) جي آفيس ٻاھران يونيورسٽي جي شاگردن
جو ڪيل مظاھرو

چٽي ڪتي جو موت
ڪسوٽي

ڪهاڻيون

آمر جليل
نجم عباسي

آمر جليل

چتي ڪتي جو موت

(شهمير ڪي چتو ڪتو ماريو آهي. چتي ڪتي مسجد ۾ پناهه ورتي آهي. شهمير جي هٿ ۾ بندوق آهي، چتي ڪتي ۽ بندوق جي وچ ۾ مسجد جو ملان اچي بيٺو آهي. شهمير کي فيصلو ڪرڻو آهي، ته چتي ڪتي کي مارڻ کان اڳ ملان کي ماري، يا ملان کي جيئرو رکڻ لاءِ چتي ڪتي کي جيئدان ڏيئي! شهمير جيستائين ڪنهن فيصلي تي پهچي، مان توهانکي اڄ شام جي واقعن جا تفصيل ٻڌائي ڇڏيان.)

سانجهيءَ ڌاري شهر تي ڌند جو ڪوهيڙو لهي آيو. خاموشي ڇانئجي ويئي. پوءِ اوچتو، اول اڌچتا، ۽ پوءِ چٽا آواز، رڙيون، ڪيڪون ۽ گوڙ گهمسان ٻڌڻ ۾ آيو. مان پنهنجي فليٽ جي بالڪونيءَ ۾ وڃي بيٺس. ٻاهر نهاريم. ڌند سبب ڪجهه ڏسڻ ۾ نه آيو.

پٺيان در کڙڪڻ جو آواز آيو. بالڪونيءَ مان موٽي وڃي ٻاهريون در کوليو. ماستر دائم جو ستن سالن جو پٽ قائم بيٺو هو. سهڪي رهيو هو. منهن مان وحشت ظاهر ٿي رهي هئس. وچڙندڙ آواز ۾ چيائين، ”ادا، ڪالو ڪتو چتو ٿي پيو آهي.“

”ڪالو ڪتو چتو ٿي پيو آهي!“

”ها ادا.“

”ڪڏهن کان؟“

”شام کان.“

ان وقت مونکي يوسف جي ڳالهه ياد آئي. هن ڪجهه ڏينهن اڳ چيو هو ته پنهنجي پاڙي جي مسجد پرسان پلجندڙ ڪالو ڪتو چتي ٿيڻ جا آثار پيو ڏيکاري. مون يوسف جي ڳالهه تي اعتبار نه ڪيو هو.

قائم چيو، ”ادا، ڪالو ڪتي ڏينو پخاليءَ جي پٽ کي پنڊڻ ۾ چڪ هنيو آهي.“

”ليمي کي؟“

”ها، ليمي کي.“ قائم چيو، ”۽ شام جو ابراهيم مستريءَ کي چڪ پاتو هئائين.“

ان وقت يوسف ڊوڙندو آيو. يونيورسٽيءَ کان موٽيو هو. هو، شهمير، اقبال ۽ مان هڪ فليٽ ۾ رهندا آهيون، ۽ يونيورسٽيءَ ۾ پڙهندا آهيون.

ڪتاب ميز تي رکي، يوسف منهنجي سامهون اچي بيٺو. چيائين، ”تو منهنجي ڳالهه تي اعتبار نه ڪيو هو. ڪالو ڪتو چريو ٿي پيو آهي.“

”مون ٻڌو آهي.“

”مون ڏٺو آهي.“

اسين بالڪونيءَ ۾ وڃي ويٺاسين. ڏنڌ سبب ڪجهه نظر نه پئي آيو. بجليءَ جا بلب ڏيئن جيان پئي ٽمڪيا. ماحول مبهم هو. فقط رڙيون، ڪيڪون، ۽ ماڻهن جي ڀڄ ڀڄ ڊڪ جا آواز چٽا ٻڌڻ ۾ پئي آيا.

قائم ڪنبندڙ آواز ۾ چيو، ”ادا، مونکي گهر ڇڏي اچ. مونکي ڀؤ ٿو ٿئي.“

مون ستن سالن جي قائم ڏانهن حيرت مان ڏٺو. هو پوئين گهٽيءَ ۾ رهندو هو. هن ڪالو ڪتي جي ڏاڍي خدمت ڪئي هئي. صبح جو اسڪول وڃڻ کان اڳ ڪالو ڪتي کي مارڪيٽ مان ڇيڇڙا آڻي کارائيندو هو. قائم جي سموري سنگت جا ٻار اسڪول کان ايندي ويندي ڪالوءَ کي پيار ڪندا هئا. ڪالو پڇ لوڏيندو هو. ٻار خوش ٿيندا هئا.

مون قائم کان پڇيو، ”سچ پچ ڪالوءَ کان ڊڄين ٿو؟“

”ها ادا.“

”ڪالوءَ سان ته تنهنجي ياري هئي!“

”هئي ادا. پر هينئر ڪالو چريو ٿي پيو آهي. ڪائڻ ٿو اچي.

قائم ايلاز ڪندي چيو، ”.ونڪي گهر ڇڏي اچ، ادا.“
”هن وقت تنهنجو هيٺ لهڻ چڱو ناهي، قائم.“ يوسف چيو، ”ڇتو ڪتو احسان فراموش هوندو آهي. پنهنجي محسن کي نه سڃاڻان اول ڪائيندو آهي. تنهنڪري تنهنجو هيٺ لهڻ ٺيڪ ناهي، قائم.“

مون يوسف کي چيو، ”اسانکي ڪالوءَ جي باري ۾ جلد ڪو فيصلو ڪرڻ گهرجي.“

ڪجهه دير سوچڻ کانپوءِ يوسف چيو، ”مان پاڙي جا چار چڱا مڙس وٺي ٿو اچان.“

”پاڙيوارن جو ڇا وڃي!“

”سموري پاڙي وارن ڪالو ڪتي کي پاليو آهي. تنهنڪري ڪالو ڪتي جي باري ۾ جيڪو به فيصلو ڪبو، سو پاڙيوارن جي رايي مطابق هوندو.“ يوسف جواب ڏيئي پاڙي جي چڱن مڙسن کي سڏڻ لاءِ هليو ويو.

قائم کي اٿڻ ٿي پيئي. چيائين، ”توهين ڪالو ڪتي کي ڇا ڪندا، ادا؟“

وراڻيم، شايد منسپالٽيءَ جي حوالي ڪيونس.“

”توهين ڪالوءَ کي منسپالٽيءَ جي حوالي ڪندا!“

”گهڻو ڪري.“

قائم جي منهن مان پريشاني ظاهر ٿيڻ لڳي. چيائين، ”ڪالوءَ کي منسپالٽيءَ جي حوالي نه ڪجو. هو ڪتن کي ماري ڇڏيندا آهن.“

”دنيا جي سمورن ملڪن ۾ ڇتن ڪتن کي ماري ڇڏيندا آهن.“ چيم، ”مان سمجهان ٿو، چڱا مڙس ڪالوءَ کي مارائڻ لاءِ منسپالٽيءَ جي حوالي ڪرڻ جي رٿ ڏيندا.“

قائم جو منهن لهي ويو.

يوسف موٽي آيو. پاڻ سان پاڙي جا چار- پنج چڱا مڙس وٺي آيو. انهن ۾ ماستر دائم به هو. پنهنجي پٽ قائم کي ڏسي دائم خوش ٿيو. ڪٿي گهراٽڙيءَ ۾ قابو ڪيائينس.

قائم پيءُ کي ڳچيءَ ۾ ٻانهون وجهندي چيو، ”بابا،

ڪالوءَ کي منسپالٽيءَ جي حوالي نہ ڪجو. منسپالٽيءَ وارا ڇتن ڪتن کي ماري ڇڏيندا آهن."

مون قائم کي پيار ڪندي چيو، "مان بہ جڏهن تو جيترو ننڍڙو هوس، تڏهن ڇتن ڪتن تي ڪهل ڪندو هوس، پر پوءِ، جڏهن جوان ٿي تاريخ جو مطالعو ڪيم، تڏهن محسوس ڪيم تہ ڇتي ڪتي کي مارڻ لازمي هوندو آهي. ڇتي ڪتي کي نہ مارڻ قومن لاءِ تاريخي سانحو ثابت ٿيندو آهي. تنهنڪري مان ۽ يوسف ڪالو ڪتي کي مارڻ يا مارائڻ جي حق ۾ آهيون."

منهنجي ڳالهہ جو قائم تي ذرڙو ڪن اثر ٿيو. هن پيءَ جي ڳچيءَ مان ٻانهون ڪڍي ڇڏيون.

يوسف سيٺي کي مخاطب ٿيندي چيو، "توهان سيٺي کي خبر هوندي، تہ ڪالو ڪتو ڇتو ٿي پيو آهي. هن شام کان ٿن - چئن ٻارڙن، ڪريم، خانوند، ابراهيم مستري ۽ ڏٽي بخش کي چڪ هنيا آهن."

آواز آيو، "اسانکي ان ڳالهہ جو افسوس آهي."

سيٺي جو ڌيان ڳالهائيندڙ ڏانهن ڇڪجي ويو. هو پاڙي جو سماجي ڪارڪن عبدالله هو. مانجهو مُنجهائڻ سندس ڌنڌو هو. پاڻکي امن جو ٺيڪيدار سمجهندو هو. يوسف، شهمير، اقبال ۽ منهنجي باري ۾ بدظن هو. چوندو هو، هي شاگردن جو لڏو هڪڙي ڏينهن ممڻ مچائيندو.

يوسف گهور وجهي عبدالله ڏانهن نهاريو. چيائين، "اسان تي الزام آهي، تہ اسين باغي شاگردن جو لڏو آهيون. اسين پنهنجي ساءِ بہ ڪالو ڪتي کي ماري ڇڏيون ها، پر توهان وڏن کي آگاهہ ڪرڻ، ۽ صلاح مشورو ڪرڻ ضروري سمجهيوسين، تنهنڪري توهانکي تڪليف ڏيڻي هئي ونئي آيا آهيون. مان هڪ ڳالهہ بلڪل واضح ڪرڻ چاهيان ٿو، تہ اسين ڪالو ڪتي کي مارڻ لاءِ مشورو ڪرڻ لاءِ هتي گڏ ٿيا آهيون. افسوس ظاهر ڪرڻ لاءِ نہ."

سماجي ڪارڪن عبدالله چيو، "مون ڪتي ڪاڌلن کي ترت سول اسپتال پهچائڻ جو بندوبست ڪري ڇڏيو آهي. تازن

ڪاڏان ڪي به بنا دير جي اسپتال پهچايو ويندو. توهين فڪر نه ڪريو."

يوسف ٻاهر ٽي ويو. تمام ڪهري لهجي ۾ چيائين، "اسانکي اهو فيصلو ڪرڻو آهي، ته ڪالوءَ کي ڇا ڪيو وڃي."

"ڪالوءَ جي باري ۾ ڪوبه جذباتي فيصلو نه ڪيو وڃي."

رٽائرڊ ٽيل پوڙهي مختيارڪار چيو، "جذباتي فيصلا هميشه نقصانڪار هوندا آهن."

"توهين مختيارڪار رهي چڪا آهيو، تنهنڪري اجايو پيا ڳالهايو." اقبال جو آواز آيو. هو در وٽ بيٺو هو. هٿ ۾ هاڪي هئس. چيائين، "ڪالوءَ جي باري ۾ جيڪو به فيصلو ڪيو وڃي، سو جلد ڪيو وڃي."

چڱن مڙسن ۾ هڪ هيڊ ڪلارڪ به هو. هو سنهڙو، ڊگهو، ۽ پهساجي مناري وانگر هڪ طرف جهڪيل هو. هن چيو، "ڪالوءَ جي باري ۾ ڪوبه فيصلو ڪرڻ کان اڳ، اسانکي ڪالوءَ جو ڪانفيڊينشل فائيل ڏسڻو پوندو."

مون گهڻو وجهي يوسف ڏانهن ڏٺو.

عبدالله چيو، "سماج سڌارڪ جي حيثيت ۾ مان اها صلاح ڏيان ٿو، ته اسين هڪ وفد وٺي ڪالوءَ کي سمجهائڻ لاءِ هلون."

"بڪواس."

آواز تي سڀني ڪنڌ ڦيرائي پوئتي نهاريو. اقبال جي پرسان شهمير بيٺو هو— قداور، جاڏو، ۽ گنڀير. هنجي هٿ ۾ رائيفل هئي.

شهمير چيو، "اسين ڪالو ڪتي کي ماري ڇڏينداسين."

"اهو جذباتي فيصلو آهي." پوڙهي رٽائرڊ ٽيل مختيارڪار چيو، "اهو فيصلو ٺيڪ ناهي."

"توهانجو رايو به توهان وانگر رٽائرڊ ٿيل آهي، مختيارڪار صاحب." اقبال چيو، "اسانجو وقت خراب نه ڪريو."

سماج سڌارڪ عبدالله چيو، "منهنجو خيال آهي، اسين ڪالوءَ جي ننڍڙين ننڍڙين غلطين کي نظرانداز ڪري ڇڏيون."

”نظرانداز ڪري ڇڏيون!“ يوسف چيو، ”عبدالله صاحب، ڪالو ڪتو چتو ٿي پيو آهي.“

ٿوري دير تائين ڪنهن نه ڳالهايو. ڪمري ۾ ماٺ جو مانداڻ رهيو.

ڪجهه دير ڪانپوءِ ماستر قائم پنهنجي پٽ دائم ڏانهن ڏسندي چيو، ”منهنجي صلاح آهي، ته اسين ڪالوءَ کي منسپالٽيءَ جي حوالي ڪري ڇڏيون.“

ننڍڙو قائم پنهنجي پيءُ دائم جي ڳالهه ٻڌي روئڻ لڳو.

يوسف ڪيس پرچائڻ لڳو. چيائين، ”ڳالهه ٻڌ قائم. ڪالو ڪتو چتو ٿي پيو آهي. هن تنهنجي اسڪولي سنگت جي ڇهن ڇوڪرن کي چڪ هنيو آهي. ڪين چوڏهن - چوڏهن اينٽي ريبيز سُيون لڳنديون. انهن سُين ۾ ڏاڍو عذاب هوندو آهي.“

”۽ قائم.“ اقبال چيو، ”تي سگهيتو، سُيون اثر نه ڪن، ۽ تنهنجو ڪو سنگتي چتو ٿي، دردناڪ موت مري وڃي.“

قائم پنهنجو منهن، پنهنجي پيءُ دائم جي سيني ۾ لڪائي ڇڏيو. ماستر دائم اسان ڏانهن ڏسندي پڇيو، ”توهان شاگرد لڏي، جو ڪهڙو خيال آهي؟“

شهمير هڪدم ورائيو، ”اسين ڪالوءَ کي اُڦت مارينداسين.“

رٽائرڊ مختيارڪار، سماجي ڪارڪن، ۽ سنهڙي هيڊ ڪلارڪ چيو، ”تڪڙ نه ڪريو. توهين نوجوان آهيو. توهانجو رت گرم آهي. ماستر دائم جي صلاح مناسب آهي. ڪالوءَ کي منسپالٽيءَ جي حوالي ڪرڻ گهرجي.“

يوسف، اقبال، شهمير ۽ مون هڪٻئي ڏانهن ڏٺو.

مختيارڪار کي گوڏن ۾ وائي سور هو. هو گوڏن تي هٿ رکي اٿيو. چيائين، ”مان پنهنجي گهران فون ڪري منسپالٽيءَ وارن کي گهرائي ٿو وٺان. پاڙهيئي ڪالوءَ کي سوگهو ڪندا.“

رٽائرڊ مختارڪار هليو ويو. هو جيستائين نه موٽيو، تيستائين ڪنهن ڪجهه نه ڳالهايو. ڪمري ۾ خاموشي رهي. ٻاهران رڙين،

گوڙ گهمسان ۽ ماڻهن جي ٻوڙڻ ٻڪڻ جا آواز ايندا رهيا.

ٿوري دير ڪانپوءِ رٽائرڊ مختيارڪار موتي آيو. چيائين، ”منسپالٽيءَ وارن چيو ته اسين سڀ لهڻ ڪانپوءِ ڪتا نه جهليندا آهيون.“

”پوءِ؟“

هن چيو، ”صبح تائين اسانکي ڪالوءَ جي حفاظت ڪرڻ گهرجي. صبح جو منسپالٽيءَ وارا کيس پاڻهيئي پڪڙي ويندا.“

”حفاظت! چتي ڪتي جي حفاظت!“ شهمير چيو، ”هوش ۾ ته آهيو؟“

اقبال چيو، ”اسين ڪالوءَ کي ماريندا سين.“

”هينئر، اصل هن وقت،“ يوسف چيو.

پاڙي جي پوڙهن، اسانجي بزرگن ۽ چڱن مڙسن جو وات ڦاٽي ويو. هو حيرت ۽ اچرج مان اسان ڏانهن ڏسڻ لڳا. سماجي ڪارڪن چيو، ”توهين ظالم آهيو.“

”اسين ظالم آهيون.“

”ها،“ هن ورائيو، ”اهو ڪالو ڪتو هڏن جو مٽ هو، جڏهن هتي پهتو هو. ويچارو پين ڪتن جو ستايل هو. اسان سالن جا سال سندس سار لڌي آهي. افسوس، جو اڄ توهين نوجوان، ويچاري ڪالوءَ کي آفت مارڻ جون وايون پيا ڪيو. افسوس افسوس!“

”ڪالو ڪتو چتو ٿي پيو آهي.“ مون چيو، ”اسين ڪالوءَ کي ضرور ماريندا سين.“

”اهو وحشي فيصلو آهي.“

”وحشي فيصلو!“ يوسف ذري گهٽ رڙ ڪئي. چيائين، ”ڪالوءَ توهان کي، توهانجي ٻارڙن کي، توهانجي عورتن کي کاڌو آهي، پر تڏهن به توهين مٿس مهربان آهيو!“

”اسين کيس ضرور ماريندا سين،“ شهمير چيو.

اقبال چيو، ”دنيا جي سمورن ملڪن ۾ چتن ڪتي کي ماريو ويندو آهي.“

شهمير، اقبال، يوسف، ۽ مونکي چيو، ”هلو. دير نه ڪريو.

رات جو پهريون پهر شروع ٿيو آهي. پهرين پهر ۾ اسانکي ڪالو ڪتو ماڙو آهي."

مون ڪهاڙي کڻي ورتي.

اسين چاريئي دوست ڪالو ڪتي کي مارڻ لاءِ بلڊنگ مان نڪري سڙڪ تي اچي ويٺاسين.

چوواٽي تي بيهي يوسف وڏي واڪ چيو، "پاڙي وارؤ، ٽانئيڪا ٿيو. لڙ بکيڙي ۾ ڪالوءَ جي ور نه چڙهو. پنهنجن پنهنجن گهرن ڏانهن وڃو. اسين ڪالو ڪتي کي ماريندا سين."

ڪوهيڙي جي پڙدن مان ڏوڪي ايندڙ رڙيون، واڪا ۽ پڇڻ ٻڪڻ جا آواز ڍرا ٿيڻ لڳا. ٿوري دير کانپوءِ سموري پاڙي ۾ماٺ چانئجي ويئي.

ڪوهيڙي ۽ اونده سبب ڪالوءَ جو ڪو پتو نه پئي پيو. اسين خبرداريءَ سان وڌڻ لڳاسين.

اقبال چيو، "اونده ۽ ڪوهيڙي ۾ ڪجهه ڏسڻ ۾ نٿو اچي. خيال ڪجو. متان ڪالو اوچتو ئي اوچتو حملو ڪري ويهي."

تڏهن اوچتو اونده مان بل کائي ڪالو ڪتو منهنجي متان اچي پيو. سنڌ جي سٽيپ تي پلپل هو. جهڙو سوئر. مان ڦهڪو ڪري، ڪري پيس. انڪار اڳ جو ڪالو پنهنجا ڏند منهنجي ماس ۾ وجهي، اقبال هاڪي وهائي ڪڍيس. هاڪي کائي ڪالوءَ هڪدم اقبال تي الرڪئي. پر اقبال تيار بيٺو هو. موت ۾ ڪبيراتيءَ واري هاڪي وهائي ڪڍيائينس. چيتا ڪتا پونڪندا ناهن. ڪالوءَ هاڪي کائي مسجد ڏانهن ويندڙ سڙڪ طرف رخ ڪيو. شهمير ٻه گوليون هڪ ٻئي حي ڪيڍ هلايون. پر ٻئي گوليون گسي ويس. اهو سمورو ڊرامو هڪ منٽ ۾ ٿيو.

مان ڪهاڙي کڻي اٿي بيٺس. ڏند ڪرٽيندي چيم، "ڪالوءَ کي نه ڇڏبو."

ان وقت ڪنهن عورت جي رڙين جا آواز ٻڌڻ ۾ آيا –

"بچايو - بچايو."

آواز ان طرف کان پئي آيو . جيڏانهن ڪالوءَ ڪتو
پڳو هو.

اسين ڪوهيڙي ۾ اونده ۾ ڊوڙڻ لڳاسين. مسجد کان اورتي ڏٺوسين ته هڪ عورت هيٺ ڪري پيئي هئي، ۽ ڪالوءَ پنهنجا ڏند سندس ڪلهي ۾ قابو ڪري ڇڏيا هئا. هوءَ رڙي رهي هئي. ڦتڪي رهي هئي.

مون ڪهاڙي آڏي ڪئي. شهمير بندوق سڌي ڪئي. پر يوسف اسانکي روڪيو، چيائين، "متان ڪُسي وڃو، ۽ مائي ماري وجهو."

يوسف وٽ لوڙهه هئي جنهن جي هيٺئين حصي تي لوهه ويڙهيل هو. يوسف لوڙهه وارڻي ڦيرائي ڪالوءَ جي پُٺيءَ تي ڦهڪائي ڪڍي.

ڪالوءَ جا ڏند مائي جي ڪلهي مان ڇڏائجي ويا. مائي تپ ڏيئي اٿي ڪڙي ٿي. ان وقت ڪالوءَ ٻيهر ڦرو ڪاڏو ۽ پنهنجا ڏند مائيءَ جي پنيءَ ۾ پختا ڪري ڇڏيا. مائي چوتاڪ ٿي ڪري پيئي. اقبال ڪالوءَ کي ڪنڌ واري هاڪي وهائي ڪڍي. ڪالوءَ اُڇل کاڌي. اڇل کائي مائيءَ جي ٻانهن ۾ وڃي چڪ هنيائين. اوچتو شهمير بندوق ابتي ڪري، زور مان ڪنداق نڪ ۽ کٻڙاتيءَ جي وچ تي وهائي ڪڍيس. ڪالوءَ جا ڏند مائيءَ جي ٻانهن نڪري آيا. ڪنداق جو ٻيو ڌڪ کائي ڪالو ونئي پڳو. رخ مسجد واري سڙڪ ڏانهن ڪيائين.

اقبال ۽ يوسف مائيءَ کي اسپتال تائين پهچائڻ ۾ لڳي ويا. شهمير ۽ مان ڪالو ڪتي جي ڪڍ لڳاسين. ڪوهيڙو چڙهو ٿي ويو هو. ٽيوب لائيٽ جي روشنين ۾ ڪالو ڪتي کي ڊوڙندي ڏٺوسين.

ڪالو ڪتو ڊوڙندو، گُف وهائيندو، سڌو مسجد ۾ هليو ويو. اسين سندس ڪڍ. پر انکان اڳ جو اسين ڪالوءَ پٺيان ڊوڙندا مسجد ۾ هليا وڃون، مسجد جو ٽُلهو، مٿارو ۽ ڊگهي جهڙو ملان، مسجد جي در ۾ پيٽ ڪڍي بيهي رهيو.

ملان کي مسجد جي در ۾ ڏسي شهمير وڏي واڪ چيو ،
”هٽي وڃ ملان. مسجد ۾ هڪ چتو ڪتو ڪاهي آيو آهي.“

”مسجد خدا جو گهر آهي.“ ملان پنهنجي گول پيٽ تي هٿ ڦيرائيندي ورجايو ، ”مسجد خدا جو گهر آهي . ڪالوءَ خدا جي گهر ۾ پناهه ورتي آهي.“

”پناهه ورتي آهي!“ شهمير چيو ، ”ڪالوءَ پاڙي سان ويل وهايا آهن. ٻارن، عورتن، ننڍن وڏن کي چڪ هنيا آهن. اسين ڪالو کي ماريندا سين.“

”ڪالو مسجد جي ڇانوَ ۾ پليو آهي.“ ملان چيو، ”ڪالوءَ تي هٿ کڻڻ اسلام تي هٿ کڻڻ برابر آهي.“

”ڪالو چتو ٿي پيو آهي.“

”اهو غلط آهي. ڪالو چتو آهي ته ٻوءَ مونکي ڇو نٿو چڪ پائي؟“

”تو کي پنهنجو مائٽ ٿو سمجهي.“

”لاحول ولله.“ ملان اوڪرائي ڏيندي چيو، ”توهين شاگرد ڇورا لُچ آهيو.“

”اسانجو وقت نه وڃاءِ . اسين ڪالوءَ کي نه ڇڏيداسين.“

”ڪالوءَ خدا جي گهر ۾ پناهه ورتي آهي. هو هن وقت الله جي امانَ ۾ آهي.“

شهمير بندوق سڌي ڪندي چيو ، ”هٽي وڃ ملان. مان ڪالوءَ جا ڦٿڙ ڪيندس .“

ملان جو چنجهيون اکيون ڪرڙيون ٿي ويون . چيائين ، ”ڪالوءَ کي ماريندين ته اسلام خطري ۾ پئجي ويندو.“

”پري ٿيءُ ملان،“ شهمير رڙ ڪئي.

ملان مسجد جي در مان پري نه ٿيو.

ان وچ ۾ ڪالو ڪتو مسجد جي اندران ملان جي پٺيان اچي بيٺو، ۽ ملان جو ٻئبل روئي جهڙو پير چٽڻ لڳو.

ملان ڪالوءَ کي پيار ڪندي چيو، ”توهين نوجوان گمراهه آهيو. ڪالو جهڙي نيڪ مخلوق کي ٿا ماريو!“

"نيڪ مخلوق!" شهمير بندوق جي گهوڙي، تي آڱر رکندي چيو، "ملان، هتي وڃ. وچ ۾ ايندين ته مارجي ويندين."

"ڪالوءَ جو بچاءُ ڪندي مارجي ويس، ته شهيد ٿيندس." ملان خوف ۽ اميد واري لهجي ۾ چيو. "مان شهيد ٿي سڌو جنت ۾ ويندس. جنت ۾ ويندس، ۽ کير ماکيءَ جي ندين ۾ ترڳندس. حورن جي هٿان انگور کائندس. جلد ڪريو، گمراهه نوجوانو، مونکي شهيد ڪريو."

ملان جا گوڏا ڪنبڻ لڳا. اکيون ڦري ويس. پيٽ ڪجهه وڏيڪ ٻاهر نڪري آيس. ڊپ وچان هيٺو ٿي ويو، پر بندوق ۽ ڇتي ڪتي جي وچ ۾ بيٺو رهيو.

شهمير بندوق جي گهوڙي تي زور نه ڏنو، گولي نه هلائي ملان ڏانهن نفرت وچان ڏسندو رهيو. ملان جي پٺيان، مسجد جي اندر ڇتو ڪتو بيٺو هو، ۽ ملان جو ڊبل روٽيءَ جهڙو پيٽ ڇتي رهيو هو. شهمير مُنجهي پيو.

(شهمير کي ڇتو ڪتو مارڻو آهي. ڇتي ڪتي مسجد ۾ پناهه ورتي آهي. شهمير جي هٿ ۾ بندوق آهي، ڇتي ڪتي ۽ بندوق جي وچ ۾ مسجد جو ملان اچي بيٺو آهي. شهمير کي فيصلو ڪرڻو آهي، ته ڇتي ڪتي کي مارڻ کان اڳ ملان کي ماري، يا ملان کي جيئرو رکڻ لاءِ ڇتي ڪتي کي جيئدان ڏيئي؟)

سهڻي پبليڪيشن
جو هڪ بهترين ڪتاب

اڻوسرندڙ ڪهاڻيون

(ريگستاني ڦول)

ورهاڱي کان اڳ جو هڪ اڻلڀ ڪتاب جنهن ۾ ١٣ ڪهاڻيڪارن جون سدا جيئريون ١٣ ڪهاڻيون ڏنل آهن.

ته رنگو ٽائيٽل صفحا ١١٢ قيمت ٥٠-١

نجم عباسي

ڪسوٽي

۱

(ڪهاڻيءَ جي، انتظار ۾ رکڻ واري فني نڪتي ڪي، پاسيرو رکي، پڙهندڙن کي ڀرئين ٺي ٻڌائي ڇڏيان ٿو هن ڪاموري خلاف هيترو هل هنگامون، رڳو انڪري ڪيو ويو، جو هو سنڌي هو.)

شاميانې ۾ ماڻهن جو ڳاهٽ هو. ڪي آيا ٿي، ڪي ويا ٿي.

هي شاميانو، آفيس جي اوچي ماڙيءَ جي آڏو واري ڪشادي سائي سائي ڇپرتي لڳايو ويو هو. هيٺ گلم وڇايل هو۽ هڪڙي پاسي کان، گلم جي مٿان گلن وارو غاليچو پٿريل هو. پاسن کان پنج ڇهه وڏا ۽ ٿلها وهاڻا رکيا هئا. ٽي چار ٿوڪدان ۽ ٻه ٽي پاندان پڻ نظر آيا ٿي.

شاميانې جي ٽن پاسن وارن پردن تي، ڳاڙهن ڪپڙن تي، اڇن اکرن ۾، ڪي نعرا ۽ گهرون لکيل هيون. اهڙي قسم جا ڪپڙي جا ٽڪرا، پڌر واري ديوار تي، رستي واري طرف، پڻ ٽنگيل هئا. انهن لکڻين جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪجهه هن ريت آهي:

'صوبي پرستي مرده باد.'

'ڏاهر پرستي نه هلندي.'

'پاڪستان جي نظريي بچائڻ خاطر، اسان سر ڌڙ جي بازي لڳائيندا سين.'

'اسان هندستان ۾ سڀڪجهه قربان ڪري، هتي انهيءَ ڪري نه آيا هئاسين ته اسان کان روزگار ڪسيو وڃي. اسان اهڙي ظلم جو مقابلو ڪنداسين.'

'اسان پاڪستان جي سالميت ٽوڙڻ نه ڏينداسين، ڇو ته اهو اسان ٺي پنهنجي رت سان ٺاهيو آهي.'

'ڊائريڪٽر ملڪ جو غدار آهي، پارٽ جو ايجنٽ آهي.'

پٺ تي چار نوجوان نمايان نظر اچن ٿا. هنن جي ڳچين ۾ گلن جا هار پيل آهن. هنن چٽني چٽن، ٻارن ٻچن سميت بک هڙتال ڪئي آهي. ٻه چٽا اڻ پرڏيل آهن، انڪري ڇڙا ويٺا آهن. ٽئين ڇٽي جي هڪ زال ۽ ٻه ٻار ويٺا آهن، ۽ چوٿين جي رکو گهر واري، ڇو ته هنکي اڃا ٻار ڪونه ٿيو آهي.

مڙني جا لٽا ميرا ۽ اڌ ڦاٽل آهن. ائين ٿو ڏسجي ته هنکي چاڙي واڙي، پراڻا ڪپڙا پارايا ويا آهن، جئن اسٽيج تي وڃڻ لاءِ ويس ڌارين ڪي ڪردار موجب لباس ڍڪائبو آهي.

هو ڇهرن مان تندرست، سگهارا ۽ ٻچي ماڻيءَ وارا ٿي لڳا. موجوده حالت ۾ هو 'غريب صحتمند' ٿي ڏسڻ ۾ آيا ۽ نه ڏکن ۽ بکن جا ماريل.

ٻٽي ضاعفون ڪوجهن ڪارن برقعن ۾ ڍڪيل هيون، پر هنن جا پريل پريل گلابي ڳٽا، نظرن لاءِ چقمق بڻيل هئا. ائين ٿي لڳو ڇڻ ته چند ڪي گودڙيءَ ۾ لڪائڻ جي اڌوري ڪوشش ڪئي وئي هئي.

هڙتالين جي همدردن ۽ ساٿين ڪانسواءِ، ٻيا به ڪيترا ئي عام ماڻهو پٽي آيا ويا. شاميانو دروازي جي سامهون کوڙيو ويو هو، ان ڪري رستي تان لنگهندڙ واٽهڙن جو ڌيان ڇڪيو ٿي ۽ هو ان ميڙ جو ڪارڻ معلوم ڪرڻ واسطي اندر لنگهي ٿي آيا.

شهر جا ڪجهه اسيمبلين جا ميمبر، برک راڄنيتي اڳواڻ، سياستدان، مولوي ۽ عالم ۽ نام ڪٺيا سرمائيدار به آيا ٿي. هنن مان گهڻا موٽرن ۾ ۽ ڪي ٽيڪسين يا رڪشائن ۾ پئي پهتا ٿي. انڪري ٻاهر رستي تي ڪيترين ئي موٽرون بيٺيون هيون ۽ چڱو ڇهڇٽو لڳو پيو هو.

دروازي وٽ، وڻن جي ڇانوَ ۾، چار پنج پوليس وارا، پنهنجين بندوقن سميت بينچن تي ويٺا هئا.

ڪيترين اخبارن ۽ پريس جا خاطو ۽ فوٽوگرافر به موجود

هئا. گهڻو ڪري هر ايندڙ جي خاطرداري پان سان ٿي ڪئي ويئي، ۽ سگريٽ جي آڇ به پئي ٿي : جڏهن ڪو خاص ماڻهو ٿي پهتو ته برقعي اندر سرڪو ٿي ٿيو. ۽ اڇيون اڇيون کير جهڙيون ٻانهون، جي گهڙيءَ گهڙيءَ اوچتو ڪاري برقعي مان اٿين ٻاهر نڪري ۽ وري واپس ٿي ويون، جئن اونداهي ۾ جهڙالي رات جو اپ ٿي وڄ چمڪات ڪري گم ٿي ويندي آهي. اهي ٻانهون ٻاهر نڪري، پاندان تي ٿي پهتيون ۽ پان ناهي، ان اهم شخصيت کي ٿي پيش ڪيو. پان وٺڻ واري پان کان وڌيڪ انهن گورين گورين ٻانهن ۽ نرم نرم، نازڪ نازڪ هٿڙن کي ٿي گهوريو. اهي هٿڙا، جنجا ڏگها ڏگها تراشيل ننهن، سونهري گلابي ننهن پالش سان چمڪي رهيا هئا. هڪڙي هٿ جي هڪڙي آڱر ۾ ته سوني منڊي به پاتل هئي، شايد لاهڻ وسري وئي هئي، يا سوڙهي ٿي وڃڻ ڪري نه نڪري سگهي هئي.

پان کائيندڙن کي ڏسي، خيالن جو راڪيٽ، بنگلا ديش تي وڃي پهتو، جتي پان پوکبو آهي. هنن جو وات، زبان ۽ چٻ رت جهڙي رنگ ۾ رنگيل ڏسي، اهي آدم خور ٿي ياد آيا، جن بيگناهه بنگالين جو رت پيتو. هاڻي هي چٻ ڪنهنجي رت ۾ چٽيل آهن! پان ته هتي جي پيدائش ڪونه آهي ۽ انڪري اهو ويچار اچڻ به غلط نه آهي ته هي ٽڪڙو ٽڪڙو هلندڙ چاڙيون، سمگلنگ ۽ چور بازاريءَ جون جاندهيون آهن، جي اسانجي ديس کي پيسي رهيون آهن، ۽ هي وات اسانجي ڏيهه جي پرڏيهي ناڻي کي ٿوڪدان ۾ ٿوڪي رهيا آهن.

اخبارون به ڪوڙ نظر اچن ٿيون. ڪي پٽ تي پيون آهن ۽ ڪن کي ماڻهو پڙهن پيا. پڙهندڙ ڪا محفل جي مطلب جي خبر يا ٽوٽڪو ڏسي ٿو، ته سيني جو ڏيان پاڻ ڏانهن ڇڪائي، پڙهي ٻڌائي ٿو ۽ پوءِ ان تي خيالن جي ڏي وٺ ٿئي ٿي يا ٺٺولبازي ٿئي ٿي ۽ ٽهڪڙو مچي وڃي ٿو.

صبح ته موسم ڏاڍي وڻندڙ هئي. ٿڌيرڙي هير پئي لڳي، ۽ چمن جي چوڌاري پوکيل پيلا، واڱڻائي، نيرا ۽ ناسي گلڙا، ان هير

ني لڏي، لڏندڙ انداز پيدا ڪري رهيا.

پر هينئر اوچتو ئي اوچتو موسم ۾ ڦيرو اچي ويو هو. هوا صفا بيهي وئي هئي، جڻ ته ان به هڙتال ڪئي هئي، اس ۾ تيک تي ويو هو ۽ گرمي بي انت تي وئي هئي. گلن جو جهولڻ بند ٿي ويو، تيز روشنيءَ ڪري انهن جا رنگ هلڪا ٿي ويا، ۽ تيز ڪرڻن ڪري، انهن تي نظر به ٽڪي نٿي سگهي، ۽ اُس جي ڪري گُل سست سست ۽ مرجهايل مرجهايل ٿي ڏٺا.

ماڻهن جا جسم پگهرجي ويا، ۽ پگهر ڪراچيءَ جي گهميل هوا ۾ سُڪي به مشڪل. اڳواڻن سان وڏيڪ ويڙن هئي، ڇو ته هو سوڙها پائجاما ۽ شيروانيون پائي آيا هئا. وري وايو منڊل ۾ ڏامر جي دونهين جي اڻ وڻندڙ ۽ ساهه گهٽيندڙ ڌَپَ اچي واسو ڪيو. پرسان ئي رستي جي مرمت پئي ٿي، جتي ڏامر گرم ڪيو ٿي ويو.

جي مڪر ۽ منافقت، نمڪحرامي ۽ نالائقيءَ جي عملن ۽ خيالن جو به دونهون نڪرندو هجي ها ته اهو به ڏامر جي دونهين جهڙو هجي ها. ڪنو ۽ ڪارو، گهاٽو ۽ گهُٽيندڙ، ڌڪاريل ۽ ڌَپَ وارو.

سچ جي تپش موسم جي خوشگواري ڳڙڪائي وئي هئي، ۽ هُل هنگامون ۽ پان فضا جو سڪون ۽ گلن ۽ ٻوٽن جي سونهن ڳڙڪائي ويا هئا. پان انڪري، جو پان کائيندڙن جو وات، زبان ۽ چپَ ڳاڙهسري ڪاري رنگ جا ٿي ويا هئا، هنن جي وات مان انهيءَ رنگ جي گِگَ ڳڙي رهي هئي، ۽ هو نهايت ٻچان ڏيارينڊڙ چاپا ڏيئي رهيا هئا، ۽ وري هر هر ٿوڪدانن ۾ ٿوڪي رهيا هئا. پيا وري پان جون پڪون ڇپر، سيمنٽ جي فرش ۽ اڱڻ واري پٽ تي اڇلي رهيا هئا، جنهنڪري فرش ۽ پٽ، جي صبح جو صاف ۽ اُجلا هئا، سي هينئر پان جي ڪنهي رت جي رنگ جهڙن داغن سان گندا ٿي ويا هئا. ڇپر تي به پان جي پڪن ۽ سگريٽ جي ٽڪرن جو ڪچرو هو.

اج آباد شاميانې جي مقابلي ۾، آفيس جي اوچي ۽ شاندار

عمارت، ويران ۽ واڻڻي نظر اچي رهي هئي.

ايندڙن مان ڪجھ ماڻهو گلن جا هار پاڻ سان آڻين ٿا، ۽ هر هڪ هڙتاليءَ جي گلي ۾ وجهن ٿا، ۽ هنن کي پنهنجي حقن لاءِ ’جهاد‘ ڪرڻ تي مبارڪون ڏين ٿا. ڪي نارنگيون آڻين ٿا ۽ اهي پيش ڪن ٿا، ڇو ته هڙتال جي حالت ۾ نارنگين جي رس واپرائي سگهجي ٿي. ڪي سرمائيدار ۽ سرنديءَ وارا، رحم کائي، هنن کي روڪڙ ڏين ٿا، ۽ اهڙو اعلان زور سان ڪيو وڃي ٿو، جئن سڀئي موجود ماڻهو ٻڌن ۽ ڏسن.

سياستدان، حڪومت تي ٽيڪا ٽپڻي ڪن ٿا، ان جي نيتين کي نندين ٿا، ۽ ان جي بيحسي ۽ بي انصافيءَ تي افسوس جو اظهار ڪن ٿا، ۽ پڇاڙيءَ ۾ حڪومت خلاف هلچل هلائڻ جي ڌمڪي ڏين ٿا. هو اهو به اعلان ڪن ٿا ته ٻئي ڏينهن تي شهر جي وڏي ميدان ۾ عام جلسو ٿيندو ۽ ڊائريڪٽر جي پاسخاطري ۽ تعصب تي احتجاج ڪيو ويندو.

اخبارن جا خاطو، هتي جو ڪجھ ٿي رهيو آهي، ان جا نوٽ وٺندا رهن ٿا ۽ نامور سياستدانن جا بيان وٺي لکن ٿا. اخبارن جا فوٽو گرافر، ميڙ جي ڪارروائي ۽ ايندڙ ويندڙ مکيه راڄنيتي شخصيتن جون تصويرون ڪڍن ٿا.

رکي رکي ماڻهو نعرا هڻن ٿا:

”سنڌي ڊائريڪٽر.“ — ”مرده باد.“

”سنڌي ڊائريڪٽر.“ — ”واپس وڃ.“

”سنڌي ڊائريڪٽر.“ — ”هاءِ، هاءِ.“

”صوبي پرستي.“ — ”نه هلندي، نه هلندي.“

”ڏاهر جا چيلا.“ — ”نه کپن، نه کپن.“

ٻئي ڏينهن هنن جي پنهنجي ٻوليءَ جي سڀني اخبارن ۾، هڙتال جي روئداد، پوري تفصيل ۽ وڏاءَ سان ڇپي ۽ هڙتالين جا فوٽا به ڏنا ويا. انهن سياسي اڳواڻن ۽ مولوين جون به تصويرون ڇاپيون ويون، جي هڙتالين سان گڏ ڪيدرايون ويون هيون. هنن جا بيان به شدمد سان شايع ڪيا ويا.

اسيمبلي ميمبر بندو خان، پنهنجي بيان ۾ چيو هو: هن ڊائريڪٽر
کي هڪدم نوڪريءَ تان هٽايو وڃي، جو هن نه رڳو تنگدلي ۽
تعصب واري هلت هلي، پر هن سڄن پاڪستانين سان ناانصافي ڪري،
پنهنجي اخلاق جي ڏيوالي جو ثبوت به ڏنو آهي. اهڙا ئي ماڻهو آهن،
جي پاڪستان کي گهڻي وانگر اندران ئي اندران کائي کوکلو ۽
ڪمزور بنائين ٿا. انهن کي خدا ئي معاف نه ڪندو ته اسين ڪيئن
معاف ڪري سگهنداسين. جي هن ڪاموري تي ڪو قدم نه کنيو
ويو، ته نتيجن لاءِ ذميوار خود حڪومت ٿيندي. هڙيون بي انصافيون
ٿيون ته اسين جدا اردو صوبي جي گهُر ڪنداسين.

مولانا قدرت الله، جو ديني پارٽيءَ جو مکيه ڪارڪن هو،
تنهن پنهنجي بيان ۾ چيو هو: اسلام جي اصولن جي پٽري پٽ
پيچڪڙي ٿي رهي آهي. صوبائي تعصب جي بنياد تي سوچيو ٿو
وڃي، ۽ اهو نه ٿو ڏنو وڃي ته سڀ مسلمان ڀائر آهن. جو پنهنجن
کي ورسائي ٿو ۽ اسلامي برادريءَ کي نظر انداز ڪري ٿو، سو
اسلام جو دشمن آهي، پاڪستان جو غدار آهي.

ٻئي ڏينهن تي اردو اخبارن ۾ ايڊيٽوريل لکيا ويا، جن ۾
ڊائريڪٽر جي صوبي پرستي ۽ تعصب کي ننديو ويو، ۽ هن کي
نوڪريءَ مان ڪڍڻ جي تقاضا ڪئي وئي.

ٽئين ڏينهن تي هنن اخبارن جي خطن وارا خانا، اهڙن
خطن سان ڀريل هئا، جن ۾ هڙتالين جي پٺڀرائي ڪئي وئي
هئي ۽ ڊائريڪٽر کي ڊوڙ تي گاريون ڏنيون ويون هيون ۽ لاڳاپيل
کاتي جي وزير کان استعيفا جي گهر ڪئي وئي هئي. اهڙيءَ
طرح ٻين ڪالم نويسن به پنهنجا پنهنجا ڪالم انهيءَ موضوع تي
ڪارا ڪيا هئا.

جنهن جلسي جو اعلان ڪيو ويو هو، اهو به ٿيو. اتي به
ڊائريڪٽر، سنڌين ۽ حڪومت تي دل کولي چوهڙ چنڊيا ويا. هنن
جي اخبارن وڏيون وڏيون سرخيون ڏئي، جلسي جي ڪارروائي ڇاپي.

هي ٻهريون ئي اتفاق هو، جو هن کاتي جو ڊائريڪٽر هڪ

سنڌي ڪامورو ٿي آيو هو. هن ڪاتي ۾ ٿي سؤ ويهه ملازم هئا، جن مان رڳو ٽي سنڌي هئا، هڪڙو ڪلارڪ، جنهن جي زال سنڌڻ نه هئي، ۽ ٻه پٽيوالا.

پاڪستان جي شروع ڪان وٺي ئي، هن ڪاتي جي غير سنڌي عملدارن جي اها نيتي ۽ نيت رهي هئي، جئن ڪو به سنڌي هن ڪاتي ۾ داخل ٿي نه سگهي. نوڪرين جون خالي جايون هو پنهنجي مائٽن سان يا هم زبان وارن سان ڀري ڇڏيندا هئا. اول ته اهڙي قسم جو اشتهار اخبارن ۾ ڪونه ڏيندا هئا، پر جي ڏيندا هئا ته سنڌين کي انٽرويو واسطي ڪونه گهرائيندا هئا. جي ڀُلَ چُڪَ ۾ ڪنهن سنڌيءَ کي انٽرويو لاءِ سڏائيندا هئا ته نالي، ذات يا گفتگوءَ مان سنڌي ثابت ٿيڻ ڪري، هنکي رد ڪري ڇڏيندا هئا. يا جي نالي خاطر ڪن کي چونڊيندا هئا ته هنن کي روبرو پروانو ڪونه ڏيندا هئا ۽ چوندا هئا ته ٽپال رستي موڪلبو، پر ٽپال رستي به ڪونه موڪليندا هئا، ۽ مدو پورو ٿي وڃڻ ڪانپوءِ چوندا هئا ته: اسان ته آرڊر موڪليو، پر نوڪريءَ تي چڙهيو ئي ڪونه.

رڪارڊ ۾ اهو ڏيکارڻ لاءِ ته سنڌ جي اندرئين ڀاڱي جي ماڻهن کي به هن ڪاتي ۾ نوڪريون ڏنيون ويون آهن، هنن غير سنڌي ملازمن مان ڪيترن سنڌ جي اهڙن ڳوٺن ۽ شهرن جا ڊوميسائيل سرٽيفڪيٽ هٿ ڪيا، جي ڳوٺ ۽ شهر هنن ڪامورن ڪڏهن ڏٺا به ڪونه هئا.

لياقت ۽ قابليت جو خيال به ڪونه ڪندا هئا. ٽائيپسٽ جي جڳهه لاءِ ڪو پنهنجو ٽائيپ سکيل نه ملنديءَ هون ته اڻ سکيل، پر پنهنجو رکي ڇڏيندا هئا. سنڌي بي-اي ۽ ايم-اي پاس وارن جون درخواستون نظرانداز ڪري ڇڏيندا هئا، پر پنهنجو مئٽرڪ پاس به نه ان ملازمت لاءِ چونڊيندا هئا. هنن پنهنجن مان ڪي اهڙا ماڻهو به نوڪريءَ ۾ رکيا هئا، جن وٽ ڀارت جي يونيورسٽين جون ڊگريون هيون ۽ تازو ئي اتان هتي آيا هئا، ۽ پاڪستاني شهري به ڪين هئا. هو پنهنجن ماڻهن واسطي نيون ملازمتون پيدا ڪري به هنن لاءِ نوڪريون مهيا ڪندا هئا.

هن سنڌي ڊائريڪٽر جي مقرر ٿي اچڻ ڪانپوءِ، سڳهو ٿي ڪلارڪيءَ جون چار جڳهيون خالي ٿيون. هن ان واسطي باقاعدي اخبارن ۾ اشتهار ڏنا، ۽ آيل درخواستن جي جاچ جوچ ڪري لائق اميدوار انٽريو لاءِ گهرايا ۽ انهن مان چئن کي نوڪريءَ جو پروانو ڏنو.

ڊائريڪٽر کي اهو احساس ضرور هو ته هن کاتي ۾ ڏسي وائسي ۽ سازشون ڪري، سنڌين کي نوڪرين کان محروم رکيو ويو آهي، پر تڏهن به هن ماڻهن چونڊڻ ۾ ڪوبه نامناسب، بي انصافيءَ وارو يا اٻهرو قدم ڪونه کنيو هو. هي چونڊيل اميدوار نه رڳو سنڌي هئا، پر سڀ ايم-اي پاس هئا، ۽ تجربي ۾ سيني غير سنڌي اميدوارن کان مٿيرو هئا. غير سنڌي اميدوارن ۾ ڪوبه بي-اي کان وڌيڪ ڊگريءَ وارو ڪونه هو.

هن ڊائريڪٽر برابر چاهيو ٿي ته سنڌين سان نوڪرين جي سلسلي ۾ ٿيل بي انصافين جو تدارڪ ٿئي، ڇو ته هن ڏٺو ۽ محسوس ڪيو هو ته جتي رڳو غير سنڌي ملازم هئا، اتي رشوت ۽ بي ايماني گهٽي ٿيندي هئي ۽ گهوٻيون گهٽيون لڳنديون هيون، ڇو ته هو هڪ ٻئي جو ڍڪ رکندا هئا ۽ هڪٻئي جي ڍال بڻجندا هئا، ۽ معاملو نه رڳو رڌڻ واري ڏوهيا ڪاڻ وارا جهڙو هوندو هو. ٻيو ته اهڙي حالت ۾ کاتي جي ڪارڪردگي ۾ برجستائي ۽ قابليت ڪانه رهندي هئي، تيون ته خاص ڪري سنڌين کي ان کاتي ۾ ڪم پوڻ جي حالت ۾ بي انتها تڪليف ڏسڻي پوندي هئي، چوٿون ته سنڌين ۾ ان ڪري ناراضگي ۽ شڪايت پيدا ٿيندي هئي.

تنهن کانسواءِ هو اهو به سوچيندو هو ته جي غير سنڌي ڪاوڙجي يا شرارت ڪري کاتي ۾ هڙتال ڪن ته پوءِ ته ان کاتي جو ڪم ئي ٺپ ٿيو وڃي، ۽ حڪومت لاءِ وڏو مسئلو پيدا ٿي پوي. مثال طور ٽيليويزن جا ملازم، جي ذري گهٽ سو في سيڪڙو غير سنڌي آهن، اهي ڪا هڙتال ڪن يا ڪاوڙجي هي ملڪ ڇڏي وڃن ته پوءِ هڪدم ڪٿان ايندا ايترا انجنير، ايترا مستري، ايترا بجليءَ جا ماهر، ايترا فنڪار وغيره جي ٽيليويزن هلائين؟

ان ڪري ته هر کاتي ۽ حياتيءَ جي هر شعبي ۾ رکو غير سنڌي نه هجن، پر سنڌي پڻ.

چئن سنڌين کي اهي نوڪريون ملڻ ڪانپوءِ، غير سنڌين، اميدوارن مان اهڙا چار غير سنڌي چونڊيا جي سنڌن ويچار موجب انهن نوڪرين جا اصلي حقدار هئا، ۽ انهن کي بک هڙتال ڪرڻ تي تيار ڪيو ويو.

اهو هو هن بک هڙتال جو سبب.

ٻئي ڏينهن آفيس جي ساري عملي، هڙتالين جي همدرديءَ ۾ هڙتال ڪئي، ۽ ڪم تي ڪونه چڙهيا.

ٽئين ڏينهن، هن ساري عملي، سنڌي ڊائريڪٽر جو گهيرو ڪيو. گهيري جو مقصد اهو هو ته هن کان زور زبردستيءَ سان، انهن چئن سنڌي ڪلارڪن کي نوڪريءَ مان ڪيرايو وڃي ۽ پنهنجن چئن ماڻهن کي مقرر ڪرايو وڃي، جي هو ائين نه ڪري ته هنڪان پنهنجي استعيفا لکرائي وڃي.

هيءُ سڀ غير سنڌي، ماڪڙ وانگر، ڊائريڪٽر جي آفيس تي هلان ڪري آيا. جي پنج ڇهه سنڌي ڪلارڪ ۽ ٻه سنڌي پٽيوالا بروقت همت نه ڪن ها، ۽ ڊائريڪٽر جي آفيس جي مضبوط دروازي کي اندران بند ڪرڻ ۾ ڪامياب نه ٿين ها، ته ڊائريڪٽر جي حياتيءَ جو خير ڪونه هو. انهيءَ چڪتاڻ ۾ ست ڇهه سنڌي بريءَ طرح ڦٽجي پيا، ۽ هو ڊائريڪٽر سميت آفيس ۾ واڙيل رهيا.

ٻاهران غير سنڌي، سنڌ ۽ سنڌين کي گاريون ڏيندا، غليظ نعرا هڻندا ۽ پٿر اڇلائيندا رهيا، ۽ آفيس جي درن درين، ميزن ڪرسين ۽ ٻئي سامان جي ڏاڍي پيچ ڊاهه ڪئي. ڊيوٽيءَ وارن سپاهين کي ته پٿرن جو نشانو بنايو ويو. نيٺ پوليس اچي، ڳوڙها گيس ۽ لٺيون هلائي اندر واڙيلن جي حياتي بچائي.

٢

”ڏاڍو خوش پيو نظر اچين، وري ڪو محبوبن جي ملاقات جو

واعدو مليو اٿئي ڇا؟"

"اهو ٿي ته توکي ٻڌائڻ آيو آهيان."

"يار، تنهنجي ڀاڳن سان ريس ٿي ڪونهي، عيش ڪر عيش."

"ڇگو جلدي تيار ٿي ته هلي ڪنهن هوٽل ۾ وهون ۽ پرين جون ڳچارون ڪريون."

"ڀلا ڏي خبر، ڪڏهن جو واعدو ٿيو اٿئي؟"

"اڄ ٽيليفون تي چيائين ته جمعي ڏينهن شام جو پنجين وڳي سنڌن ڪاليج ۾ يونين جي عهديدارڻين ۽ اسٽاف جي ڪن ميمبرياڻين جي گڏجاڻي آهي، ساليانين راندين جي سلسلي ۾ پروگرام ناهڻو اٿن. بس سادي پنجين وڳي مونکي موٽر ۾ وچي مخصوص نموني هارن وڄائڻو آهي ۽ پوءِ پاڻهي منهنجي ڊارلنگ ڪچي ڌاڳي ۾ ٻڌجي ٻاهر هلي ايندي ۽ اسين ٻه چار ڪلاڪ محبت جي دنيا ۾ گم ٿي ويندا سين."

"هائو يار، انکي چئبو آهي خود حسن جو هلي اچي عشق جي هنج ۾ ڪرڻ."

"بس يار، تو جهڙن دوستن جون دعائون آهن."

"مونکي ته هوءَ سالي رُخ ئي ڪونه ٿي ڏئي. دل جي زخمن ننڊ حرام ڪري ڇڏي آهي، يار، تون ئي پنهنجي بلقيس کي چؤ ته ڪا منهنجي سفارش ڪري."

"بلقيس کي ڪيترائي دفعا چيو اٿم، هوءَ چوي ٿي ته تو واري ڪلوپيٽرا ڏاڍي ڪٽڙڪ آهي، ڪو ٻُل ئي ڪونه ٿي ڏئي. وري ٻه رَڪَ خدا تي، اچي ويندي ڪنهن ڪڙي ۾."

"هاءِ هاءِ. منهنجو دم ٽو نڪري ۽ تون اڃا پيو انتظار جون صلاحون ڏئين."

"اڙي، اهو وچ ۾ ٿي ٻڌائي ڇڏيانءِ، متان وسري وڃيم، جمعي ڏينهن اسانجي وصل واسطي پنهنجي جڳهه پنجين وڳي شام کان اٺين وڳي تائين اسان لاءِ رزرو رکجانءِ. يار، تنهنجي جاءِ ڏاڍو ڪم ڏنو آهي. اسان واسطي ته پريم نگر آهي پريم نگر."

"ها، اٺين ته ضرور ٿيندو، پر ترس، مون پنهنجي حسرتن

پوري ڪرڻ لاءِ هڪڙي ترڪيب سوچي آهي. مان هن موقعي کي هٿان وڃائڻ نٿو چاهيان.... منهنجي ڪلوپٽرا به ته ان گرلس ڪاليج جي يونين جي عهديدارڻ آهي ۽ لازمي طور اها به ان گڏجاڻيءَ ۾ موجود هوندي."

لياقت علي ۽ ماجد ٻئي لنگوٽيا يار هئا. لياقت جو ڪجھ وقت کان، بلقيس سان نينهن جو ناتو هو. ماجد وري ان ڪاليج جي هڪ ٻي شاگردياڻيءَ تي هرک هاري هئي. ڏاڍو هنجي پٺيان پيو هو ۽ هنکي پاڻ ڏانهن ڇڪڻ جا جتن ڪيا هئائين، پر هن ڪنگھيو به ڪونه هوس. لياقت جي اچوڪي ڳالھ ٻڌي هنکي وري پنهنجون حسرتون پوريون ڪرڻ جو سوداءُ سمائجڻ لڳو.

خبر ناهي ماجد ڪهڙي ڪيڏ ڪيڏي يا ترڪيب هلائي جو هنجا پندرهن ويهه هم ڪاليجي هڪ سازش ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ تيار ٿي ويا. ڪي ساڀيان ۽ ڪي روشني خاطر. هونءَ به ان گرلس ڪاليج جي ڇوڪرين جي حسن جي هاڪ سڄي ڪراچيءَ جي ڪاليجن ۾ هئي. هن ڪاليج جو رکو نالو ٻڌڻ سان ئي نوجوان ڪاليجن جو وات پاڻي ٿيڻ لڳندو هو. اها به سيني کي سڌ هئي ته ان گرلس ڪاليج جي يونين جون عهديدارڻيون ته خاص حسن جي کاڻ ۽ سونهن ۾ پنهنجو مٽ پاڻ آهن.

هنن جو خيال هو ته هنکي پڪڙجي پوڻ جو يا ٻيو ڪنهن به قسم جو انديشو ڪونهي. ان گرلس ڪاليج جي آسپاس آفيسون آهن، جي انوقت بند هونديون ۽ ڪابه پهر ڪانه هوندي. ٻيو ته ڪاليج جي چوديواري اوچي آهي، تنهنڪري ٻاهر وارن کي اهو پتو ڪونه پوندو ته اندر ڇا پيو وهي واپري. ان ڪانسواءِ، ڇوڪريون به اسان وانگر نوجوان ۽ امنگن سان ڀرپور آهن، تنهنڪري ههڙي رومانوي اڊوينچر جي دل سان آجيان ڪنديون ۽ ٿوري گهڻي ظاهري ڇڪتاڻ ڪانپوءِ پاڌهي اچي، ٻکن ۾ پونديون. باقي پوڙهيون پروفيسرياڻيون، تنکي به جوانيءَ جا عيش ڏئي راضي ڪري ڇڏبو. پر جي حالتون اهڙيون بڻيون جو پڇتو پيو ته پوءِ رستي تي موٽرون

ٻيٺيون هونديون، جن ۾ چڙهي، پوليس جي پهچڻ کان اڳ رفوچڪر ٿي ويندو.

اڄ ٻه ڏينهن هئا. اهي ڏينهن سڀڪنهن شوق، اوسيئڙي ۽ دل ٺي دل ۾ سٿون سٽيندي گذاريا.

مقرر ڏينهن، بهترين پوشاڪ پهري، بدن جي چند ڦوڪ ڪري، نهي نڪي، هو پهرين هڪڙي شرابخاني ۾ ويا. اتي هنن مان گهڻن دل کولي شراب پيتو. هنن مان ڪي وڏن ماڻهن جا پٽ هئا، جن سارو خرچ پٺي پيو. هنن مان ٽن چئن موٽرون آنديون هيون. انهن ٽن موٽرن ۾ هيءُ پندرنهن ڪن ڪاليجي، گرلس ڪاليج جي ٻاهران پهتا. هنن مان هر ڪنهن کيسي ۾ چاقو به کنيو هو، ۽ ٻن ٽن ته پستول پڻ لڪائي آندا هئا.

لياقت پنهنجي يارڙي ۽ ماجد پنهنجي محبوبڙيءَ جا پار پتا ڏٺي سيني کي چتاءُ ڏنو هو ته اهي اسانجي حوالي، باقي سڀڪو پنهنجي چوندي.

هينئر هڙئي جواني ۽ شراب جي نشي ۾ مست هئا.

ڏينهن به ڏاڍو وٽندڙ ٿي ويو هو. آسمان جهڙالو ۽ هوا فرحتي هئي، جا منهن، ٻانهن ۽ جسم جي ڪليل حصن کي ٻايي محسوس ٿي رهي هئي، ۽ هڪ عجيب اطمينان پريو احساس ٿي پيدا ڪيائين. هتي شهر جيترو گوڙ گهمسان به ڪونه هو.

ڇوڪرين جي ميٽنگ ٻاهر ڇپر تي ٿي رهي هئي. پرنسيپالڻ ۽ نائب پرنسيپالڻ سميت اڏوٻه ويهه ڇٽيون ڪن هيون. ڇوڪريون سڀئي ۾ سٺا ۽ نئين فيشن وارا لباس ڍڪي آيون هيون، هار سينگار ٻہ ڏسڻ وٽان، گنڊيون ٿي لڳيون گنڊيون، جهڙيون جاڳنديون ڪنڊيون.

اوچتو ڇوڪرا اندر گهڙي آيا. هو ته اول ٺي سهي سنيري آيا هئا، ۽ هر هڪ دل ۾ پهه پڄائي آيو هو ته هو ڇا ڇا ڪندو. هو طوفان وانگر اچي ڪڙڪيا. ڇوڪريون، جيسين ڪجهه سمجهن ٺي سمجهن، پاڻ سنڀالين ٺي سنڀالين، تيسين هو ڇوڪرن جي ٻانهن

۽ ڀاڪرن ۾ جڪڙجي ويون. هو بي تحاشا هنن کي چمڻ لڳا، ڳلن تي، چپن تي، اکين تي، ڇاتين جي مٿين ڪليل حصن تي.

هنن جا هٿ ڪپڙن هٽائڻ ۾ لڳي ويا. چولن جا بيڙا ٽٽندا ويا، زِپ ۽ زنجيرون هٽنديون ويون، انگيائيون لهنديون ويون ۽ ڇاتيون اگهاڙيون ٿينديون ويون.... اڇيون اڇيون کير جهڙيون ڇاتيون، گلابي ڇاتيون، ڪنواريون ۽ ڪچڙيون ڇاتيون، اپريل ۽ سپٽيل ڇاتيون، معصوم ۽ مقدس ڇاتيون، سجدي ڪرڻ جهڙيون ڇاتيون، ڦٻن جهڙيون ڇاتيون، ڏاڙهونءَ جهڙيون ڇاتيون، نارنگين جهڙيون ڇاتيون، سنڌڙي انبن جهڙيون ڇاتيون.... بکايلن وانگر ڇوڪرن جا هٿ هنن تازن ميون ۾ مضبوط پئجي ويا، ۽ ڪي انهن کي بي تحاشا چوسڻ ۽ چڪ وجهڻ لڳا

ساڙهين جو ڪلڻ ڏکيو نه هو، ساڙهيون پٽ تي وڃي پيون، غرارا مٿي ٿيڻ سولا هئا، غرارا مٿي کڄي ويا، گهنڊ جهڙن پاڇن وارن پائجامن ۾ پاسي مان يا سامهون واريون زنجيرون ۽ زپون هڪ ئي جهٽڪي سان کلي ويون، هاڻي پاڇن وارن پائجامن ۽ مٿن کي کي ابداڻي واري جڳهه تي اکٽ بدران، پلاسٽڪ جون لچڪيدار پٽيون پيل هيون، سي هڪ ئي چڪ سان وڃي گوڏن پيڙيون ٿيون.

حوائون بي لباس ٿي ويون، حوائون الف ننگيون ٿي ويون، حوائن کي انگ ڍڪڻ لاءِ وڻ جو پن به ملي ڪونه سگهيو.

ڇوڪرن جو من ته مست اول ئي هو، هاڻي تن به مست ٿي ويو. ههڙي بي نقاب حسن جو جيرو جاڳندو جادو ته مُردن ۾ ساهه وجهي ڇڏي، هي ته نوجوان شاگرد هئا، باهه ۽ باروت جا مجسما.

ڪن ڇوڪرين کي ڪلهي تي کنيو، ڪن هنن کي گهلڻ شروع ڪيو. ڪو شڪار سميت ورانڊي ۾ ويو، ڪو ڪلاس ۾، ڪو ڪنهن ٻئي ڪمري ۾، ڪو ٻوٽن جي اوٽ ۾ ويو، ڪي مدهوش ته اتي ڇپر تي ئي شروع ٿي ويا.

ڪي ڇوڪريون حملي ٿيڻ شرط بيهوش ٿي ويون ۽ ايستائين بيهوش رهيون، جيستائين بيڙا پار ٿي ويا. ڪي سگهو ئي هوش ۾

اچي ويون ۽ ڪن هڪدم پنهنجو پاڻ سنڀالي ورتو. اهڙيون ڦٽڪڻ لڳيون ۽ پنهنجي پوري طاقت لڳائي پاڻ ڇڏائڻ جو جتن ڪرڻ لڳيون، هنن رانيوتا پاتا ۽ چڪ هنيا، رُنڊي منثون ايلازڪيا، خدا جاواسطا وڌا ۽ زور سان رڙيون واڪا ڪرڻ لڳيون. اهڙين ڪي چاقو يا پستول ڏيکاري ڌڪايو ويو. ڪن ان هوندي به مانَ نه ڪئي ته هنن ڪي چاقن سان چيڪ ڏنا ويا ۽ هو رتو رت ٿي ويون.

ڪي ڇوڪريون پاڻ ڇڏائڻ ۾ ڪامياب ٿي ويون. انهن مان ٿي چار ته وچي ڪلاسن ۾ پهتيون ۽ اندران ڪڙو چاڙهي ڇڏيائون. پر ٻيون ٿي چار وٺي ٻاهر رستي ڏانهن ڀڳيون ۽ اهو به هوش ڪونه رهين ته هو اڌ اگهاڙيون آهن. ٻاهر پهچي بي تحاشا رستي تي ڊوڙڻ شروع ڪيون. هو رت ڳاڙينديون پئي ويون.

انوقت ڪاليج ۾ فقط هڪڙو مڙد، پوڙهو چوڪيدار، موجود هو. هنجو هيءَ حالت ڏٺي سو هڪڙي ڪاليجيءَ ڪي اچي هٿين پيو. پر هن ڇوڪري، اهڙو هنڌائتو ڌڪ هنيس جو ڌهه فوت پري، پڪي فرش تي وڃي ڪريو ۽ ڏُڏ وارو هڏو ٿي نڪري پيس، ۽ چرڻ پرڻ يا اٿڻ کان لاچار ٿي ويو، ۽ بيوسيءَ ۾ ليٽي ليٽي سڀ ڪجهه ڏسندو رهيو، ۽ پوءِ وحشانيت وڌيڪ ڏسي ڪين سگهيو ۽ اکيون بند ڪري ڇڏيائين.

پوڙهي پهريدار اکيون بنا ڪيون .... ملائڪن اکيون بند ڪيون .... شيطان روئي ڏنو.

پرنسپالڻ ۽ نائب پرنسپالڻ ڪي ڇوڪرن جو ڌهڪاءُ ڏسي، ڏندڻ پئجي ويا. هو ٻئي پڪي عمر جون هيون. جڏهن هوش حواس بحال ٿين، تڏهن رڙيون ڪنديون، پنهنجي آفيس ۾ گهڙي ويون ۽ اندران تالو ڏئي ڇڏيائون، ۽ بيوسيءَ مان، درين جي شيشن مان هي دردناڪ ڏيک ڏسنديون رهنديون. پوءِ دير دير سان ايترو سڌير ٿيون جو ٽيليفون ڪري، پوليس کي اطلاع ڏنن ۽ ترت اچڻ لاءِ تاڪيد ڪين.

گوڙ ۽ شور تي ٻه ٽي واٿهڙو در وٽ آيا، پر چاقو ۽ پستول ڏسي ويجهو اچڻ جو ست نه سارياڻون، يا هڙي نظاري ڏسڻ سان

پنڌ پهڻ تي ويا ۽ بيحس بنجي بيٺا رهيا، يا اکين تي اعتبار نه ڪري، ساري ڏيک کي سپنو سمجهي ڏسندا رهيا.

ان مهل به ٽي موٽرون اچي لانگهائو ٿيون. موٽر وارن هڪ ٻئي پٺيان، اڌ اگهاڙين ڇوڪرين کي ڀڄندو ڏسي موٽرون بيهاريون. موٽرن ۾ مردن کانسواءِ ضاعفون پڻ هيون. سڀني لهي اچي ڇوڪرين کي بيهاريو، پڇڻ تي هو ڳالهائي نه ڪونه سگهيون، باقي سهڪندي، گونگن وانگر، هٿ سان ڪاليج طرف اشارو ڪيائون. هڪ ڇوڪريءَ جي ته ڪل ٿڙي وئي هئي ۽ چرين وانگر ڪلي پئي ۽ واڪا به ٿي ڪيائين. ماڻهن ڪن موٽرن مان ٽوال، چادرون ۽ پوتيون ڪڍي هنن جي اوگهڙ ڍڪي، ۽ پنج ڪن مٽسالو ڪاليج ڏي ويا. هڪ وٽ پستول هو، هن اهو ڪڍي هٿ ۾ ڪيو هو.

هي موٽر وارا ۽ ٻيا واٺهڙو گڏجي اندر آيا. اتي جو ڏيک ڏسي دنگ رهجي ويا. هي منڊل ڏسي منڊجي ويا. چار پنج ڇوڪرا، پڌري پٽ، دنيا کان بي خبر، بي نياز ۽ بي خود ٿي، جوانيءَ جو ناچ نچي رهيا هئا. هيٺان واريون سونهري سرين واريون صفا اگهاڙيون ڇوڪريون، ڪي مڇيءَ وانگر ڦٿڪي رهيون هيون ۽ ڪي ٽنگون ٽيڙي ڦڙهه ٿيون پيون هيون، بلڪل بيحس ۽ بي سرت.

انوقت آسمان تي ڪڪر گهاٽا ٿي ويا هئا ۽ اهڙي زور سان گجگوڙ ٿي جو محسوس ٿيڻ لڳو چڻ ته آسمان ڏري پيو ۽ ڌرتي ڏڏڻ لڳي. ڪيئي ڪڪر ٻوڙون پائي چڻ شرط پچائي رهيا هئا.

پستول واري کي اهڙو جوش آيو، جو للڪار ڪري، هوا ۾ فير ڪيائين. ٺڪاءَ تي نشي وارن جا نشا ٽٽي پيا.

ايسٽائين پوليس به اچي پهتي.

پر پوليس جي پهچڻ کان اڳ، پنج ڇهه ڇوڪرا هڪڙي موٽر ۾ چڙهي ڀڄي ويا هئا، ۽ ٻيا ڪجهه ڇوڪرا ڀڄڻ ۽ اڪڻ ۾ ڪامياب ٿي ويا. ڀڄي ويلن ۾ لياقت ۽ سندس سنگتياڻي به هئا. پندرهن کن ڇوڪرن مان، اٺ ڇٽا پوليس ٽڏي تي ئي پڪڙي سگهي.

اها خبر ريڊيو تي به پڌري ڪئي وئي ۽ ملڪ جي ڪنڊ

ڪڙڪ ۾ پهچي وئي. ٻڌندڙن جون دليون غم ۽ غصي سان ڀرجي ويون. ماڻهن جي جسم مان سيسڙات نڪري ويا. سڀڪنهن ڏندين آڱريون ٿي ڏنيون.

ريڊيو تي ملڪ جي وڏي وزير جو بيان به ٻڌايو ويو، جنهن ۾ هن چيو هو ته: ”هن واقعي ڪري، شرم کان اسانجي پوري قوم جو ڪنڌ جهڪي ويو آهي. ڏوهارين کي هن غير انساني ڪرتوت ڪري سخت کان سخت سزا ڏني ويندي.“

گورنر به اعلان ڪيو: ”هيءَ گهٽنا اسانجي ملڪ تي ڪارنهن جو داغ آهي. ايندڙ نسل ۽ مستقبل جا تاريخ نويس، اسان تي لعنت جو وسڪارو ڪندا. مان تيستائين سک جو ساه نه ڪنهندس، جيستائين هنن رذيلن کي پنهنجي ڪئي جي ڪڙي کان ڪڙي سيکت نه ملي آهي.“

ٻئي ڏينهن سڀني اخبارن، وڏيون وڏيون سرخيون ڏئي، هن واقعي جا تفصيل ڇپيا. ڪن حملو ڪندڙن ڇوڪرن، ڪن حملي ٿيل ڇوڪرين، واردات جي جڳهه، ۽ اکين ڏٺن شاهدن جون تصويرون به ڏنيون ويون.

ڪيترن اکين ڏٺن شاهدن، جن ۾ موٽر وارا به هئا ۽ واڍهڙو به ۽ چوڪيدار به، تن جا ذري پرزي بيان شايع ڪيا ويا. هڪ ٻن ڇوڪرين جا بيان پڻ ڏنل هئا.

ملڪ جي ڪيترن ئي سياسي رهنمائن ۽ عالمن هن واقعي تي بيان ڏنا هئا. اسيمبلي ميمبر بندوخان چيو هو ته: هي هڪ اهڙو ڏوهه ڪيو ويو آهي، جو ڏوهارين کي وچ بازار ۾ ڦاهي ڏني وڃي. هن ملڪ جي نوجوانن جي ڪريل اخلاق تي ماتم ڪيو هو، ۽ انتي افسوس جو اظهار ڪيو هو ته هنن بيقصور نيائين جو راهه گناهه مستقبل اونداهو ٿي ويو.

ديني پارٽيءَ واري مولانا قدرت الله، انتي به وڏي ڏک جو خيال ظاهر ڪيو ته: هي ڇوڪرا ته بي غيرت ٿيا، پر انهن ڏسندڙن ۽ پوليس کي غيرت ڇو نه آئي! هنن کي گهربو هو ته اهڙن ڏوهارن کي ٿڏي تي ئي شوٽ ڪري ڇڏين ها، جيئن اسانجي قوم، اهڙن

ڪميٽي جو منهن ئي نه ڏسي ها. هن اهو به ويچار ظاهر ڪيو هو ته جيسين انهن زانين کي سنگسار نه ڪيو وڃي، تيسين اسانکي مسلمان پنهنجي ملڪ کي اسلامي رياست ڪوٺڻ جو حق ڪونهي. هن نئين نسل جي ڪرندڙ اخلاق تي به ڏاڍي چنتا ظاهر ڪئي هئي. هن جي خيال ۾ اهو ڇوڪرين تي نه، پر اسلام تي حملو هو.

ان ڏينهن گهڻو ڪري سڀني اخبارن، ايڊيٽوريل به هن واقعي جي باري ۾ لکيا ۽ بيحد ڏک ۽ ڏمر جو اظهار ڪيو.

ايڊيٽر رحمان علي، ملڪ جي مشهور ترين اخبار جي ايڊيٽوريل ۾ هي به لکيو: 'ملڪ ۾ بي قانوني ايترو وڌي وئي آهي، ۽ مجرمن جو من ايترو وڌي ويو آهي، جو ڏينهن ڏٺي جو، ايترن ماڻهن جي موجودگيءَ ۾ هھڙيون اخلاق سوز ۽ انسانيت سوز حرڪتون ڪيون ويون. هاڻي حڪومت جو فرض آهي ته نه رڳو هنن پاپين کي مثالي سزا ڏئي، پر اسانجي نياڻين جي اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ پورا پورا حفاظتي قدم کنيا وڃن، جيئن آئينده اهڙين گهٽنائن کي ٻنجو ملي. اسان هن واقعي ڪري سڄي دنيا ۾ کلٺهاب ٿيا آهيون. هھڙو واقعو دنيا جي تاريخ ۾ ڪٿي به ڪونه ٿيو آهي، ۽ وري ٿيو به ان ملڪ ۾ آهي، جنهنجي باري ۾ اسانجي دعوا آهي ته هيءَ وڏي ۾ وڏي اسلامي رياست آهي. جي هنن ڏوهارين تي ٿورو به رحم ڪاڏو ويو ته ايندڙ نسل اسانکي هرگز معاف نه ڪندا، ۽ دنيا به اسان ڏي آگريون کڻندي.'

اردوءَ جي هڪڙي قومي شاعر، ان ڏينهن اخبار ۾ جو قطعو لکيو، انجو مطلب هن ريت هو: وڏي ۾ وڏي اسلامي رياست ۾ هھڙا هاڇا ٿي ويا، آسمان ڇو نه ڪريو، زمين ڇو نه ڦاٽي، قيامت ڇو نه ڪڙڪي!

اڄ باقي رهيل شاگردن کي به گرفتار ڪيو ويو.

پر.... ان ڏينهن گذرڻ کانپوءِ ايندڙ رات جو دير دير سان، هن مشهور ترين اخبار جي آفيس ۾ ٽڪڙي ٽڪڙي هڪ ڪچهري گڏجاڻي سڏائي وئي. ان ۾ شامل ٿيندڙ هئا: اسيمبلي ميمبر بندو خان،

ديني پارٽيءَ وارو مولانا قدرت الله، ايڊيٽر رحمان علي، قطعا لکندڙ قومي شاعر، گرلس ڪاليج جون پرنسيپالڻ ۽ نائب پرنسيپالڻ، واقعي سان ڳنڍيل ڇوڪرين ۽ ڇوڪرن مان ڪن جا پيئر، ۽ شهر جون ڪجهه دولتمند ۽ مشهور هستيون ۽ ڪيترائي اسيمبلين جا ميمبر، وڪيل، اخبارن وارا ۽ ايڊيٽر.

ڪيئي ڪلاڪ هيءَ ميڙ جاري رهيو ۽ بحث مباحثو ٿيو. تقريرن ۽ تجويزن جو تت هي هو: ”اسانکان غلطي ٿي، وڏي غلطي ٿي، ڪالهه ڪان اسان گاوَ ڦاڙي بيان پڙي ڏنا آهن ۽ اهو پتو نه پيو ته پنهنجي ئي ڪوپريءَ ۾ پستول ڇوڙي رهيا آهيون. ائين برابر آهي ته ڇوڪرين سان ڪجهه زيادتي ٿي آهي ۽ هننجي پيئرن کي صدمو رسيو آهي، پر هاڻي جي وڏيڪ نقصان ٿيو ته اسانجي طبقي کي ئي پهچندو، ڇو ته سڀ پنهنجو پاڻ ۾ آهيون. اسان، جن، ڏينهن رات ڪوشش ڪري نوڪرين، تعليم، ملڪيتن، ڪارخانن ۽ واپار تي پورو قبضو ڪيو آهي، سي پاڻ ئي ڇوڪرن جي ٻاراڻي حرڪت ڪري پاڻکي ڇيهو رسائي رهيا آهيون. ڏکويل پيئرن کي عرض ٿو ڪجي ته پنهنجي طبقي ۽ تهذيب خاطر سڀڪجهه درگذر ڪن، پنهنجو پاڻ ۾ پرچي ويندا سين ته هاڻي به بچاءُ ٿي ويندو.“

”اها به اسانجي خوشقسمتي آهي جو ٻين اڪين ڏٺن شاهدن کان ته پريس وارا ۽ پوليس شاهديون وٺي چڪا آهن، پر پرنسيپالڻ ۽ نائب پرنسيپالڻ رهيل آهن، ڇو جو صدمي ۽ هيبت ڪري، ڪالهه هو بيان ڏيڻ جي لائق نه هيون. هاڻي هو بيان ڏئي سڄي معاملي کي ٺاهي سگهن ٿيون.

وڪيلن فني نڪتن تي صلاحون ڏنيون.

مولانا قدرت الله، جو هر وقت پان چٻاڙيندو رهندو هو، ۽ جنهنجا چپ، ڏند، زبان ۽ ڏاڙهي پان جي رنگ ۾ غليظ رهندا هئا، ۽ جنهنجي وات ۾ پان هجڻ ڪري ڳالهائڻ وقت اهڙو آواز نڪرندو هو جهڙو بي-بي-سيءَ جو آواز موسم خراب هجڻ جي حالت ۾، تنهن چيو، ”جي انهن ڇوڪرن ۾ هڪڙو به سنڌي هجي ها ته خدا جو قسم مان قرآن تي هٿ رکي اهو چوڻ ڪان ڪين ڪيٻايان ها

تہ انھيءَ سنڌيءَ ئي اسانجي ھنن ويھن ئي نياڻين جي عصمت خراب ڪئي ۽ پيا سڀ ڇوڪرا ھنکي روڪيندا رھيا. پر افسوس تہ انھيءَ ٽوليءَ کي تہ ڇڏيو، پر ان پوري ڪاليج ۾ سڀ پاڪستاني شاگرد آھن، ھڪ بہ سنڌي ڪونھي."

اسيمبلي ميمبر بندو خان چيو، "اھا ئي تہ ڳالھہ ماري ٿي تہ ھڙئي شاگرد پاڪستاني ھئا، سنڌي ھڪ بہ نہ ھو. مان توھانکي يقين ٿو ڏياريان تہ جي رڳو ڇوڪرين ۾ ئي ڪا سنڌڻ ھجي ھا، تہ مان ڪورٽ ۾ اھڙا عيني گواھہ اچي حاضر ڪريان ھا، جي خدا جو قسم کڻي ٻڌائين ھا تہ انھيءَ سنڌڻ ئي چالاڪيءَ سان سيڻي ڇوڪرين کي ڏتاريو ۽ سادہ لوح ڇوڪرن کي ڇوڪرين جي لڄ لُٽڻ تي مجبور ڪيو."

ايڊيٽر رحمان عليءَ چيو، "مان سپاڻي ئي اچوڪين خبرن جو رد ڏيندس. مان لکندس تہ اسلام دشمن ڪميونسٽن وڏاءُ ڪري اھي غلط خبرون اخبارن کي ڏنيون ھيون.... ۽ ھا اھو بہ لکندس تہ حقيقت ھن ريت ھئي تہ اسلام پسند شاگردن، ڪميونسٽن خلاف جلوس ڪڍيو ۽ گرلس ڪاليج وٽ نعرا ھڻي، انہي جي شاگرديائين کي شريڪ ٿيڻ لاءِ چيو. انڪري شاگردن ۽ شاگرديائين جو پاڻ ۾ بيٺي بيٺي بحث، مباحثو ٿيو ۽ ايترڙي ڳالھہ کي ڪميونسٽن افسانو بنائي ڇڏيو."

پرنسيپالڻ ۽ نائب پرنسيپالڻ کي چيو ويو تہ ھو ايڊيٽر جي ان ڳالھہ جي پٺڀرائي ڪن. ٻين ايڊيٽرن ۽ اخبار وارن کي پڻ ساڳي ھدايت ڪئي وئي. ڇوڪرين جي پيئرن کي بہ سمجھايو ويو تہ ھو پنھنجي ڌين کان ڪالھوڪين خبرن جو رد شايع ڪرائين.

اھا ڇوڪري، جنھنجو دماغي توازن بگڙي ويو ھو، تنھنجو پيءُ ھن سڄي ڪارروائي دوران، بنا ڳالھائڻ اکين مان ڳوڙھن جا درياھہ وھائيندو رھيو.

رات جي ھُن وڳڙي موسم پليري ھئي. وڻندڙ ھوا لڳي رھي ھئي ۽ ھن اخبار جي عمارت واري رستي تي بجليءَ جي بلبن ۽ نيون سائينس جي رنگين روشنائين ڪري ماحول رنگ برنگي ھو.

پر ان وقت اوچتو ڪني پاڙيءَ وارو ڳنڍر ڦاٽي پيو ۽ انجو ڪِن ڪچرو رستي تي وهڻ لڳو، ۽ انجي نڪ ساڙيندڙ بانس آسپاس پکڙجي، فضا جي خوشگواري ختم ڪري ڇڏي.

جي انسان جيدماغ وارو بيحيائي ۽ بيغرتي، ڪوڙ ۽ دولاب وارو خانو ڦاٽي پوي ته به جيڪر اهڙي ئي بانس پيدا ڪري: نڪ ساڙيندڙ، اکيون بند ڪندڙ.

هڪ ڏينهن اخبارن ۾ هي خبرون به پڙهندڙن پڙهيون:

ڪالهوڪي گرلس ڪاليج واري گهٽنا جي وڌيڪ جاچ مان معلوم ٿيو آهي ته حقيقت صفا ابتڙ هئي. ڪالهه رڳو ايتري هئي ته هڪڙي ڪاليج جي اسلام پسند شاگردن، ڪميونسٽن خلاف جلوس ڪڍيو هو، ۽ گرلس ڪاليج وٽ پهچڻ تي، هنن، ڇوڪرين کي به ان ۾ شامل ٿيڻ تي زور پريو، جنهن تي ٻنهي ڌرين ۾ گرما گرم بحث ٿيو. بس ايتري ڪالهه کي اسلام دشمن ٽيليءَ مان ٽنپ بڻائي ڇڏيو، ۽ اخبارن کي غلط خبرون ڏنيون.

ٻي خبر هئي: جڏهن گرلس ڪاليج جي پرنسپال ۽ نائب پرنسپال کي پڪڙيل شاگرد ڏيکاريا ويا، تڏهن هنن چيو ته:"اسان هننکي اول نه ڏٺو آهي، ۽ جيڪي ڇوڪرا اسانجي ڪاليج ۾ آيا، هئا انهن ۾ اِهي ڪونه هئا."

!

سنڌ جي مڪاني ادارن جي وزير چام صادق علي چيو آهي ته: 'ٽالپر (مير رسول بخش) تڪرار کان پرهيز نه ڪيو ته مان به سندس پول پڌرا ڪندس.

(هلال پاڪستان اخبار ڪراچي ١٦–٢–٨٢)

■ چام صاحب توهين ميررسول بخش ٽالپر جا پول واقعي پڌرائي ڪري سگهو ٿا. پر جڏهن اوهانجا پول پڌرا ٿيا ته پوءِ؟

اڄ جو سوال
۴- مارچ ۱۹٦٧
ڪڇھ ۴- مارچ متعلق
۴- مارچ ۱۹٦٧...

مضمون

رسول بخش پليجو
يوسف لغاري
ڄام ساقي
غلام نبي

رسول بخش پليجو

اڄ جو سوال

۴- مارچ ۱۹٦٧ نہ رڳو سنڌي شاگردن جي تحريڪ جي شروعات جو ڏينهن آهي، پر اهو سنڌ جي قومي جدوجهد جو بہ هڪ وڏو حد- نشان آهي. ان ڏينهن سنڌي قوم جي هڪ مجاهد دستي اڳتي وڌي سنڌ دشمن قوتن سان آمهون سامهون ٽڪر کاڌو ۽ رت ڏنو. ان ڏينهن سنڌي شاگردن قومي جدوجهد جي واڳ پنهنجي هٿن ۾ ورتي ۽ ڪيترا سال مضبوطيءَ سان اها پنهنجي هٿن ۾ جهليو آيا. سنڌي شاگردن جي اها جدوجهد پاڪستان ٺهڻ کانپوءِ سنڌي قومي جدوجهد جي **پنجين لهر هئي**. ان کان اڳ **چار لهرون** اڀري چڪيون هيون. اهي چار لهرن هي هيون (١) محترم جي- ايم سيد جي اڳواڻيءَ هيٺ ڪن ٿورڙن محب وطن پارليامينٽري طريقن سان سنڌ دشمن سان مقابلو. (٢) محترم جي-ايم سيد طرفان شخصي، علمي ۽ نظرياتي جدوجهد. (٣) ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي ۽ عبدالقادر جي اڳواڻيءَ هيٺ هاري ۽ قومي جدوجهد. (۴) محترم ابراهيم جوئي ۽ شيخ اياز جي اڳواڻيءَ هيٺ علمي ۽ ادبي جدوجهد. انهن تحريڪن ۾ ڪيتريون ئي بنيادي ڪچايون هيون، پر تہ بہ انهن سنڌي قومي شعور ۽ مفادن کي ڪافي اڳتي وڌايو.

شاگرد جدوجهد جي اوچي لهر هاڻي لهي ويئي آهي. اها لهر جڏهن ماني تي، تڏهن سنڌي عوامي تحريڪ جي اڳواڻيءَ هيٺ هاري تحريڪ جي **ڇهين لهر** آئي. انجي مٿان ڀٽي صاحب جي اڳواڻيءَ هيٺ پيپلز پارٽي جي زبردست لهر آئي، جا سڄي سنڌ تي ڇانئجي ويئي. هاڻي اها لهر بہ لهي رهي آهي ۽ نيون لهرون اڀري رهيون آهن.

ان پس منظر جي بيان ڪرڻ جو هڪ خاص مقصد آهي. اهو هي تہ شاگرد تحريڪ ڪا اتفاقي يا انفرادي ڳالهہ ڪانہ ڪئي هئي. اها سنڌي قومي جدوجهد جي ٢٠-٢٥ سالن جي جدوجهد جي پيدائش

هئي ۽ ان جدوجهد جي اهم ڪڙي هئي. شاگرد تحريڪ جي ايتري ٿورڙي جٽاءُ ڪرڻ جا ڪيترا ڪارڻ هئا جن مان ڪي هيٺيان آهن:

(۱) سنڌ جي قومي جدوجهد تي اڃا غيرانقلابي ۽ وڏيرڪو قومي نظريو ڇانيل هو- ۽ آهي. قومي جدوجهد جو انقلابي ۽ عوامي قومي نظريو اڃا گهرجي تيار نه ٿيو هو. قومي جدوجهد جي انقلابي ۽ عوامي وات کولي نه لڌي وئي هئي. قومي جدوجهد هلائڻ جوڳينگ گهڻي ڀاڱي وڏيرڪو، اهنسائي ۽ اليڪشني هو ۽ نه انقلابي، عوامي ۽ مڙسي ۽ وارو (۲) سنڌ ۾ اڃا ڪا منظم ۽ طاقتور انقلابي وطن دوست تنظيم ڪانه هئي، جا شاگرد تحريڪ جي صحيح رهبري ۽ پٺڀرائي ڪري سگهي. (۳) سنڌي شاگردن جو سياسي مطالعو ڪجهه به نه هو. هو هن دور جي انقلابي جدوجهد جي علم ۽ فن کان ڪورا هئا ۽ آهن. تنهنڪري هو اندريئن توڙي ٻاهرين سنڌ دشمن جي چالن کي تاڙي ۽ توڙي نه سگهيا ۽ جلد ئي انهن کان مات کائي ويا. (۴) ليڊرشپ تي آهستي آهستي وڏيرڪي ذهنيت ڇانئجي ويئي ۽ هنن تحريڪ کي شخصي ملڪيت سمجهڻ شروع ڪيو ۽ هر ليڊر پنهنجي پٽي ۽ جي تحريڪ الڳ هلائڻ گهري ٿي. (۵) شاگرد ٿورڙي فتح ڪانپوءِ، فتح جي نشي ۾ مست ٿي آپي کان نڪري ويا. اڳتي وڌي نه سگهيا. (٦) سرڪار، اخبارن جي مالڪن، وڏيرن، سياستدانن ۽ پناهه گير نعپ شاگردن کي لالچائي، برغلائي ۽ پنهنجي ڪم جا الڳ الڳ ٽولا ٺهرايا. نوبت ايستائين آئي جو هر وڏيرو سياست باز پنهنجي ذاتي ڪار ۽ بنگلي ڪانسواءِ هڪ ذاتي شاگرد تحريڪ ڏارڻ جو به شوق رکي ٿو.

بهرحال جيترو وقت شاگرد تحريڪ زنده رهي، اوترو وقت ان سنڌ ۾ هڪ نئين جان وجهي ڇڏي. سنڌ انهن ٻن ٽن سالن جي عرصي ۾ ايترو اڳتي وڌي. جيترو اڳ گذريل ۲۰-۲۵ سالن ۾ ڪڏهن به ڪانه وڌي هئي. ۴- مارچ جي تحريڪ سنڌ جي قومي تاريخ جو هڪ اڻ وسرندڙ باب لکي ڇڏيو آهي.

سنڌي شاگردن کي هاڻي نون بنيادن تي سوچڻو پوندو. ڪين پاڻ مان اهي عيب ڪڍڻا پوندا، جن هڙي شاندار تحريڪ کي چٽڻ

اک چنبي ۾ ناس ڪري ڇڏيو.

سنڌي شاگردن کي خود مطلبي ۽ وڏيرڪي ذاتي ملڪيت واري ذهنيت خلاف جدوجهد ڪرڻي پوندي. کين انقلابي علمن ۽ سائنسن جو اڏاهه مطالبو ڪرڻو پوندو. وڏيرن ۽ سرڪار جي چاپلوسي ۽ خوشامد کان ونءُ وڃڻ گهرجي. پاڻ پڙهائڻ، پڻاڪون هڻڻ، پاڻ کي مفت سوڊو، دودو، سورمو ۽ جوڌو سڏائڻ جو هوس ترڪ ڪرڻ گهرجي. اهي لقب معمولي ناهن. انهن کي معمولي نموني ڪتب آڻي انهن جي مٽي پليد نہ ڪرڻ گهرجي.

وڏي ڳالهہ تہ شاگردن کي پاڻکي هڪ الڳ ٿلهگ ۽ اڻانهون طبقو سمجهڻ نہ گهرجي. کين سنڌي پورهيت عوام سان ملي هڪ ٿيڻ گهرجي. سنڌن خدمت ڪرڻ گهرجي. ڪانئن سکڻ گهرجي.

دشمنن سنڌ جي نالي وٺڻ کي بہ ڏوهہ ٺهرايو هو. سنڌي شاگردن 'جيئي سنڌ' کي قومي نعرو بنائي ڇڏيو. پر هنن سنڌي ٽوپي ۽ سنڌي اجرڪ کي سنڌ جو قومي لباس تسليم ڪرائي ڇڏيو. اندرين خواه ٻاهرين سنڌ دشمنن يعني غدار وڏيرن ۽ ڌارين پرمارن انهيءَ نعري کي پنهنجي لاءِ موت ڪري ٿي سمجهيو ۽ انهيءَ جي مونمار مخالفت ڪيائون، پر کين هار کائڻي پئي. هاڻ هنن پنهنجون چالون بدلايون آهن. اڳي هو سنڌي عوام سان دشمني پاڙڻ لاءِ 'جيئي سنڌ' جي نعري جي مخالفت ڪندا هئا. هاڻ هو ساڳيو ڪم 'جيئي سنڌ' جو نعرو هڻي ڪرڻ گهرن ٿا. سنڌي عوام جا ڪيترائي ازلي دشمن ڏڪڙن واريون ٽوپيون ۽ اجرڪون پايو وتن، هاڻ هو 'جيئي سنڌ' جا وارث بڻجي، سنڌي عوام جي مخالفت ڪرڻ چاهين ٿا. جماعت اسلامي ۽ پناهگير نعپ جا سنڌي ڇاڙتا ۽ ڪنوينشني وڏيرا ايڏا تہ وڏا واڪا ڪري 'جيئي سنڌ' جا نعرا هڻن ٿا جو سنڌي عوام جو آواز ٻڌڻ ۾ ئي مس ٿو اچي.

سنڌي شاگردن ۽ سنڌي قوم کي ماضيءَ مان سبق سکي اڄ جي تقاضائن کي پورو ڪرڻ لاءِ سوچڻو ۽ لوچڻو آهي. هر سال جي ٤- مارچ اسان سڀني کان سوال ٿي پڇي- هن سال ڪيترو اڳتي وڌيا آهيو؟ سوچيو تہ ڪهڙو جواب ڏيون!

يوسف لغاري

٤- مارچ ١٩٦٧ع

ڪن سائين مونکي مجبور ڪيو آهي تہ مان ٤- مارچ بابت ڪجھ لکان. بنيادي طور تي مان نہ تہ اديب آهيان ۽ نہ وري تاريخ نويس. انڪري منهنجي اها خواهش رهي آهي تہ انهيءَ اهم ڏينهن تي جيڪڏهن اسانجا اديب لکن تہ نهايت سٺو ٿئي - ڇو تہ جنهن موثر طريقي سان هو انهيءَ ڏينهن جي اهميت عوام کي محسوس ڪرائي سگهن ٿا. مان قطعي نہ، پر بهر حال.... هڪ شاگرد - ۽ تحريڪ جي هڪ سرگرم ڪارڪن جي حيثيت سان مان انهيءَ ڳالھ کي نهايت اهم سمجهانٿو تہ سچ کي ڪنهن بہ حالت ۾ نہ لڪايو وڃي. مان تاريخ سان راند کي تمام ڪڌو ڪم سمجهان ٿو - ۽ جنهنکي قومون ڪڏهن بہ معاف نہ ڪنديون آهن. سنڌ جي قومي حقن جي تاريخ ۾ ٤- مارچ جي اهميت جي پيش نظر، هِن مضمون ۾ مان فقط اُهي واقعا لکندس جيڪي منهنجي چِٽ تي چٽيل آهن.

ممڪن آهي منهنجون کي ڳالهيون ڪِن پڙهندڙن ۽ تحريڪ جي سرگرم ڪارڪنن کي ڪَوڙيون لڳن - مان انهن سان معذرت ڪندي فقط ايترو عرض ڪندس تہ زندھ قومون حقيقت کان منهن نہ موڙينديون آهن.

٤- مارچ اسانجي قومي تحريڪ جو اُهو روشن ڏينهن آهي، جڏهن صدين جي غلاميءَ جون ڪٽ چڙهيل زنجيرون هڪ ٺڪاءُ سان پنجي پور پور ٿي وڃون هيون - ڌرتيءَ ماءُ کي رَت جو ريج مليو هو - اُپ سچي کي لاک لڳي هئي. مهراڻ جي موجن مان هڪ نئون، نڪور، نيج سج اڀريو هو - جنهنجي جوت سموري سنڌ کي جرڪائي وئي هئي. هر ڪنهن من ۾ هڪ نئون جذبو، هڪ نئين اُمنگ جاڳي هئي. پنهنجي آئنده جي اڏيندڙن کي انهيءَ تحريڪ جي حقيقت کان آگاھ ڪرڻ کان اڳ اهو نهايت ضروري آهي تہ پاڪستان ٺهڻ کان وٺي ٤- مارچ ١٩٦٧ع تائين انهن هاڃن تي هڪ

نظر وجهون جنجو انهيءَ واقعي سان گهڻو تعلق رهيو آهي.

پاڪستان ٺهڻ ڪان وٺي اڄ ڏينهن تائين پاڪستان جو پنجن قوميتن جي حقن تي اسلام ۽ نظريہ پاڪستان جي آڙ ۾ ڌاڙا هنيا ويا، انهن کي بنيادي انساني حقن کان محروم ڪيو ويو، بين الاقوامي طور مڃيل انساني اصولن جي ڀڃڪڙي ڪئي وئي، انهن ننڍن صوبن جي عوام جڏهن بہ پنهنجي حقن جي حمايت ۾ آواز اُٿاريو تہ اُنهن کي غدار ۽ ڪافرڪوٺيو ويو. پاڪستان تہ ننڍين قومن کي سندن جائز حق ڏيارڻ، سندن تهذيب ۽ ثقافت کي وڌائڻ ويجهائڻ ۽ اُنهنجي حفاظت لاءِ وجود ۾ آيو، پر اُنهن اُصولن جي سراسر خلاف ورزي ڪئي وئي. هرهڪ صوبي جي عوام جو استحصال ڪيو ويو . انهيءَ ظلم ۽ ڏاڍ خلاف اٿندڙ هر آواز کي دٻايو ويو. سنڌ جي عوام جي حقن تي ڏينهن ڏٺي جو ڌاڙا لڳا، کين ثقافتي، سياسي ۽ اقتصادي طرح ختم ڪيو ويو. پر ان هوندي بہ انهيءَ ظلم ۽ ڏاڍ خلاف سنڌ ۾ ڪابہ منظم تحريڪ شروع نہ ٿي سگهي. انهيءَ جو سبب اهو هو تہ پاڪستان ٺهڻ کان وٺي ٤- مارچ -١٩٦٦ع تائين سنڌ ۾ ڪابہ اهڙي منظم سياسي يا سماجي تنظيم نہ هئي، جيڪا سنڌ کي انهن ڌاڙيلن کان بچائي سگهي. خاص ڪري ١٩٥٨ع کانپوءِ سنڌ جي سموري سياست تي ڳُهٽ ۽ ٻُوسٽ ڇانيل هئي، ۽ ڪوبہ اهڙو سياستدان ڪونہ هو، جيڪو ايوب خان جهڙي آمر سان سنڌ جي مسئلن ۽ حقن بابت ڳالهائي سگهي. جيَ ايم سيد، حيدر بخش جتوئي، شيخ اياز، ۽ قاضي فيض محمد - انهن ڪانسواءِ فقط سنڌي ادبي سنگت ئي هئي جيڪا سنڌ جي مسئلن تي وقت بوقت آواز اُٿاريندي رهي. اهي سڀئي سچ سچ ڳالهائڻ جي ڏوهہ ۾ جيل جي تنگ ۽ تاريڪ ڪوٺڙين ۾ پنهنجي بي ڏوهيءَ جي سزا ڀوڳيندا رهيا. نہ انهن وٽ ايترا وسيلا هئا ۽ نہ وري حڪومت اُنهن کي ايترو موقعو ڏنو، جو هو سنڌ جي نوجوانن کي منظم ڪري ڀرپور جدوجهد لاءِ آماده ڪري سگهن. سنڌ جي سياست هميشہ انهن وڏيرن جي هٿن ۾ رهي هئي، جيڪي پنهنجي مفاد خاطر سنڌ جي سُک ۽ سلامتيءَ جو سودو ڪندا رهيا.

سنڌ جا سپوت جيڪي پنهنجي مٺڙي ٻولي، وطن ۽ ويڙهيچن

تي ٽيندڙ ڏاڍ ۽ ڌڪاءُ جا لڪاءُ ڏسندا رهيا هئا، سي ڪنهن اهڙي موقعي جي تلاش ۾ هئا جو ڪين من ۾ متل مچ مچائڻ جو موقعو ملي سگهي. انهن کي ڪنهن اهڙي ليڊر جي ڳولا هئي، جيڪو سندن اڳواڻي ڪري، ڪين دڳ لائي سگهي. هن ڌرتيءَ کي هڪ اهڙي ديواني جي گهرج هئي، جيڪو ڪنگر ڪوٽ جي اوچين ديوارن کي ڊاهي سگهي. هن گهٽيل ۽ ٻوساٽيل ماحول کي هڪ اهڙي رڙ جي ضرورت هئي، جيڪا ڌرتيءَ جي هِن ڪُنڊ کان هُن ڪنڊ تائين پکڙجي وڃي. سنڌڙي ماءُ پنهنجي اجهاڻل اجهاڻل اکڙين ۾ آسن امېدن جا انيڪ ڏيئا ٻاريو - روشن سويرن جو انتظار ڪري رهي هئي.

نومبر ١٩٦٦ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسلر ۽ ڪمشنر مسرور حسن جي دشمني عروج تي هئي. انهيءَ لاءِ سبب ڪهڙا به رهيا هجن، پر جيستائين منهنجي ڄاڻ جو تعلق آهي ته ان کان اڳ لياقت ميڊيڪل ڪاليج جا شاگرد ڪرنل نجيب کي تڙي ڪڍڻ ۾ ڪامياب ٿي چڪا هئا. وائيس چانسلر حسن علي عبدالرحمان شاگردن جو پاسو وٺندي، ڪرنل نجيب جي ڪڍيل شاگردن کي امتحان ۾ ويهڻ جي اجازت ڏني. جيڪا مسرور حسن جي پهرين شڪست هئي. مسرور حسن جي ٻي شڪست انجنيئرنگ ڪاليج ۾ ڪوٽا سسٽم جي شروعات هئي جنهن مطابق ٻهراڙيءَ جي شاگردن ۽ شهري شاگردن لاءِ سيٽن جي مقرري ڪئي وئي هئي، جنهنجي ڪري مهاجر، جيڪي سنڌي شاگردن جو حق ماري ويهندا هئا. سي هاڻ ائين ڪونه ٿي ڪري سگهيا. انهيءَ ڪوٽا سسٽم جاري ڪرائڻ ۾ جيڪا جدوجهد ڊاڪٽر افغان ۽ عبدالباقي شيخ پرنسپال ايگريڪلچرل ڪاليج ٽنڊوڄام ڪئي هئي، تنهنتي انهن سڄڻن کي جس هجي. مسرور حسن جيڪو هڪڙي شڪست کائي چڪو هو. تنهن انهيءَ ٻنهين فتح کي به حسن علي عبدالرحمان جي ذات سان منسوب ڪيو ۽ حڪومت کي بدظن ڪرڻ لاءِ مٿس سنڌي نواز هئڻ جو الزام لڳايو. مهاجر شاگردن وري نام نهاد مهاجر ليڊر حافظ مبارڪ علي شاهه ۽ نواب مظفر حسين ذريعي انهيءَ مسئلي کي ڪنيو.

۽ اخباري بيان بازيءَ ذريعي هڙتالن جون ڌمڪيون ڏيڻ جو سلسلو شروع ڪيو. تيون سبب (مسرور ۽ حسن دشمنيءَ جو) جيڪو انهيءَ وقت پڌرو ٿي آيو پئي سو (سچ هو يا ڪوڙ پر بهر حال.....) اهو هو ته حسن علي عبدالرحمان، مسرور حسن جي خلاف يونيورسٽيءَ جي چانسلر کي لکيو هو ته: 'ڪمشنر صاحب سينڊيڪيٽ جي ٽن ميٽنگن ۾ لڳاتار شريڪ نه ٿيو آهي، انڪري سندس خلاف موثر ڪاروائي ڪئي وڃي.' جنهن جي ڪري مسرور حسن خان، حسن علي عبدالرحمان مان جند ڇڏائڻ لاءِ ڪوششون تيز ڪري ڇڏيون. اردو اخبارن ايڊيٽوريل تي ايڊيٽوريل پئي لکيا. ڪراچي ڪان سکر تائين هڙتالن جون ڌمڪيون....حڪومت جو نظام درهم برهم ڪرڻ جون ڌمڪيون. حريت ۽ جنگ ڪراچي، بشارت ۽ انڊس ٽائيمس حيدرآباد روز ڪو نه ڪو شوشو ڇڏينديون هيون. هٺ ٺوڪيا ليڊر سنڌي وائيس چانسلر ۽ سنڌين خلاف ڇوهه چنبڙيندا رهيا. يونيورسٽي انتظاميه تي الزام لڳايو ويو ته نوڪرين ۾ مڙني سنڌين کي ڪنيو ويو آهي. جنهن تي ترت ئي يونيورسٽيءَ طرفان انگ اکر پيش ڪيا ويا، جن مطابق يونيورسٽي ۾ بمشڪل ۳۳ سيڪڙو سنڌي استاد هئا. انهيءَ پروپيگنڊه سببان ٦٧ع جي شروعات ۾ محمد علي هوتي خاص انهيءَ جاچ لاءِ آيو. مسرور حسن جي ڪوشش سان مهاجرن کي انهيءَ ڳالهه لاءِ تيار ڪيو ويو ته هو مذڪور وزير جي اچڻ تي وائيس چانسلر جي خلاف نعرا لڳائين ۽ ايترو وڏو ڪوڙ پکيڙين جو وزير موصوف شاگردن کي خطاب نه ڪري سگهي ۽ انتظاميه لاءِ تمام خراب تاثر ڪٿي وڃي. جيئن ته وائيس چانسلر کي انهيءَ ڳالهه جي خبر پهچي چڪي هئي، تنهنڪري سمورو بندوبست لائبريريءَ هال ۾ ڪيو ويو، جتي فقط اسٽاف کي سڏيو ويو هو. وزير موصوف جي اُتي پهچڻ شرط دروازي کي اندران بند ڪري ڇڏيو ويو. سونکي انهيءَ ڳالهه جي سڌ هئي ته اِهي مهاجر سنڌي وائيس چانسلر خلاف وڏو ڪوڙ پکيڙي ڪيس ڪيرائي سندس جاءِ تي مهاجر وائيس چانسلر آڻڻ گهرن ٿا، ته جيئن رضي الدين جي وقت ۾ سنڌين جي حق تلفي ٿيندي رهي آهي، تيئن هينئر به ٿئي. پر مون کين چتاءُ ڏنو ته وائيس چانسلر جي خلاف جيڪڏهن ڪو

آواز اُٿاريو ويو ته سنڌن خير ڪونهي. ڪين مون مان، حسن علي عبدالرحمان لاءِ اهڙي رويي جي اميد ڪانه هئي، ڇو ته شاگرد يونين جي اليڪشن ۾ حسن علي عبدالرحمان منهنجي سخت مخالفت ڪري چڪو هو. خود حڪومت طرفان يونيورسٽيءَ اختياري وارن کي اهڙيون هدايتون ڏنيون ويون هيون. ڇو جو مان حڪومت دشمنن ۾ سرخن ۾ شمار ٿيندو هوس، جيڪي سُرخا مون سان گڏ هوندا هئا انهن مان گهڻو ڪري مهاجر هئا جيڪي جماعت اسلاميءَ جا سخت مخالف هئا، پر جڏهن جماعت اسلاميءَ جو هڪ مهاجر اميدوار منهنجي مخالفت ۾ بيٺو ته اُنهن سرخن پنهنجي مهاجر ڀاءُ جو ساٿ ڏنو! (بهر حال سنڌي شاگردن جي حمايت ڪري مان ڪامياب ٿي ويس.) مونکي ذاتي طور اهو تجربو ٿي چڪو هو ته ڪنهن به حالت ۾ اهي سنڌي کي برداشت ڪونه ڪندا.

انهن مهاجر سُرخن مونکي سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي ته، حسن علي عبدالرحمان جذباتيت پڪڙي رهيو آهي، جنهنڪري سرخن جي تحريڪ کي ڪافي نقصان پهچندو، انڪري سنڌس خلاف تحريڪ هلائي وڃي. مون کين ڪُٽو جواب ڏنو ته، ”سنڌين جي مخالفت ڪري مونکي پنهنجي ليڊري چمڪائڻ جو ڪو خاص شوق ڪونهي.“ مون پنهنجن ساٿين کي گڏ ڪيو ۽ زوري لائبريريءَ هال ۾ گهڙي ويس. ۽ وائيس چانسلر کي درخواست ڪيم ته مونکي ڳالهائڻ جو موقعو ڏنو وڃي. هن واعدو ڪيو ته سندس تقرير ڪانپوءِ مونکي موقعو ڏنو ويندو، پر جيئن ته منهنجي اچڻ ڪري هو پريشان ٿي ويو هو، تنهنڪري پنهنجي تقرير ختم ڪري هُن وزير صاحب کي درخواست ڪئي. وزيرصاحب مائيڪ تي پهتو مس ته موڙ وجي مائيڪ وٺي ڇڏيو مانس ۽ زبردستي تقرير ڪيم، جنهن ۾ سنڌي شاگردن سان زيادتين، سنڌ يونيورسٽيءَ جي مسئلن، سنڌي ٻوليءَ کي ختم ڪرڻ جي سازش متعلق ٻڌايو. سنڌي فائنل کي ٻيهر جاري ڪرڻ، سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ تعليم سنڌي ۽ اڙدوءَ ۾ ڪرڻ لاءِ چيم– ۽ اهو به ٻڌايم ته ٻه c.s.p آفيسر عملدار رضا ۽ مسرور حسن ڪن نام نهاد شاگردن ذريعي وائيس چانسلر جي خلاف تحريڪ هلائي

رهيا آهن. جنهنڪري يونيورسٽيءَ ۾ حالتون خراب ٿي رهيون آهن. انهن شاگردن کي چتاءُ ڏنو ته سنڌي مهاجر تحريڪ سندن لاءِ هاڃيڪار ثابت ٿيندي. انهن مطالبن مڃڻ لاءِ ٻن مهينن جو مُدو ڏنو ويو، ٻي صورت ۾ شاگرد پنهنجا مطالبا مڃرائڻ لاءِ منظم تحريڪ هلائيندا.

انهيءَ چتاءَ کانپوءِ مهاجر شاگرد ڪجهه ڏينهن ته ماٺ رهيا.... پر پوءِ وري اُنهن پر پرزا ڪڍڻ شروع ڪيا. سندن وفد ان وقت جي ڊپٽي ڪمشنر علمدار رضا ۽ ڪمشنر مسرور حسن سان ملي کين پنهنجا مطالبا پيش ڪندا رهيا ۽ هوڏانهن هر روز اخبار ۾ ڪمشنر ۽ ڊپٽي ڪمشنرجون يقين دهانيون اخبارن ۾ ايندڀون رهيون ته: 'وائيس چانسلر جي خلاف قدم کنيو ويندو.' اردو پريس ته ايڏي هاءِ گهوڙا مچائي ته جي حسن علي عبدالرحمان کي نه ڪڍيو ويو ته ايوب خان جي حڪومت جون پاڙون پٽجي وينديون. ٦٧ع جي شروعات ۾ سائنس ڪانفرنس ٿي، جنهنجو افتتاح ايوب خان ڪي ڪرڻو هو، جنهن ۾ پاڪستان جي سڀني يونيورسٽين جا وائيس چانسلر به شريڪ ٿيڻا هئا. ان وقت C.I.D اها رپورٽ ڏني ته: سائنس ڪانفرنس کي ناڪام بنائڻ لاءِ سنڌي شاگرد ايوب خلاف مظاهرو ڪندا. انهيءَ ڪري اعلان ڪيو ويو ته وزير تعليم انجو افتتاح ڪندو. پر انتظاميه طرفان وزير تعليم کي به ساڳي رپورٽ ڏني وئي ته سندس خلاف به مظاهرو ٿيندو. جنهنڪري عين وقت تي وزير تعليم ڪونه آيو ۽ رضي الدين صديقي انجو افتتاح ڪيو. اهي سڀ رپورٽون فرضي هيون ۽ انتظاميه حڪومت کي اهو تاثر ڏيڻ جي ڪوشش ڪري رهي هئي ته حسن علي عبدالرحمان ـــ ذوالفقار علي ڀٽي جو خاص ماڻهو آهي. شاگرد تحريڪ جي قيادت ڪري رهيو آهي. حالانڪ ڳالهه بلڪل انجي ابتڙ هئي. حسن علي هر صورت ۾ مهاجرن سان صلح ڪرڻ ٿي چاهي. سائنس ڪانفرنس کانپوءِ حڪومت اهو فيصلو ڪيو ته حسن علي عبدالرحمان کي وائيس چانسلر شپ تان هٽايو وڃي. فيبروريءَ جي آخري هفتي ۾ اها خبر شاگردن تائين پهچي چڪي هئي. انهن حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ سنڌي شاگردن طرفان روز اخبار ۾ بيان اچڻ

لڳا. انهيءَ تحريڪ ۾ سنڌي اخبارن مهراڻ، عبرت ۽ خادم وطن اسانجو تمام گهڻو ساٿ ڏنو.

انهيءَ تشويشناڪ خبر ڪانپوءِ حيدرآباد ۽ ٽنڊو ڄام جي چونڊيل سنڌي يونين نمائندن جي هڪ ميٽنگ سچل ڪاليج ۾ ڪوٺائي وئي. جنهن ۾ لياقت ميڊيڪل ڪاليج يونين جو صدر پير گهڙي صاحب ۽ ڪامل راڄپر، انجنيئرنگ ڪاليج مان مسعود نوراني ۽ مجيب پيرزادو، سچل ڪاليج مان غلام نبي مغل، ڄام ساقي، ۽ سنڌيونيورسٽيءَ مان نوازعلي پٿو ۽ ٻيا هئاسين. بهرحال سنڌي شاگرد ڪنهن به سخت قدم لاءِ تيار نه هئا. ڇو ته هر ڪنهنجو اهو رايو هو ته فقط سنڌي شاگردن جي اسٽرائيڪ ڪامياب نٿي وڃي سگهي، ڇو ته ڪافي ڪاليجن ۾ مهاجر ۽ پنجابين جو تعداد زياده آهي. اسٽرائيڪ ناڪام نه ٿئي، تنهنڪري اهو فيصلو ٿيو ته جيسيتائين سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ ٻن ڏينهن تائين ڪاميابيءَ سان احتجاج جاري رهيو ته پوءِ لياقت ميڊيڪل ڪاليج ۽ انجنيئرنگ ڪاليج به انهيءَ احتجاج ۾ شامل ٿي ويندا ۽ سنڌ جي حقن خاطر پنهنجي پاڙن جو ساٿ ڏيندا.

انهيءَ وچ ۾ حسن علي عبدالرحمان کي آرڊر پهچي ويا ته هو پنهنجو چارج ڪمشنر مسرور حسن جي حوالي ڪري وڃي. جنهن تي مهاجر شاگردن ۽ مسلم ليگي ليڊرن طرفان گورنر کي مبارڪباد جون تارون موڪليون ويون — ۽ انهيءَ قدم جي ساراهه ۾ اخباري بيان جاري ڪيا ويا. انهيءَ موقعي تي جيڪڏهن مان اردو اخبارن جو ٿورو نه مڃان ته اها زيادتي ٿيندي، جو هڙ هڪ ڪاموري مسرورحسن ڪري اهڙو رويو اختيار ڪيو، جنهنجي ڪري سنڌ جو شاگرد ٻن حصن ۾ ورهائجي ويو. يعني مهاجر شاگرد ۽ سنڌي شاگرد — اهو اسانتي اردو پريس جو وڏو ٿورو آهي جو اسانجي سنڌي شاگرد کي سندس سنڌي هئڻ جو احساس ڏياريو.

اهو سنڌي شاگرد جي عزت ۽ غيرت جو مسئلو هو، ته هڪ سنڌي استاد کي سنڌي نواز هئڻ جي ڏوهه ۾ بنا ڪنهن چنبڇاڻ جي هڪدم چارج ڇڏڻ جو آرڊر ڏنو وڃي، ۽ چارج وٺڻ وارو وري ڪهڙو ڇڱو مڙس هو؟ — نوڪرشاهيءَ جو ٽڪن ورتو پاڻهو — جنهن

چند ٽڪن جي عيوض سنڌ جي عزت ۽ غيرت جوسودو ڪيو هو-
۽ جنهنجي سنڌ دشمني نواب مظفر حسين کان به چوٽ چڙهيل
هئي. سنڌي شاگردن جو اهو مطالبو هو ته ڪمشنر مسرور حسن
کنهن به حالتپر هن يونيورسٽيءَ ۾ نه اچڻ گهرجي. ۽ اسان اهو فيصلو
ڪيو ته مسرور حسن کي هن اداري ۾ پير ڏرڻ جي اصل اجازت نه
ڏبي. جنهن کانپوءِ اولڊ ڪيمپس جا سمورا ڪلاس اسان بند ڪرايا.
۽ پوءِ پنجن ڇهن بسن ۾ شاگرد پرجي نعرا لڳائيندا ڪمشنر جي
آفيس ڏي روانا ٿيا. اتي خبر پئي ته ڪمشنر آفيس جي پوئين در کان
نڪري بنگلي تي هليو ويو آهي، انڪري اسين وري بسن ۾ چڙهي
ڪمشنر جي بنگلي تي آياسين. پوليس تمام گهڻي تعداد ۾ هئي ڪري
اسانجي اندر وڃڻ جي هر ڪوشش ناڪام ٿي وئي. هڪ وڳي اسين
پنهنجو احتجاج ختم ڪري يونيورسٽي موٽي آياسين. جتي حسن علي
عبدالرحمان مونکي گهرائي ٻڌايو ته ڪيس لاٿو ڪونه ويو آهي، بلڪ
هو ٽن مهينن جي موڪل تي وڃي رهيو آهي. مونکي اعتبار ڪونه
آيو ڇو ته هو ڏنل ڏنل پئي ڏسڻ ۾ آيو. هن مونکي انهيءَ احتجاج
جي خوفناڪ انجام کان ڊيڄاريو پئي. ايتريقدر جو مونکي پنهنجي
عزت جا واسطا وجهي احتجاج تان هٿ کڻڻ لاءِ چيائين.

اسين وري بسن ۾ پرجي پوري شهر جو گشت ڪري نعرا
لڳائيندا نيو ڪيمپس ڄامشوري پهتاسين ۽ اتي به هڙتال ڪرائي وئي.
شام جو جنرل باڊي جي ميٽنگ هاسٽل پارڪ ۾ ڪوٺائي وئي.
مون محسوس ڪيو هو ته شاگرد ڪن سببن ڪري بدل هئا ته
مڪمل هڙتال ناممڪن آهي، جنهنجا ڪي سبب هئا. جيئن ته:
يونيورسٽيءَ جا ٻه حصا ٻارنهن ميلن جي مفاصلي تي هئڻ ڪري
شاگردن کي اها پڪ نه هئي ته ٻنهي حصن ۾ هڪ ئي وقت هڙتال
ڪيئن ٿي ٿي سگهي.

مهاجر شاگرد تعداد ۾ برابر يا پاڻ ڪٿي گهٽائي ۾ آهن ۽
جي اُهي شامل نه ٿيندا ته سنڌي شاگرد پريڪٽيڪل ۽ پڙهائيءَ ۾
پٺتي رهجي ويندا.

هيلتائين ڪابه شاگرد تحريڪ ڪڏهن به سنڌي بنياد تي نه

هلي هئي، سڄي سنڌ مان انهيءَ تحريڪ جي حمايت ٿيندي يا نه؟

اردو پريس ۽ مهاجر رهنمائن هر پليٽ فارم تي اسانجي مخالفت ڪئي آهي ۽ جنهنکي حڪومت جي مدد پڻ حاصل آهي. ٻئي پاسي اسانجي سنڌي ليڊرن ڪنهن به نموني اسانجي تحريڪ جي پٺڀرائي نه ڪئي آهي، انهيءَ ڪري تحريڪ فيل ويندي؟

اهي مشڪلاتون هيون ضرور، پر اهڙيون به نه، جو انهنکي منهن نه ڏيئي سگهجي. هن وقت وڏي ۾ وڏي ضرورت شاگردن کي منظم ڪرڻ جي هئي. ۽ شاگردن کي، يونين جي صدر هئڻ جي حيثيت سان مون ۾ ڪافي اميد هئي. جڏهن ته يونين جي مهاجر جنرل سيڪريٽري کلم کلا اسانجي مخالفت ڪئي هئي، ۽ مان ڪنهن به صورت ۾ سنڌ ۽ سنڌي شاگردن جي مفاد کي ڇڏڻ لاءِ تيار ڪونه هوس. ۽ انهيءَ ڳالهه ۾ اسانجو ويساهه هو ته جيڪڏهن هن وقت سنڌي شاگردن طرفان ڪا تحريڪ نه اُٿي ته پوءِ شايد ڪڏهن به اُٿي نه سگهندي. سنڌ جي سدائين سُتل عوام کي اکهور ننڊ مان ڏونڌاڙي جاڳائڻ جو هن کانپوءِ ٻيو ڪو موقعو نه ملندو. انهيءَ موقعي کان فائدو ورتو وڃي. ڪامل راڄپر ۽ پير ڳڙڙي انهيءَ تحريڪ کي اڳتي وڌائڻ لاءِ مونکي اُتساهه ڏنو.

جنرل باڊي جي اجلاس ۾ نه فقط سنڌ يونيورسٽي ۽ انجنيئرنگ ڪاليج جا شاگرد حاضر هئا، بلڪ لياقت ميڊيڪل ڪاليج مان به ڪيترا شاگرد اسان سان شامل ٿيڻ لاءِ آيا هئا. انهن جي سات اسانجي ساٿين ۾ وڏيڪ جذبو پيدا ڪيو. انهيءَ ميٽنگ ۾ مهاجر شاگردن کي الٽيميٽم ڏنو ويو ته جيڪڏهن هو اسانجي تحريڪ ۾ رڪاوٽ بڻيا ته سندن سخت مقابلو ڪيو ويندو، ڇاڪاڻ ته انهيءَ وقت مهاجر شاگردن تحريڪ کي ناڪام بڻائڻ لاءِ گهاٽ پئي گهڙيا ۽ مرڻ مارڻ لاءِ تيار هئا، هنن نٿي چاهيو ته سنڌين جي سڄاڳي جي تحريڪ ڪامياب وڃي.

انهيءَ ڏينهن جنرل باڊي جي ميٽنگ ۾ ۳ ايڪشن ڪاميٽيون ٺاهيون ويون، پهرين ايڪشن ڪاميٽي جو چيئرمن مونکي بڻايو ويو ۽ ٻين ميمبرن جا نالا راز ۾ رکيا ويا ۽ اهو فيصلو ڪيو ويو ته

ٻهرين ايڪشن ڪاميٽي جي گرفتاري ڪانپوءِ ٻي ايڪشن ڪاميٽي چارج سنڀاليندي ۽ ان بعد ٽين ايڪشن ڪاميٽي تحرڪ ۾ ايندي. اهڙيءَ طرح اهو فيصلو به ٿيو ته ٻئي ڏينهن سائنس ڊپارٽمنٽ بند ڪرائي بسن تي اولڊ ڪيمپس پهچي، اُتي آرٽس جي شاگردن سان گڏجڻو هو ۽ اتي جنرل باڊي جو اجلاس ڪري، جلوس شهر جا چڪر هڻي، واپس هاسٽل پهچڻو هو. ان ڪانپوءِ شام جو وري سائنس ڪيمپس ڪان آرٽس ڪيمپس پهچي اتي شام جا ڪلاس بند ڪرائي وري شام جو هاسٽل پهچڻ جو پروگرام هو، جتي سنڌي شاگرد گهٽي تعداد ۾ رهندا هئا. جنرل باڊي جي ميٽنگ ڪانپوءِ ٽن ٽئي شاگردن طرفان چندو ڪري اسان ڪيترن ئي شاگردن کي نوابشاهه، ٽنڊو الهيار ۽ ڪوٽڙي موڪليو، جن اتان تارن ذريعي حڪومت کي صورتحال ڪان واقف ڪيو، ڇاڪاڻ جو حيدرآباد تار گهر وارن تارن موڪلڻ ڪان ڪيهايو پئي.

ٻئي ڏينهن پروگرام مطابق سائنس جا ڪلاس بند ڪرائڻ وياسين. مهاجر شاگرد ڪلاسن مان نڪرڻ ڪان انڪار ڪيو ۽ اسانجي خلاف نعره بازي ڪئي، جنهن تي اسانجي ساٿين انهنءَ کي ڪافي سمجهايو، پر جڏهن هو عفا نابري واري بيٺا ته اسان انهنجو مقابلو ڪيو ۽ زور زبردستي کين ڪلاسن مان ڪڍيو. هتي مونکي اهو چوندي ڪوبه وڏاءُ نٿو لڳي ته حق جي حمايت ڪرڻ وارن شاگردن کي، غنده گردي ذريعي روڪڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي. اسانکي مجبور ٿي انهيءَ جو جواب ڏيڻو پئجي ويو. جنهنڪري سندن غنده گردي جي حمايت ڪرڻ جي جواب ۾ سنڌي شاگردن جون اکيون ڏسڻيون پيون ۽ ان ڪانپوءِ گهٽ ۾ گهٽ ڪنهن به اُردو پروفيسر جي همت نه ٿي ته هُو سنڌي تحريڪ جي مخالفت انهيءَ طرح ڪري سگهي. اُردو شاگردن پنهنجي بيوسي ڏسي، پنهنجي اُردو شاگرديائين جو سهارو ورتو. هڪڙي ڪلاس ۾ ته عجيب نظارو ڏسڻ ۾ آيو، ڇوڪريون اسان سان بدتميزي ڪرڻ لڳيون ته جيئن سنڌي شاگردن ۾ اشتعال پيدا ٿئي ۽ هُو ڪا سخت قسم جي بدتميزي ڪن ته جيئن تحريڪ ۾ غنده گردي جو عنصر شامل ڪري، تحريڪ کي

بدنام ڪيو وڃي، ۽ ائين ڪرڻ سان تحريڪ خود بخود فيل ٿي ويندي. انهيءَ ڪري ڪلاس ۾ اردو ڇوڪريون درتي ٻيهي رهيون ۽ پنهنجي شاگردن کي ڪلاس ۾ ويهاري ڇڏيائون . اهڙي طريقي سان هو سنڌي شاگردن کي ڪلاسن ۾ اچڻ کان منع ڪري رهيون هيون. مجبور ٿي اسانکي زوري ڪلاسن ۾ داخل ٿيڻو ئي پيو ۽ ڪين ڌڪا ڏيئي ڪلاسن مان ڪيڍڻو ٿي پيو، مهاجر شاگرد ايستائين گڏ ٿي چڪا هئا ۽ سنڌي شاگردن تي حملي ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويا، جهڳڙو وڌي وڃي ها، پر انجنيئرنگ ڪاليج جا شاگرد پهچي ويا. تنهنڪري مهاجر آهستي آهستي کسڪڻ لڳا.

سائنس ڪمپس جي بند ٿي وڃڻ ڪانپوءِ اسان اولڊ ڪيمپس پهتاسين آئي به ڪلاسن بند ڪرائڻ وقت ساڳين مشڪلاتن کي منهن ڏيڻو ٿي پيو. بهر حال سنڌي شاگردن پاڻ ملهايو. سمورا ڪلاس بند ڪرائي، شاگرد ڪمشنر آفيس پهتا. ڪن شاگردن پٿرداهه ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر منهنجي منع ڪرڻ تي ماٺ ٿي ويا. مان فخر سان چئي سگهانٿو ته ايڏي وڏي پيماني تي، اهڙي منظم تحريڪ، ڪاٻه نه هلي سگهي ها.

سنڌي شاگردن اهو عزم ڪيو ته ڪنهن به ماڻهو توڙي ملڪيت کي، ڪوبه نقصان نه پهچايو ويندو ۽ ائين ئي ٿيو. ساري تحريڪ ۾ تر جيترو به نقصان نه ٿيو. اسانکي خبر هئي ته ڪمشنر چارج لاءِ يونيورسٽي اچڻو هو، انڪري اسان آتي ئي سنڌس گهيراءُ ڪرڻ لاءِ وياسين ۽ ڪمشنر آفيس جو گهيراءُ ڪيوسين. ڊپٽي ڪمشنر عملدار رضا شاگردن کي واپس وڃڻ لاءِ چيو، پر اسان انڪار ڪيو ۽ هڪ شاگرد علي اڪبر بروهي ته عملدار رضا سان وڙهي پيو ۽ گلي مان جاهي ورتائين. مون ڏٺو ته سرڪاري ڪامورا اهو چاهين ٿا ته جيئن سنڌي شاگرد ڪين موقعو ڏين، ته انهن کي سٺي سيکاريو وڃي. مون يڪدم جنرل باڊي جو اجلاس ختم ڪري ڪمشنر جي بنگلي جو گهيراءُ ڪرڻ لاءِ چيو. شاگرد بسن ۾ چڙهي ويا ۽ بسون ڪمشنر جي بنگلي ڏانهن وڃڻ لڳيون. پوليس به اسانجي پويان پويان هئي. ڪافي ڪوشش ڪيسين ته ڪنهن حالت ۾ ڪمشنر جي بنگلي اندر گهڙي

سگهجي. پر پوليس سان ٽڪر ڪائيا، اهو ناممڪن هو. مون اهو ٽڪراءُ ٽتو چاهيو، جو اڻين ڪرڻ سان اسان انتظاميه کي موقعو ٿي ڏنو، ته پنهنجي طاقت جو مظاهرو ڪري، سنڌي تحريڪ کي ختم ڪن.

ان ڪانپوءِ اسان واپس يونيورسٽي آياسون، جتي جنرل باڊي جو اجلاس ڪيو ويو. انتظاميه هڪ ٻيو طريقو تحريڪ کي فيل ڪرڻ لاءِ استعمال ڪيو، جو اسانجون بسون پوليس ڪاهي ويئي ۽ واپس ڏيڻ کان انڪار ڪيائون، ته جيئن اسين نيو ڪيمپس کان اولڊ ڪيمپس تائين نه پهچي سگهيون. مون رجسٽرار محمد حسين ترڪ سان ڳالهايو، پر هن پنهنجي مجبوريءَ جو اظهار ڪيو، جو هنجي چوڻ مطابق بسون انتظاميه جي حوالي آهن، هو انتظاميه ۾ دخل ٽتو ڏئي سگهي. پر اهي معمولي رڪاوٽون اسانجي تحريڪ کي ڪوبه ڇيهو رسائي نه سگهيون ۽ اسانجي ڀرپور جدوجهد تمام ڪاميابيءَ سان جاري رهي. اسان انتظاميه کي چتاءُ ڏنو ته اڌ ڪلاڪ جي اندر بسون نه مليون ته يونيورسٽي کي ساڙيو ويندو. انهيءَ اعلان ڪانپوءِ شاگرد پيٽرول جا دٻا کڻي آيا. اهو ڏسي انتظاميه مجبور ٿي پيئي ۽ اسانکي بسون واپس ملي ويون.

٢- مارچ تي ڊپٽي ڪمشنر آصف فصيح ۽ قاضي شريف SP دادو ڳالهيون ڪرڻ آيا، انهن اسانکي چتاءُ ڏنو ته جيڪڏهن شاگردن احتجاج بند نه ڪيو ته انتظاميه سخت قدم کڻڻ تي مجبور ٿي ويندي. مون کين واضح لفظن ۾ چيو ته "اوهان پنهنجو فرض ادا ڪريو، اسان پنهنجو فرض ادا ڪنداسين." اسان انتظاميه جي ڪنهن به آفيسر سان ڪنهن به قسم جي ڳالهه ٻولهه ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو ۽ عزم ڪيو ته پنهنجي جدوجهد کي آخر تائين جاري رکنداسين.

٣- مارچ جي رات جو ڊپٽي ڪمشنر دادو اسان سان وري ملڻ آيو، پر اسانجو ڪٽو جواب ٻڌي هو نااميد ٿي ويو. ڊپٽي ڪمشنر جڏهن ٻاهر نڪتو ته سندس نظر هڪ ڪتي تي پيئي، جيڪو شاگردن 'مسرور حسن' لاءِ پنهنجي نفرت ۽ ڌڪار جي اظهار لاءِ ڌاريو هو. جنهنکي ڏسي ڊپٽي ڪمشنر مڇرجي ويو ۽ شاگردن کي گهٽ وڌ ڳالهائڻ شروع ڪيو، جنهن تي شاگرد جوش ۾ اچي ويا

۽ ڪيس مجبور ڪيائون ته هي تنهنجو BASS آهي، انهيءَ ڪي سلام ڪر. ۽ مجبور ٿي D.C صاحب کي، ڪتي ڪي سلامي ڏيڻي پئي. ساڳي رات ساڍي يارهين لڳي ڏاري محمد حسين ترڪ، قائم مقام وائيس چانسلر، سيني هيڊ آف دي ڊپارٽمنٽس جي اٿالي سميت مون سان ملڻ آيو. اسانکي پنهنجي احتجاج ختم ڪرڻ جي اپيل ڪئي ويئي. مون مٿن واضح ڪري ڇڏيو ته تحريڪ کي ڪنهن به حالتڻ ختم نه ڪيو ويندو. ڇو ته سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ مان انهيءَ تحريڪ جي حمايت ٿي چڪي آهي. سنڌ جو عوام سجاڳ ٿي چڪو آهي ۽ سندن نظرون اسان ۾ آهن، تنهنڪري اسان عوام جي اعتماد کي دوکو نه ڏينداسين. انهن مونکي مجبور ڪيو ته مان ڪمشنر سان ڳالهائڻ لاءِ تيار ٿيان. پر جيئن ته جنرل باڊي فيصلو ڪري چڪي هئي ته ڪمشنر سان ڪنهن به قسم جي ڳالهه ٻولهه نه ڪئي وڃي، تنهنڪري مون پنهنجي لاچاريءَ جو اظهار ڪيو، پر سندس مجبور ڪرڻ تي رات جو ٻين لڳي هاسٽل ۾ جنرل باڊي جي ميٽنگ سڏائي. جنهن ۾ شاگردن ترڪ جي درخواست منظور ڪري، مونکي ڪمشنر سان ڳالهائڻ جي اختياري ڏني. رات جو ۳ لڳي شاگردن جو هڪ وفد، جنهن ۾ مسعود نوراني، عثمان ڪيريو، راشدي محمد سعيد ۽ مان شامل هئاسين، ڪمشنر سان ملڻ لاءِ ويو. ڪمشنر سان ڇئين لڳي ڌاري رات جو ملياسين. هن نهايت ئي عاجزيءَ سان ڳالهايو ۽ بار بار اسانکي يقين ڏيارڻ جي ڪوشش ڪئي ته حسن علي جي ڪيڏڻ ۾ هنجو هٿ نه آهي، پر جيڪڏهن شاگرد ائين سمجهن ٿا ته هو معافي وٺڻ لاءِ تيار آهي ۽ هن وفد کان معافي ورتي. مون ڪيس ٻڌايو ته: هن جدوجهد ۾ اسان سان شامل سنڌي شاگردن کان به معافي ورتي وڃي، فقط اسانکان نه. ڪمشنر پهرين ته اها ڳالهه مڃڻ کان ڪيٻايو پئي، پر جڏهن اسان ڪنهن به عارضي صلح ڪرڻ کان انڪار ڪيو ته هن اسانجي موقف کي انهيءَ شرط سان مڃيو ته جيڪڏهن شاگردن ڪيس معاف نه ڪيو ته ڪيس يونيورسٽي مان سلامتيءَ سان نڪرڻ جي اجازت ڏني ويندي ۽ سندس خلاف نعرا نه هنيا ويندا. هن انڪوائري ڪاميٽي مقرر ڪرڻ جي حامي ڀري،

جيڪا D.C حيدرآباد خلاف انڪوائري ڪندي جنهن ۾ شاگردن جا نمائند
پڻ ڪنيا ويندا. هن اهو پڻ انجام ڪيو ته ڪر ۾ شاگردن جي ه
وفد جو گورنر سان ملاقات جو بندوبست ٥- مارچ تي ڪيو ويندو
ان ڪانپوءِ پنجين وڳي ڌاري اسان هاسٽل پهتاسين ۽ سمورن شاگرد
کي ڳالهه ٻولهه کان واقف ڪيو ۽ کين لائبريري هال ۾ گڏ ٿيڻ
جي اپيل ڪئي. ٻئي ڏينهن ٻارهين وڳي ڌاري سڀ شاگرد ساڳي لائبرير
۾ گڏ ٿياسين، پر مسرور وعدي جو خيال نه ڪندي اڃا ڪان انڪا
ڪيو ۽ اهڙو اطلاع ترڪ صاحب ڏنو ته، هو شاگردن کان لکت
معافي وٺڻ پنهنجي بيعزتي تصور ڪري ٿو. انهيءَ تان شاگردن ۾ سخت
اشتعال پيدا ٿي ويو ۽ سنڌس خلاف نعرن جو سلسلو شروع ٿي ويو
سنڌس انهيءَ وعده خلافي کي شاگردن پنهنجي تحريڪ سان هڪ
وڏو مذاق سمجهيو. اسانجي تحريڪ هڪ نئين مرحلي ۾ داخل ٿ
چڪي هئي. اسان پنهنجي تحريڪ هڪ نئين جوش ۽ جذبي سا
جاري رکڻ جو عزم ڪيو. پوري شهر ۾ شاگردن جلوس ڪڍيو
۽ مسرور ڪُتا هائي هائي جو ماتم ڪيوسين. منجهند ڌاري اه
جلوس واپس هاسٽل پهتو. اتان ٽين لڳي ڌاري وري ساڳيو جلو
شهر اچڻ لاءِ تيار ٿي ويو. ڊپٽي ڪمشنر دادو نهايت ئي سختي سا
جلوس ختم ڪرڻ لاءِ چيو، پر اسان سنڌس ڳالهه کي اهميت
ڏني ۽ اسانجي بس جو جلوس ڄامشوري پل تي پهتو ته هر طر
پوليس ئي پوليس نظر اچي رهي هئي. اُتي اسانجي بسن کي روڪ
ويو، پر اسانجي جوش کي ڏسي اسانکي اڳتي وڃڻ جي اجازت ڏني
جڏهن اسانجون بسون موجوده 'آل پاڪستان راجپوتانا' لاءِ مخصو
ڪيل پلاٽ واري جڳهه تي پهتيون ته اڳيان روڊ بلاڪ ٿيل نظ
آيو. پوليس جون لارين جون لاريون ۽ هٿيارن سان ليس سپاهي پنهنج
ڪڏي ڪم ڪرڻ ۽ سنڌ تي هڪ وڏيڪ ظلم ڪرڻ لاءِ تيار هئ
انهن کي ڏسي شاگردن ۾ جوش اچي ويو ۽ شاگردن نعرا هنيا
"مرويسون مرويسون، پر سنڌ نه ڏيسون." مون ڊرائيور کي چ
ته جيڪڏهن ڪوبه سپاهي بس کي روڪڻ لاءِ اچي ته بس سنا
مٿان چاڙهي وڃي. پر ڊرائيور ائين ڪرڻ کان انڪار ڪيو،

بيهي رهي، مون سمجهيو ته پوليس منهنجي ۽ منهنجن سائين جي گرفتاري لاءِ رستو روڪيو آهي، جنهنڪري مان هيٺ لهي آيس. منهنجي هيٺ لهڻ شرط هڪ سپاهي ڪنداق هڻي مونکي ڪيرائي وڌو، پوءِ لٺين ۽ لتن جو وسڪارو شروع ٿي ويو. پوءِ ته جهڙو رڻ ۾ راڙو مچي ويو. پوءِ هر طرف گولين جا آواز، ٽيئر گيس جو دونهون ۽ ڪٽن جي ڪوڪار ۽ گارين جي وسڪار هئي. نستا ۽ نبل شاگرد رستي تي لاشن جيان پکڙيل هئا. سنڌڙي ماءُ کي رت جو ريج مليو هو، اُپ سچي کي لاک لڳي، خون جون نديون وهيون، هر طرف رت ئي رت ريلا ڪري وهي رهيو هو. ڪجهه شاگرد پنهنجي جان بچائڻ لاءِ پاڻي ۾ ٽپي پيا ته انهن پٺي پانيو ته سنڌو ۾ پاڻي بدران رت جون ڇوليون ڇُلي رهيون هيون هجن. شاگردن دولهه، دودي ۽ هوشوءَ جي سبق کي ورجائيندي پنهنجي سر جو سانگو لاهي، ڪاهه ۾ ڪڏي پيا. سنڌڙي جي نئين صبح جي تخليق سندس جوڌن جي نئين نڪور ۽ املهه ريٽي رت سان ٿي رهي هئي.

گگهه اونداهين ڪانپوءِ ڪيڏو نه روشن هوندو اِهو سچ جو سورج. سنڌ وري سائي ٿيندي، سُرهي ٿيندي. ڏاڍ جا ڏونگر ڏري پيا. ڏرت ڏولاون جا. ڏينهن لنگهي چڪا هئا، سنڌ جا سورهيه سپوت سندرا ٻڌي هڪ 'نئين سنڌ' جي تخليق لاءِ سندرا ٻڌي ميدان ۾ لهي آيا. بس چند قدم تي منزل آهي، ڏور ڪٿان آزادي جي نغمن جو مٺو مٺو آواز روح کي هڪ نئين تازگي بخشي رهيو آهي. سارو وايو منڊل ما کي لار پاسڻ لڳو، چئني ڏسن کان اچن اچن- ريٽن گلن جي مهڪار من کي مست الست بنائي رهي آهي، هير هڳا ۾ اچي ويئي آهي. چنگ جو ٻرندو ٻرندو آواز چئي ته ازل جو ڪو پراسرار گيت آلاپي رهيو هجي 'منزل ناهي دور او سائيءَ'

مچ ٽلهو ٿيو، ٽونا هڻي رهيو هو. پر انهيءَ کي اها خبر ڪونه هئي ته سندس ڏينهن اچي پُنا آهن. اها حق ۽ انصاف جي جنگ هئي. اها جنگ سوچ ۽ سوڀ لاءِ هئي. سنڌ جي سر زمين تي وڙهي ويئي هئي. خالي هٿين شاگردن تي اُهو ڪهڙو ظلم هو،

جيڪو مسلح سپاهين نہ ڪيو هو. سانده ڏيڍ ڪلاڪ اها جنگ جاري رهي. بيوس ۽ بي هٿيار شاگردن کي نہ فقط ڦٽيو ويو، بلڪ شاگردن جون قيمتي شيون ۽ پئسا، مال غنيمت سمجهي پوليس پنهنجي قبضي ۾ ڪيا. ڪوڙا ڪانئير، لوڀي ٽوڪي، آهي ٻئي مسرور ۽ علمدار رضا انهيءَ مثل محشر جو نظارو پنهنجين اکين سان پسڻ آيا. سنڌ جي ماٺ تي لامارا ڏيندڙ اهي ڪجهون هاڻ سنڌي سورهين جي ٻچيل ماس تي لامارو ڏيئي رهيون هيون. سنڌي سورهين، سپاهين کي بہ زخمي ڪري وڌو. جت مظلومن جو رت ڌرتي کي ريج ڏيئي رهيو هو، اُت ظالمن جو رت وهي ۽ ڏاڍ ۽ ظلم جي قلعي کي ڪمزور ڪري رهيو هو. سنڌي سورهيہ اسير ٿي چڪا هئا. انهن پنهنجي ديش جي غلامي جي زنجيرن کي ٽوڙڻ لاءِ اهي زنجيرون پنهنجي هٿن ۾ پاتيون. ديس جي غلاميءَ جو طوق ٽٽڻ لڳو. آزادي جي سٽن سورهين هنئي هئي، جاڻ تہ ممڻ مچڻ وارو هو. ڪانئيرن جي قلعن جا ٻاري ٻرج لڏڻ لڳا ۽ انين ٿي سمجهيو ويو تہ جاڻ اهي محلات ڪريا.

سورهيہ اسير، سج لهڻ وقت سينٽرل جيل تي پهچايا ويا. تہ جيئن انهن اسيرن، جيڪا آزادي جي سٽن ڪلي ميدان ۾ هنئي آهي، انهيءَ کي جيل جي چوديوارن پويان دٻائي سگهجي. ائين ڪٿي ممڪن هو. هر وقت مظلومن رت وهائي فتح پاتي آهي. اسير هينئر ڪيئن اهو تسليم ڪن تہ اهين شڪست کائيندا-ين. انهن پنهنجي جدوجهد تيز ڪئي. جيل جي ديوارن اندر آزادي جا نعرا لڳڻ شروع ٿي ويا. جيل جا حڪام جيڪي هونئن اخلاقي ڏوهارين تي ظلم ڪرڻ پنهنجي ڏائي هٿ جو کيل سمجهندا هئا. سي هنن ابهم اسيرن کان ڏڄڻ لڳا. سردي جا سوساٽ بہ اسيرن جي گرميءَ کي نہ گهٽائي سگهيا. جز سر جو سودو ڪيو، سي اهڙي جلدي هار مڃڻ لاءِ تيار نہ هئا. انهن بيرڪن ۾ وڃڻ کان انڪار ڪيو- وري ظالم ۽ مظلوم جي جنگ شروع ٿي. سنڌ جي سورهين جي اڳيان نيٺ جيل جي شاهن کي هار مڃڻي پيئي. شاگرد ساري رات بيرڪن ۾ رهيا ۽ بيرڪن جا دروازا کليا رهيا- ڪنهن بہ سپاهي کي اندر اچڻ نہ ڏنو ويو.

سارو انتظام ابهم قيدين پاڻ سنڀاليو- جيل جي سڀني سنڌي قيدين جي لاءِ هڪ نئين خبر هئي ته سنڌ جا سورهيه ديش جي آزادي لاءِ جيل جي چوديواري قبول ڪري ويٺا آهن. ايتري ظلم ۽ ڏاڍ هوندي به ظلم سان ٽڪرجڻ ڪاڻ تيار نٿا مڙن- انهن اسانجو درد پنهنجو درد محسوس ڪيو، سنڌ جي سرويچ ساٿين ڪي ڏسڻ لاءِ ڪيترائي قيدي، جيل جي انهيءَ طرف وڌڻ لڳا، جنهن طرف - سچ کي هميشه ۽ دبائڻ لاءِ مضبوط ديوارن ۾ بند ڪيو ويو هو. سوين عقيدتمند آيا ۽ شاگردن جي پيرن جي مٽيءَ کي اکين سان لائڻ لڳا. ڪيترن عهد ڪيو ته ڪڏهن به سنڌين جي چوري نه ڪبي، ڪڏهن به پنهنجن سان نه وڙهبو- جيڪي مهمان مان ڦري حاڪم ٿي پيا آهن، تن سان ويل مچائبو. پنهنجن نعيڙن گلن جهڙن ساٿين جو بدلو وٺبو. سنڌ آزاد ٿيندي ۽ سنڌ آزاد ٿيندي. اڄ نه سڀاڻي، نيٺ ته دوکي جي ديوار ڪرندي - ڳاڙها ۽ ريٽا جهنڊا جهولندا رهندا- قيدي ساٿين مان الله بخش مگسي ۽ دودا خان زرڪزئي پاڻ سنڀاليو- دودا خان ته وحي ٿي پيو- وحي روز نيون بشارتون آٿينديون هئي، پر جڪا دودا خان بشارت آندي، اها هئي ته چاڻ سنڌ آزاد ٿي- هن محسوس ڪيو هو ته جيل جون چوديواريون سرد هيون پر سنڌ نه ڏيسون جي آواز سان گونجي رهيون هيون- سنڌي سورهيه سرخرو هئا- جيل جو نظارو درهم برهم ٿي ويو. سنڌي ۽ غير سنڌي قيدي پاڻ ۾ جدا ٿولا ناهڻ لڳا- ڪين نظر ٿي آيو ته چاڻ چوديواري ۾ به ميانيءَ جو ميدان ٿيڻ وارو آهي.

مون جيل حڪام کي ٻڌايو ته هر شاگرد ڦتيل آهي ۽ رتورت آهي، انهيءَ ڪري هنن کي فرسٽ ايڊ ڏنو وڃي ۽ گهٽ ۾ گهٽ نلڪي تي وڃڻ ڏنو وڃي، جتي هو پنهنجا هٿ منهن ڌوئي سگهن. پر شايد جيل حڪام به ڪي مسرور جا مائٽ ٿي ڏٺا، سي ڪابه ڳالهه ٻڌڻ لاءِ تيار نه هئا. اسانکي ٻن بيرڪن ۾ رکيو ويو. هڪ بيرڪ ۾ هڪ سئو پنجاهه کان به مٿي شاگرد اچي ٿي ويا، ٻي بيرڪ به ڪافي شاگردن سان ڀريل هئي. گهڻو ڪري انهيءَ بيرڪ ۾ وڌ ۾ وڌ چاليهه کن قيدي بند ڪيا ويندا آهن، پر اسانکي ڀڪرين وانگي

واڙيو ويو هو. ڪمبل وٺڻ مهل هڪ وارڊن شاگردن کي عام قيدي سمجهي ڪري گاريون ڏيڻ لڳو ۽ سيني کان خراب ڪمبل شاگردن کي ڏيڻ لڳو، جو جيل حڪام لاءِ به اهو مسئلو ٿي چڪو هو ته هيترن قيدين کي ڪهڙيءَ ريت سان ڪمبل ڏيئي سگهجن. ڪجهه شاگردن کي ڪاوڙ اچي ويئي، انهن انهيءَ وارڊن جي ڪجهه مرمت ڪري وڌي، ان ڪانپوءِ وارڊن ڪجهه سانت ۾ آيو ۽ پوءِ پٽ سٽ ڪري پورائي ڪئي وئي.

مونکي خاطري هئي ته اسين بگهڙن جي ور چڙهي ويا آهيون، جنهنڪري ڪنهن به حالت ۾ هنن مان چڱائي جي اُميد ڪانهي، انڪري مون نهايت ئي سخت رويو اختيار ڪيو ۽ شاگردن کي خاص ڪري هدايم ته ڪنهن به حالت ۾ ڪا به زيادتي برداشت نه ڪن. جو مان انهيءَ نظرئي جو هوس ته ڪامورا شاهي ۽ ظالم فقط طاقت کان ئي ڊڄندا آهن. مان پنهنجي شاگردن کي ڪنهن به حالت ۾ Demorolise ڪرڻ لاءِ تيار نه هوس، انهيءَ ڪري شاگردن کي کُلي اجازت ڏنم ته جيئن هو ٿيل ناانصافيءَ خلاف پنهنجي دل جي باهه ڪڍي سگهن. هڪ ساٿي ته ايتريقدر چئي ڏنو ته ڪجهه به ٿئي، اسين زيادتيءَ جو جواب زيادتيءَ سان ڏينداسين. مون شاگردن کي گڏ ڪري تقرير ڪئي ۽ شاگردن کي هدايو ته هو ڪنهن به حالت ۾ بيرڪن جي اندر تيستائين نه وڃن، جيستائين اسانکي اهو يقين ڏياريو وڃي ته بيرڪن جا دروازا کليل هوندا ۽ اسان پنهي بيرڪن جا شاگرد هڪ ٻئي سان کلي طرح ملي سگهنداسين. جيل جا حاڪم انهيءَ لاءِ تيار نه هئا. مون شاگردن کي واضح طور تي هدايو ته جيڪڏهن اسان هن وقت جيل جي حڪام جون زيادتيون برداشت ڪيون، ته پوءِ جيل حڪام اسانجي لاءِ مصيبت ٿي پوندا. ڏهين لڳي تائين شاگرد بيرڪن ۾ گهمندا رهيا. مون شاگردن کي Disciplane رکڻ لاءِ چيو ۽ اهو فيصلو ڪيو ويو ته جيڪڏهن ڪا به شڪايت هجي مونسان ڪن، جيئن ڪو به فيصلو ڪجي ته انهيءَ لاءِ سيني جو گڏيل فيصلو هجي. اٽڪل ٻارهين وڳي ڊاري به ٽي وارڊن ۾ ڪجهه ڪنسٽيبل آيا، جن شاگردن کي بيرڪن جي اندر وڃڻ لاءِ

ڇيو، جنهن تي شاگردن ڪنهن به حالت ۾ بيرڪن جي اندر وڃڻ کان انڪار ڪيو. واردن جيڪي اڳي عام قيدين سان خراب روش جا عادي هئا، تن گاريون ڏيڻ شروع ڪيون. جنهن تي شاگرد مشتعل ٿي ويا، هڪ واردن کي مارڻ لاءِ جهلي ورتو. مان يڪدم اتي پهچي ويس- ۽ کيس ڇڏايم. مون کيس ٻڌايو ته هو بدتميزي نه ڪري ۽ بيرڪ کان ٻاهر هليو وڃي، ۽ پنهنجن آفيسرن کي موڪلي. اسان جيل ۾ نعرا هڻڻ شروع ڪيا. شاگردن سڄي جيل کي مٿي تي کڻي ڇڏيو ۽ ائين ٿي لڳو، ڄڻ جيل ۾ بغاوت ٿي ويئي آهي. پهرين رات، جيل ۾ پهرئين دفعي آيل مهمانن بغاوت شروع ڪري ڏني. جيل حڪام شايد انهيءَ ڳالهه لاءِ تيار نه هئا. هنن سمجهيو هو ته اسڪول جا شاگرد جهڙي طريقي سان پنهنجي استادن جي احترام ۾ خاموش رهندا آهن. اهڙي طريقي سان جيل حڪام جي اڳيان به هر زيادتي برداشت ڪري نوڙت ڪندا رهندا.

شاگردن جيل حڪام تي لعنت، مسرور تي لعنت، ايوب شاهي مرده باد، ون يونٽ مرده باد، مرويسون پر سنڌ نه ڏيسون وغيره قسم جا نعرا هنيا. ڪجهه دير ڪانپوءِ جيل جي ڀئي پاسي کان نعرن جا جواب ملڻ شروع ٿي ويا، شايد قيدي ڀاءُ اسانجي نعرن جو مطلب سمجهي ويا هئا. چاڪاڻ ته جنهن وقت اسان جيل ۾ پهتا هئاسين ته ڪيترن قيدين اسان سان همدردي ڏيکاري هئي ۽ پنهنجي تعاون جو يقين ڏياريو هو. هو اسانکان ذر ذر پڇي رهيا هئا. اوهان سنڌ جي ڪري جيل ۾ آيا آهيو. اسين اوهان تي ڪنهن به حالت ۾ ظلم ٿيڻ نه ڏينداسين. ڪجهه دير ڪانپوءِ جيل سپرنٽينڊنٽ شفقت ۽ اسسٽنٽ سپرنٽينڊنٽ مظفر چنا ٻراچي ويا. اسانکي نعرن بند ڪرڻ لاءِ چيو ويو. اسان کين ٻڌايو ته جيستائين اسانکي ٻيرڪن ۾ آزاد گهمڻ جي سهوليت نه ڏني ويندي ۽ انهيءَ واردن کي اسانجي بيرڪن مان ٻاهر نه ڪڍيو ويندو، اسين بيرڪن اندر نه وينداسين. آخر ڪجهه دير ڪانپوءُ سپرنٽينڊنٽ اسانکي ٻڌايو ته اوهان بيرڪن ۾ وڃو، فقط اڄ رات بيرڪون بند ر کيون وينديون، ۽ صبح جو انهيءَ متعلق ڊائريڪٽر پرزنس کان اجازت وٺي ڏني ويندي ۽ ٻيو ته واردن کي فوري طور

تي هٽايون ٿا. انهيءَ تي اسان بيرڪن ۾ وياسين ۽ ڪين ٻڌايوسين ته شاگردن کي فرسٽ ايڊ ڏني وڃي. جنهنجو سپرنٽينڊنٽ وعدو ڪيو ته ڪلاڪ کن جي اندر ڊاڪٽر کي موڪليو ويندو. ڪلاڪ تائين انتظار ڪيوسين پر جيل حڪام به مسرور ڪان گهٽ نه هئا ۽ مسرور وانگر ڪنهن به حالت ۾ وعده وفائي ڪرڻ لاءِ تيار نه هئا. اسان وري جيل جي اندر نعرا هڻڻ شروع ڪيا. اڌ ڪلاڪ جي نعره بازي ڪانپوءِ سپرنٽينڊنٽ جو ماڻهو آيو ته ڊائريڪٽر صاحب اچي رهيو آهي.

ڊائريڪٽر صاحب اڌ ڪلاڪ کان به پوءِ جيل اندر آيو. ٻنهي بيرڪن جي شاگردن کي هڪ بيرڪ ۾ گڏ ڪري ڊائريڪٽر صاحب تقرير ڪئي. مون ائين محسوس ڪيو ته ڪو اسانجو نهايت ئي سٺو همدرد اچي ويو آهي. ڊائريڪٽر صاحب جي تقرير مان ائين معلوم ٿي رهيو هو ته شايد هيءَ به اسانجن کن همدردن مان هڪ آهي. هن هڪدم ڊاڪٽر کي گهرائڻ جو حڪم ڏنو. ڊاڪٽر خان کي رات جو ٢ وڳي ڌاري آٿاري آندو ويو. ڊائريڪٽر صاحب مونکي چيو ته: اسانکي اوهانجي تعاون جي ضرورت آهي، هن وقت مان تو کي ٻنهي بيرڪن جو انچارج بنايان ٿو. شاگردن جو انتظام منهنجي حوالي ڪيائين. چيائين: ڪابه شڪايت شاگردن کي ٿئي، آهي تو کي ٻڌائين، ۽ پوءِ تنهنجو فرض آهي ته تون انهيءَ کان سپرنٽينڊنٽ کي آگاهه ڪرين. جن شاگردن کي ڪنهن به شيءِ جي ضرورت هجي ته سندن پئسن مان هو چٽ لکي گهرائي سگهن ٿا ۽ جيل جو سپاهي اهي شيون آڻي ڏيندو. شاگردن جي ماني جيل جي ڪاڌي مان الڳ ٿيندي ۽ انهيءَ کي وراهڻ جو ذميوار به مونکي بنايو ويو ۽ هڪدم بيرڪن جا دروازا کولڻ جو حڪم ڏنائين ۽ جيل جي واردن ۽ ٻي پوليس کي سيني بيرڪن تان هٽائي ڇڏيائين. انکانپوءِ اسانکي درخواست ڪيائين ته هو ٻين بيرڪن ۾ نه وڃن ۽ ٻين قيدين سان نه ملن. جنهن ڪانپوءِ ڊائريڪٽر صاحب وڃڻ لڳو. ڊائريڪٽرجي وڃڻ وقت هڪ شاگرد ڊائريڪٽر کي ٻڌايو ته هن وقت تائين ڪين ماني نه ملي آهي. جنهن تي ڊائريڪٽر ڪين ٻڌايو ته: اوهان پنهنجي ديس جي حقن لاءِ جدوجهد ڪري رهيا آهيو ۽ هيتري تڪليف به برداشت ڪتا ڪري

سگهو. جيڪڏهن اوهان فقط هن هنگامي ۾ رونشي جي ڪري جيل ۾ آيا آهيو ته مونکي توهان سان همدردي آهي، نه ته توهانتي افسوس آهي ۽ وچڻ وقت فقط ايترو چوندو ويو ته: وڏي کان وڏي مصيبت وقت به مسڪرائيندا رهو، جيئن اوهانجا دشمن اوهانجي همت کي ڏسي، بي همت ٿي وڃن، ۽ مان توهانکي هن جدوجهد تي مبارڪباد ڏيانٿو، جو اوهان پنهنجو رتُ وهائي ايتري تعداد ۾ جيل ۾ هڪ ئي وقت آيا آهيو. منهنجي ساري سروس ۾ ڪيتريون تحريڪون هليون آهن، پر ڪڏهن به هڪ ئي وقت ۾ هيترا شاگرد قيدي نه آيا آهن.

مون کيس يقين ڏياريو ته اسانکي جيل حڪام سان ڪابه شڪايت نه رهندي، اسين سمجهون ٿا ته جيل ۾ آيا آهيون، ڪنهن دعوت تي نه آيا آهيون جو ويهي شڪايتون ڪريون. پر اسان پنهنجي توهين کي ڪنهن به حالت ۾ برداشت نه ڪنداسين، جيڪڏهن اوهان مڪمل تعاون چاهيو ٿا ته جيل جي حڪام کي پڌايو ته هو اسان سان مهذب شهري جهڙو ورتاءُ ڪن. ڊائريڪٽر جيل حڪام کي ڪجهه هدايتون ڏيئي ويو هليو. انهيءَ جو اهو نتيجو نڪتو جو ڪيترن ئي شاگردن ڊاڪٽر کان فرسٽ ايڊ وٺڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو ۽ پاڻ ۾ فيصلو ڪياڻون ته اسين هر حالت ۾ هرڪا تڪليف برداشت ڪنداسين. ۽ ائين سمجهنداسين ته يونيورسٽي هاسٽل ۾ رهي رهيا آهيون.

ان ڪانپوءِ اسان مختلف ٽولين ۾ ڪچهرين ۾ مشغول ٿي وياسين. صبح سوير اسانکي پتي پيو ته اسانجو هڪ دوست شهيد ٿي ويو آهي، (جيتوڻيڪ اها خبر بلڪل غلط هئي) انهيءَ خبر شاگردن ۾ هڪ جوش ۽ ولولو پيدا ڪري ڇڏيو. مون يڪدم شاگردن کي گڏ ڪيوءِ کين ٻڌايو ته سڀ شاگرد هڪ هنڌ گڏ ٿي وڃن، جيئن تعزيتي جلسو ڪري سگهجي. اسان هڪ تعزيتي جلسو ڪيو ۽ ان ڪانپوءِ ڏک طور تي ٻن منٽن جي خاموشي اختيار ڪئي سين، ۽ اهو به فيصلو ڪيو ويو ته اسان اڄ کان بک هڙتال تي ويهون ٿا، جيسين تائين اسانجي شهيد ساٿي جي قتل جي تحقيقات جو آرڊر نٿو ڪيو وڃي.

شاگرد ڪافي بکيا هئا. (مان به پڻ ڏينهن ڪان بکيو هوس) هن واقعي جي ڪري ماني جي ڪابہ طلب نہ رهي هئي. شاگرد ساٿين به عهد ڪيو تہ ڪنهن به حالت ۾ ماني نہ کائيندا سين. انهيءَ وقت ڪان بک هڙتال ڪري ڏني سيز . ٿوري دير ڪانپوءِ بلوچستان قومي اسيمبلي جو ميمبر دودا خان زرڪزئي ۽ الله بخش مگسي اسان سان ملڻ آيا، ٻنهي اچڻ شرط شاگردن جي پيرن جي مٽي ڪٽي پنهنجين اکين سان لاتي ۽ اسانکي انهيءَ جدوجهد تي مبارڪباد ڏني. دودا خان زرڪزئي اسانجو جذبو ڏسي، اسانکي ٻڌايو تہ هاڻي: ون يونٽ ٽٽڻ کي دنيا جي ڪابہ طاقت نٽي روڪي سگهي. هن چيو تہ جيڪڏهن اسانوٽ ايترا تعليم يافتہ ورڪر هجن، تہ اسين هسپتائين آزاد ٿي چڪا هجون ها. دودا خان ۽ الله بخش مگسي اسانجي بک هڙتال جو ٻڌي ڪري پاڻ بہ اسان سان بک هڙتال ۾ شامل ٿي ويا ۽ چيائون تہ اسين سڄي جيل ۾ بک هڙتال ڪرائيندا سون.

ٿوري دير ڪانپوءِ جيل جي سپرنٽينڊنٽ مونکي گهرايو، مان سندس آفيس ۾ ويس جتي رسول بخش پليجو، حميد سنڌي، محمد ميمڻ ۽ ڪجهہ ٻيا وڪيل اتي موجود هئا. انهن حال احوال پڇيو ۽ اسانکي باهمت رهڻ جو چيو. رسول بخش پليجي سان ڪجهہ ڏينهن اڳ ملاقات ٿي هئي. پليجي جهڙي نموني سان، منهنجي همت وڌائي هئي مونکي هن لاءِ نهايت ئي گهڻو احترام ٿي ويو. وري جو هنکي مون جيل ۾ ڏٺو تہ مان ايترو تہ خوش ٿيس، جو مون ڪٽي پليجي کي ڀاڪر پاتو. پليجي مونکان پڇيو تہ: خبر ڏي شاگرد ساٿين جا ڪهڙا حال آهن؟ مون کيس ٻڌايو تہ: جن ساٿين سان پليجي جهڙا ساٿي گڏ آهن، انهنکي ڪنهن به مشڪلات جي پرواهہ نہ آهي. شاگرد ساٿي باهمت آهن ۽ هوهر قرباني ڏيڻ لاءِ تيار آهن. انهيءَ ڪانپوءِ رسول بخش پليجي ۽ ٻين دوستن وڪالت نامن تي صحيحون ورتيون ۽ ٿوري دير ڪانپوءِ وڃڻ لاءِ تيار ٿي ويا. حميد سنڌي، جنهنجو پاءُ به مونسان جيل ۾ هو، تنهن تہ اسانجي ايتري همت وڌائي جو مان سوچڻ لڳس تہ سنڌ ديس ۾ اهڙا سپوت بہ آهن، جيڪي پنهنجن ڀائرن کي جيل ۾ وڃڻ ۽ قرباني ڏيڻ لاءِ تيار ڪن ٿا.

ٿوري دير ڪانپوءِ اها ڳالهه هلي وئي ته مونکي پنهنجن ساٿين کان الڳ ڪيو ويندو. شاگردن فيصلو ڪيو ته ڪنهن به حالت ۾ مونکي ڪانئن جدا ٿيڻ نه ڏنو ويندو. مون کين ٻڌايو ته اهو اهڙو مسئلو ڪونهي، جنهن تي ضد ڪجي، بهرحال شاگرد ڇڏڻ لاءِ تيار نه ٿيا. مون به ساڻن وعدو ڪيو ته جيسين تائين اوهان اجازت نه ڏيندا، مان ڪنهن پاسي به نه ويندس.

شاگردن چنا کي ٻڌائي ڇڏيو ته هاڻي ڪوبه شاگرد يوسف کي نه ڇڏيندو. ڪيترا دفعا چنا صاحب مونکي وٺڻ آيو، پر ڇوڪرن نه ڇڏيو.

ٽن چئن ڏينهن ڪانپوءِ چنا صاحب آيو ۽ مونکي اچي ٻڌايائين ته منهنجو والد صاحب سپرنٽينڊنٽ صاحب جي آفيس ۾ ويٺو آهي. مان سندس آفيس ۾ ويس، اتي والد صاحب ته ڪونه هو، پر مون ڏٺو ته اتي S.P ۽ S.H.O اميد علي جوڻيجو موجود هئا. اميد علي مونکي هڪ ليٽر ڏنو، جيڪو مون پڙهيو ته مونکي معلوم ٿيو ته هي D.P.R جو وارنٽ هو، جنهن تحت مونکي ۽ ٻين ساٿين کي گرفتار ڪيو ويو آهي.

مون وارنٽ وٺي ڪيس ڇيو ته ٻيو به ڪو وارنٽ آهي يا فقط اهو ئي آهي. S.P صاحب طنزيه طور چيو ته: اهو ته في الحال پهريون آهي، ٻئي دفعي ضرورت پئي ته اوهانکي ٻيا ليٽر به ڏنا ويندا. مونکي ڪاوڙ ته ڏاڍي آئي، پر مان لاچار چپ رهيس، ان ڪانپوءِ S.P هڪ رسيد سپرنٽينڊنٽ جيل کي لکي ڏني. مان واپس وڃڻ تي هوس ته S.P مونکي ترسڻ لاءِ چيو. ان ڪانپوءِ جوڻيجي صاحب مونکي چيو ته هاڻ اوهان اسانجي حوالي آهيو. مون کين چيو ته مونکي پنهنجو سامان کڻڻ جي اجازت ڏني وڃي. پر هنن ائين ڪرڻ کان انڪار ڪيو. مون کين ٻڌايو ته منهنجا پير اُگهاڙا آهن، گهٽ ۾ گهٽ منهنجي جُتي گهرائي ڏني وڃي. پر انهن ائين ڪرڻ کان به انڪار ڪيو.

خير مان پنهنجن ساٿين کان جدا ٿي، ڪنهن ٻي منزل طرف وڃي رهيو هوس. مان جيل کان ٻاهر نڪتس ته جوڻيجو ۽ ٻه ٽي

سپاهي منهنجي پوياڙ اچي رهيا هئا. مونکي هڪ پوليس پڪ اپ ۾ چڙهڻ لاءِ چيو ويو. منهنجي تعجب جي حد نه رهي، جڏهين مون ڏٺو ته چار ساٿي، يوسف ٽالپر ۽ منور ميمڻ اڳئي اتي موجود هئا. مان گاڏيءَ ۾ چڙهيس ۽ يوسف ٽالپر کي ڏسڻ شرط چيم ته: توکي الله آندو آهي، ڏاڍيون ڪچهريون ٿينديون. انهيءَ ڳالهه تي سپاهي کان ٺهڪ نڪري ويو. چام ۽ منور کان خبرون ورتم، جتي معلوم ٿيو ته اچا اٺ ساٿي وڌيڪ اچڻا هئا. يوسف ٽالپر ۽ اسان سپٽي اڌ ڪلاڪ کانپوءِ نارا جيل تي پهچي چڪا هئاسين. اسانکي نارا جيل ۾ ڪچيون ڪوٺيون ڏنيون ويون، جيڪي اٺ فوٽ ويڪريون ۽ اٺ فوٽ ڊگهيون هيون. پهرين ڪوٺيءَ ۾ مونکي بند ڪيو ويو، ٻي ڪوٺيءَ ۾ يوسف ٽالپر، ٽين ڪوٺيءَ ۾ منور ميمڻ ۽ چوٿين ڪوٺيءَ ۾ چام کي بند ڪيو ويو. اسين ٻين وڳي ڌاري آيا هئاسين. مون يوسف ٽالپر کان چمپل ۽ بشرٽ ورتو. اٽڪل پنجين وڳي ڌاري هڪ شخص ماني کڻي آيو، مونکي ڪونه سڃاڻندو هو، اچڻ شرط منهنجو پڇيائين. ۽ ان کانپوءِ هڪ ٿري مانيءَ جي منهنجي حوالي ڪيائين. مون سپاهيءَ کي چيو ته: اسان دوستن کي ٻاهر ڪڍ ته گڏجي ماني کائون. ان کانپوءِ اسان سڀني گڏجي ماني کاڌي. مون انهيءَ شخص کان پڇيو ته هي مهرباني ڪنهن ڪئي آهي، ته هن ڪنهن مهربان جو نالو ٻڌايو ۽ ان کانپوءِ اسانجي لاءِ شطرنج ۽ تاش آڻي ڏنائين. انهيءَ دوست (جنهنجو نالو ڪن سببن ڪري نٿو وٺان) ڪيترائي سگريٽن جا پاڪيٽ ۽ بسڪوٽ آڻي ڏنا.

مون ڪيس پنهنجو وارنٽ ڏٺو ڪيس ٻڌايو ته پنهنجي ساٿي رسول بخش پليجي کي ڏيئي اچي. هن دوست هڪدم رسول بخش پليجي کي پهچايو ۽ سندس سلام مونکي ڏنائين. ڇهن پنجن ڏينهن کانپوءِ اسانکي نارا جيل مان ٽرانسفر ڪيو ويو. ٽرانسفر وقت هڪ عجيب نظارو هو. اسانجي هڪ رفيق نواز علي پٽي چيو ته يوسف پاڻ ته ٺوهه چانديي ڊاڙيل کان وڌيڪ خطرناڪ آهيون! اسانکي هڪ پوليس لاري ۾ چاڙهيو ويو. هر هڪ سيٽ تي، هر هڪ شاگرد ساٿي سان گڏ، چار سي.آءِ.ڊي وارا ويهاريا ويا. لاريءَ جي

اڳيان موٽر سائيڪل تي هڪ اي. ايس. آء ڪي ويهاريو ويو، ان ڪانپوءِ هڪ پوليس جي پڪ اپ، پوءِ اسان قيدي، انهيءَ جي پٺيان وري هڪ پڪ اپ. اهو قافلو نارا جيل کان سينٽرل جيل تي اچي پهتو. نارا جيل وٽ مون ڏٺو ته منهنجو مامون غلام حيدر لغاري به فروٽ جي ڇڪڙو ڪنيو بيٺو هو، خبر نه آهي ته ڪيتري وقت کان هو ويچارو اتي انتظار ۾ هو.

سينٽرل جيل پهتاسين. ٻئي ڏينهن مونکان پڇا ڳاڇا شروع ٿي ويئي. ڊي - ايس - پي هالا 'راجه ڪرم الاهي' ۽ لائلپور جي ڊي- ايس- پي 'دائود خان' پورا اٺ ڏينهن پڇا ڪئي. انکان اڳ ۾ اسان دوستن فيصلو ڪيو هو ته هر حالت ۾ جنهن کان به پڇا ٿئي، اهو سڀڪجهه مونتي هڻي، ڇو جو اسانکي خبر هئي ته جيڪڏهن سزا ملي ته پوءِ هڪ کي ملي، ٻيا ته بچن. پڇا ڳاڇا به عجيب طريقي جي هئي. ٻنهي صاحبن مونکي پهرين سمجهايو ۽ هر قسم جا دلاسا ڏيڻ لڳا، آزاد ڪرڻ جو وعدو ڪيائون. ۽ پڇيائون ته صحيح ٻڌاء، ته انهيءَ تحريڪ جي پويان ڪير ڪير آهن. گهڻي پڇا ذوالفقار علي ڀٽي صاحب، حسن علي عبدالرحمان، سنڌ جي عظيم فرزند جي- ايم سيد، رسول بخش پليجي ۽ غلام محمد لغاريءَ متعلق ڪيائون. جي ايم سيد ۽ ڀٽي جي ته پڇر نه ڇڏيون.

هڪ دفعي ڀٽي صاحب متعلق پڇڻ لڳا ته ڊسمبر ۾ جيڪو جلسو ٿيو هو، جنهن ۾ ڀٽو صاحب مهمان خصوصي هو، ۽ منهنجي دعوت تي ڀٽو صاحب آيو هو. مون کين ٻڌايو ته چار مهينا اڳ جي تقرير مونکي ياد نه آهي. هنن مونکي ڪافي ڌمڪايو، پر مون کين ٻڌايو ته مونکي ياد ڪونهي، هنن مونکي ٽائيم ڏنو ته شايد توکي ياد پئجي وڃي. ڪلاڪ کن خاموش رهڻ کانپوءِ مون کين ٻڌايو ته مونکي ياد اچي ويو آهي. منهنجي انهيءَ ڳالهه تي ٻئي ڏاڍا خوش ٿيا ۽ دائود خان جي اشاري تي راجه ڪرم الاهي هڪدم ٽائيپ رائيٽر تي آڱريون رکيون. راجه صاحب لکڻ شروع ڪيو. مون کين ٻڌايو ته- منهنجي انهيءَ چوڻ تي ٻنهي جي لبن تي معنيٰ خيز مسڪراهٽ اچي ويئي. "هان ڀئي، ڪيا ڪها ٿا." انهن پڇيو.

مون کين ٻڌايو ته پٽي صاحب چيو هو ته: ’ جيستائين ڪشمير پاڪستان جي حوالي نٿو ٿئي، ايستائين اسين هندستان سان صلح نه ڪنداسين.‘ راڄه جون آگريون ٽاڏيپ ڪندي بيهه رهيون. مان چپ ٿي ويس. ”هان ڀهئي اور کيا بولا تها؟“ دائود خان پڇيو. مون چيو ته ”اور مجهي ياد نهين هي.“ همراهن جا منهن لهي ويا. راڄه ڪجهه گرم ٿي ويو ۽ گهٽ وڌ ڳالهائڻ لڳو. انهيءَ وقت شام جا ڇهه وڳا هئا. مونکي ٻنهي چيو ته: ”آج تمهين ڇهٽي هي - کل تيار هوکي آنا، ورنه هم ڀهي تيار هونگي، سمجهي.“

مون کين ٻڌايو ته مان انشا الله تيار ٿي ايندس، اوهان تيار تجو. انوقت مان ڇهن ستن ڏينهن جي ڀڄا ڀڳا کان تنگ ٿي ويو هوس ۽ انهيءَ وچ ۾ مون پاڻکي ذهني طور تي تيار ڪري ڇڏيو، ته جيڪي ڪجهه ٿيندو انهيءَ لاءِ تيار رهڻ گهرجي. ڪمري مان ٻاهر نڪتس ته الله بخش مگسي ملي ويو. مون ساڻس سڄي حقيقت ڪئي، مگسي مونکي ٻڌايو ته راڄه ڊڄڻو ماڻهو آهي، ڪجهه اک ڏيکارينس ته چپ ٿي ويندو. ان ڪانپوءِ جيڪڏهن توسان ڪا زيادتي ٿي، ته اسان تنهنجي هرڪا مدد ڪنداسين ۽ مونکي ٻڌايائين ته مان دودا خان سان به ڳالهائيندس. صبح جو وري ملاقات ٿيندي. مون ساڻين سان ڳالهه ڪئي. نواز پٽي ته هڪدم ڳائڻ شروع ڪري ڏنو. يوسف ٽالپر مونکي چيو ته پاڻ ٻئي پاءُ آهيون (جيل ۾ وچڻ شرط ٽالپر مونکي پاءُ سڏيو هو) ۽ مان توسان پاڻپي ۽ سنڌي ساٿي هجڻ جو ناتو نڀائيندس. ٻئي ساٿي هرقرباني ڏيڻ لاءِ تيار هئاسين. چام پنهنجي منهن ليڪي مٿي نهارڻ لڳو. مون پڇيومانس ته: ”چام، گهٻرائجي وئين ڇا؟“ جيڪي جواب مليو، انهيءَ دل خوش ڪري ڇڏي. ڇو جو ساٿي صاحب انهيءَ وقت پاڻکي ذهني طور تي تيار ڪري رهيو هو. اسان کان تهڪ نڪري ويا، ڪجهه وقت لاءِ محفل تهڪن ۾ بدلجي ويئي. ان ڪانپوءِ فيصلو ڪيو ويو ته منهنجي وڃڻ ڪانپوءِ ساٿي ماني نه وٺندا ۽ جيستائين مان واپس نه ايندس، ماني نه کائيندا.

ٻئي ڏينهن نائين وڳي ڌاري مونکي گهرايو ويو. ڪمري

جي دروازي تي پهتس ته مگسي صاحب مليو، جنهن هڪل ڪئي ته: مڙس ٽجان. مان سندس انهيءَ همت افزائي تي تيار ٿي ويس. راجه صاحب وٽ ويهڻ ڪانپوءِ دائود خان ۽ راجه نهايت ڏي رعبدار نموني ۾ پڇيو ته: ”ڪچھ ياد آيا؟“ مون ڪين ٻڌايو ته: ”سب ڪچھ ياد آ گيا.“ همراهه وري مشڪڻ لڳا. ”تو پھر بتاؤ، کيا ياد آيا.“ مون ٻڌايو مان ته: ”مين ياد کر کے آيا هون، بتانے نهين آيا.“ همراه پاڻيءَ مان نڪري ويا. هڪدم گارڊن جي بوڇاڙ ڪري ڏنائون. جواب ۾ مون به گارڊن جي بوڇاڙ ڪري ڏني ۽ ڪانچ جو گلاس هٿ ۾ ڪڻي ورتم. مون راجه کي گار ڏني ۽ ٻڌايم ته مان تيار ٿي آيو آهيان. خبر ناهي تون تيار آهين يا نه. اسانجو گوڙ ٻڌي قمر شاه جيل ۾ آيو، جنهن راجه کان پڇيو ڇا ڳالھه آهي راجه. هن حقيقت ٻڌائي. قمر شاه راجه کي ٻڌايو ته هي سياسي قيدي آهي ۽ اوهان جيل جي آفيسر جي موجودگيءَ ڪانسواءِ ڪابه پڇا ڳاڇا نٿا ڪري سگھو. شاه صاحب سپرنٽينڊنٽ کي ٻڌايو، جنهن شاه صاحب کي چيو ته اوهان گڏ ويھو. جنهن تي راجه سپرنٽينڊنٽ سان مليو. ڊي. سي. سان به ڳالھه ٻولھه ٿي، پر سپرنٽينڊنٽ اڪيلائيءَ ۾ پڇا ڪرڻ جي اجازت کان انڪار ڪري ڇڏيو. ان ڪانپوءِ مان واپس پنهنجن ساٿين وٽ آيس ۽ کين صورتحال کان واقف ڪيم. الله بخش مگسي مليو، جنهن چيو، ’سائين ڪٿ ڳسي.‘ ۽ مونکي انهيءَ تي مبارڪباد ڏنائين.

ٻئي ڏينهن وري گهرايو ويو. مختلف پڇا ڪانپوءِ مونکان نعپ جيلاءِ پڇيائون، جنهن لاءِ مون کين ٻڌايو ته نه مان نعپ متعلق ڄاڻان ٿو، نه نعپ جي خبر اٿم. منهنجو بيان ۵۸ پنن تي ٽائيپ ڪيو ويو. جنهن مان پنن جو وڏو تعداد ونيوٽ ۽ ٻين قومي مسئلن تي هو. ٻين سوالن مان هڪ سوال شاگردن ۾ بيچينيءَ جي متعلق هو. آخر ۾ مونکي بيان تي صحيح ڪرڻ لاءِ چيو ويو. محترم رسول بخش پليجي جو نياپو پهتو هو ته قانوني طور تي پوليس جي اڳيان ڏنل بيان تي صحيح ڪرڻ لاءِ مان ٻڌل نه آهيان، انهيءَ ڪري مون صحيح ڪرڻ کان انڪار ڪيو. هنن ڪافي منٿون

ڪيون، پر مون صحيح ڪرڻ کان بنهه انڪار ڪري ڇڏيو. ان ڪانپوءِ ٻئي سرڪاري ٽئو واپس ويا هليا.

اسانجي گرفتاريءَ کان ٻه ڏينهن اڳ، ٣ وزير صاحبان محمد خان جوڻيجو، محمد علي هوتي ۽ آخوند الله بچايو انڪوائري لاءِ آيا. انهيءَ وقت شاگرد ليڊرن مونکانسواءِ ڳالهائڻ کان انڪار ڪيو. آخر وزيرن فيصلو ڪيو ته مونکي انسپڪشن بنگلي تي گهرايو وڃي، جنهن لاءِ مان تيار نه ٿيس، ڇاڪاڻ جو مان قيدي جي حيثيت ۾ اتي وڃڻ لاءِ تيار نه هوس. آخر تنهن صاحبن مونسان ملڻ لاءِ جيل ۾ اچڻ جو فيصلو ڪيو. جيل ۾ ڏاڍيون ڇڪتاڻيون ڪيون ويون. پر خبر ناهي ته وزير صاحبان ڇو نه آيا. اٽڪل ٽين وڳي ڏاري مسعود نوراني، رفيق صفي ۽ ٻيا ساٿي اسان سان ملڻ آيا، مون ڪين ٻڌايو ته گهٽ ۾ گهٽ ٽن مطالبن جي مڃڻ کانسواءِ ڪنهن به صلح تي نه پهچڻ گهرجي ١- شاگردن جي غير مشروط آزادي ۽ ٤- مارچ جي واقعي جي عدالتي تحقيقات، ٢- ڪمشنر جي بدلي، ٣- پروفيسر حسن علي عبدالرحمان جي واپسي يا سنڌيونيورسٽي ۾ سنڌي وائس چانسلر جي مقرري. جنهن لاءِ مون باقي شيخ صاحب جو نالو تجويز ڪيو هو. هوتي صاحب ۽ محمد خان انهن مطالبن کي مڃڻ لاءِ تيار هئا، پر مرحوم آخوند الهه بچايو جيڪو ڪمشنر جي سفارش تي وزير ٿيو هو، تنهن مرحوم اهڙو ته ڪڌو ڪردار ادا ڪيو، جو ڪهڙي ڪانپوءِ غداريءَ ۾ گهٽ ۾ گهٽ هنجو پيو نمبر ٿي ويو. اهڙيءَ طريقي سان ڳالهيون ناڪام ويون. وزير صاحبان حڪومت کي رپورٽ پيش ڪرڻ لاءِ روانا ٿي ويا.

انهيءَ ڳالهه ٻولهه کي ناڪام بنائڻ لاءِ مسرور هڪ جهڙتو پمفليٽ ايوب خان جي خلاف شايع ڪرايو، جنهن ۾ اسانجا دوست لالا قادر، سڪندر عباسي، عمر پٺي ۽ ٻيا نئون ساٿي گرفتار ٿي ويا. اهڙي طريقي سان ڪمشنر پنهنجي خلاف هلايل تحريڪ کي ايوب خان جي خلاف هلايل تحريڪ سڏڻ لڳو ۽ ان طريقي سان اسانجي تحريڪ کي سخت ڌڪ لڳو، جو ايوب خان انهيءَ کي پنهنجو

مسئلو سمجهي ڪمشنر کي سڀ اختيارات ڏيئي ڇڏيا.

شاگردن جي رٽ پٽيشن جناب عبدالستار پيرزادو، حفيظ پيرزاده داخل ڪري چڪا هئا. انهيءَ ۾ محترم مرحوم محمد ميمڻ ايڊوڪيٽ ۽ ڪامل راڄپر به نهايت اهم ڪردار ادا ڪيو هو. ڪجهه ڏينهن ڪانپوءِ اسانکي آزاد ڪيو ويو. پر اسان آزاديءَ وقت اهو شرط رکيو هو، ته سڀ شاگرد غير مشروط طور تي آزاد ڪيا ويندا. وائس چانسلر صاحب سنڌيت جو قسم کڻي انهيءَ لاءِ تيار ٿي ويو. پر پوءِ پڌڻ ۾ آيو ته مسرور انهيءَ ڳالهه کان ڦري ويو.

لالا عبدالقادر ۽ ٻيا ساٿي جيل ۾ رهجي ويا. جنجي آزادي هر حالت ۾ ضروري هئي. اسان انهن جي آزادي لاءِ هاءِ ڪورٽ ۾ محترم طفيل علي عبدالرحمان، عبدالستار پيرزادو، اي ڪي بروهي، محمد ميمڻ وڪيل ڪيا. جن پنهنجون خدمتون رضاڪارانه طور تي آڇيون ۽ اسانجي هرڪا مدد ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويا. انهن جو ذڪر نه اٿڻ هڪ زيادتي ٿيندي.

ڪجهه ڏينهن ڪانپوءِ مان ۽ يوسف ٽالپر، گورنر ۽ متعلقه حڪام سان ملڻ لاءِ لاهور روانا ٿياسين. وزيرن مان هوتي، محمد خان ۽ آخوند سان ملياسين. گورنر ته ملڻ لاءِ تيارئي نه هو. يونيورسٽي بند ٿي چڪي هئي، شاگرد ڇڙوڇڙ ٿي ويا هئا. هاسٽل ۽ يونيورسٽي تي پوليس جو پهرو هو، ڪنهن به شاگرد کي اندر گهڙڻ جي اجازت نٿي ڏني ويئي. انڪري ڪنهن به تحريڪ هلائڻ جي اميد نه هئي ته جيئن حڪومت تي دٻاءُ وجهي سگهجي. ٻئي طرف عبدالستار پيرزادي، اي ڪي بروهي، حفيظ پيرزادي ۽ طفيل علي صاحبن جو خيال هو ته لالا قادر جي گروپ جي آزادي نهايت ضروري آهي، ورنه حڪومت ڪيس اهڙو ته ٺاهيو آهي، جو انهن جو آزاد ٿيڻ ناممڪن آهي. لاهور ۾ اسانکي آخوند، هوتي ۽ جوڻيجي صاحب وعدو ڪيو ته جيڪڏهن اوهان پڙهائي شروع ڪندؤ ته شاگردن کي آزاد ڪرڻ لاءِ تيار آهيون. اسان ڪيس ٻڌايو ته هو شاگرد آزاد ڪري ۽ ڪمشنر جي خلاف انڪوائري جي خاطري ڏياري ته اسين پڙهائي ڪرڻ لاءِ تيار آهيون. آخر هوتي ۽ محمد خان اسانجو پاسو ورتو ۽ آخوند کي

ڳالهه ميچٽي پئي ۽ انهيءَ ڳالهه تي صلح ٿيو ته اسان وائس چانسلر کي يونيورسٽي ڪورٽ جي اپيل اخبار ذريعي ڪريون ۽ اسانجي حيدرآباد واپس پهچڻ کان اڳ سڀ شاگرد آزاد هوندا ۽ مهيني کن جي اندر ڪمشنر کي بدلي ڪيو ويندو. آخوند قسم کنيو ته هو پنهنجي وعدي تي قائم رهندو. ۽ اها اسانجي ناپختگي هئي جو اسان سندس وعدي تي اعتبار ڪيو، ۽ اهڙو بيان اخبارن ۾ ڏنو. حالانڪ اسان ڪنهن به حالت ۾ انهيءَ لاءِ تيار نه هئاسين، پر محمد علي هوتي ۽ محمد خان به خاطري ڏني هئي. ان ڪانپوءِ اسان فون تي محمد ميمڻ سان ڳالهايو، جنهن اسانکي انهيءَ بيان ڏيڻ لاءِ چيو، اسان اهڙو بيان شام جو اخبارن کي ڏنو ۽ مطمئن ٿي حيدرآباد واپس ٿياسين. مان جيڪر هتي اهو نه چاڻايان ته زيادتي ٿيندي، ته اسين لاهور ۾ اٺ ڏينهن کن رهياسين، اتي جو سڀ خرچ وغيره منهنجي ساٿي يوسف ٽالپر جي ذمي هو. يوسف ٽالپر چندي جي سخت خلاف هو ۽ مان به انهيءَ کي توهين سمجهي رهيو هوس، انڪري يوسف چيو ته: ادل، منهنجي حصي ۾ گهٽ ۾ گهٽ هزار کن ايڪڙ زمين آهي. جيستائين آها سڄي ختم نه ٿي ويندي، تيسين مان چندو ڪرڻ نه ڏيندس. پئسن جي ڪنهن به وقت کوٽ نه پوندي ۽ مان هر وقت پئسا ڏيندو رهندس. لالا قادر وارن جي ضمانت جون درخواستون، اسانجو ڪراچي وڃڻ ۽ اچڻ، به دفعا لاهور وڃڻ. اهي سڀ خرچ يوسف ٽالپر جي بلهي هئا. ڪورٽ جا خرچ وغيره ته يوسف ٽالپر، محمد ميمڻ کي هر وقت ڏيندو رهيو. مان سمجهان ٿو ته گهٽ ۾ گهٽ يوسف ٽالپر ڏهه پندرنهن هزار رپيا خرچ ڪيا هوندا ۽ ڪڏهن به منهن ۾ گهنج نه آندائين.

لاهور مان واپس پهتاسين ته هتي خبر پئي ته آخوند پنهنجي وعدي تان ڦري ويو. اسانکي شاگردن اڳيان نهايت ئي شرمندگي ڪڻي پيئي.

نئين وائس چانسلر سان مليا سين، جنهنجو چوڻ هو ته سڪندر عباسي بکيه ملزم آهي ۽ اهو جيستائين گرفتار نه ٿيندو، تيسين

مان ڪابہ مدد نہ ڪري سگھندس، جو حڪومت انهيءَ ڳالهہ ڪي مڃڻ لاءِ تيار ناهي. اسان ڪيس پنهنجو وعدو ياد ڏياريو، پر همراهہ وعدہ تان ڦري وڃڻ جي شرمندگي جي بجاءِ اُلٽو پنهنجي مجبوري ظاهر ڪرڻ لڳو. مون وائس چانسلر کي ٻڌائي ڇڏيو هو تہ: جيڪڏهن شاگرد آزاد نہ ٿيندا، تہ يونيورسٽي بہ نہ کلندي، ۽ مان ڪنهن بہ حالت ۾ يونيورسٽي کلڻ نہ ڏيندس.

هڪ ٻن ڏينهن ڪانپوءِ آخوند مان بنگلي تي ملاقات ٿي. چيائين: يونيورسٽي کلڻ ڏيو، مان شاگردن کي آزاد ڪرائيندس.

ٻئي ڏينهن تي هاءِ ڪورٽ ۾ شاگردن جي ضمانت جي درخواست تي بحث هو. منهنجو چوڻ هو تہ هر حالت ۾ ٻهرين شاگرد آزاد ٿين، ان ڪانپوءِ يونيورسٽي کلڻ ڏني ويندي. انهيءَ ڳالهہ تان تڪرار وڌي ويو. مون آخوند کي چيو ڏنو تہ سڀاڻي يونيورسٽي سڙيل هوندي ۽ تنهنجي بنگلي جو خير ناهي. ۽ ائين چئي مان ۽ يوسف ٽالپر اُٿي آياسين. اتڪلِ هڪ ٻين لڳي رات جو مسٽر روشن ميمڻ آيو جنهن اچي ٻڌايو تہ آخوند، ايڊووڪيٽ جنرل کي فون ڪئي آهي ۽ هو صبح جو شاگردن جي ضمانت جي مخالفت نہ ڪندو. اهڙي طريقي سان شاگرد آزاد ٿي ويندا ۽ مونکي، اوهانکي اطلاع ڏيڻ لاءِ موڪليو اٿس. مون ڏانهن منهن ڪري چيائين تہ: ڪوريءَ (آخوند) چيو آهي تہ هاڻ خوش آهين. يونيورسٽي کلڻ جي وعدي جو خيال ڪجان. صبح جو يوسف ٽالپر، مان ۽ محمد ميمڻ هاءِ ڪورٽ پهتاسين. قاضي اختر مرحوم مليو، جنهن ٻڌايو تہ ضمانت جي مخالفت نٿو ڪريان، پر آخوند مونکي چيو آهي تہ مان لغاري کي وعدو ياد ڏياريان.

ٻئي ڏينهن تي شاگرد آزاد ٿيا.

ٻن ٽن ڏينهن ڪانپوءِ مسعود نوراني صاحب، جيڪو هيستائين روپوش هو، ظاهر ٿيو ۽ ٻن ڏينهن تائين ڪيس گرفتار نہ ڪيو ويو. جيتوڻيڪ مون مسعود کي چيو هو تہ اڃا ڪجهہ ڏينهن روپوش رهي، جيسين اسين سندس وارنٽ واپس وٺرائڻ ۾ ڪامياب نہ ٿيون. حڪومت ڪن شاگردن جا وارنٽ واپس وٺي چڪي هئي، پر مسعود

هڪ ڏينهن شهر ۾ گهمندي گرفتار ٿي ويو. هاڻي وري اسين مسعود جي پويان. آخر ڪجهه ڏينهن ڪانپوءِ مسود آزاد ٿيو.

اسانجا مطالبا اڃان پورا نه ٿيا هئا. مان، لالاقادر ۽ سڪندرعباسي اسيمبلي جي اجلاس ۾ سنڌي ميمبرن کي غيرت ڏيارڻ وياسين، پر شايد انوقت جي سنڌي ميمبرن قسم کنيو هو، ته هو سنڌ جي مفاد تي نه ڳالهائيندا. البت عطا محمد لنڊ ڪيترين تحريڪون پيش ڪيون ۽ ۴- مارچ جي واقعي بابت ميمبرن کي آگاهه ڪيائين. آخر تحريڪ تي اسپيڪر صاحب ووٽ گهريا. افسوس آهي، جو ملڪ اختر ۽ خواجه صفدر ۽ ميجر اسلم جهڙن غير سنڌين تحريڪ جي فائدي ۾ ووٽ ڏنا. پر سنڌي ميمبرن ۾ سواءِ عطامحمد لنڊ جي، جنهن تحريڪ پيش ڪئي هئي، ٻئي ڪنهن ميمبر حمايت نه ڪئي. آخر عطا محمد لنڊ احتجاج طور تي اسيمبلي مان واڪ آئوٽ ڪري ويو.

اسيمبلي ۽ لاهور ڪراچي جي پريس ۾ آواز اٿارڻ کانپوءِ اسان واپس آياسين، اسانکي خبر پئي ته حڪومت يونيورسٽي کولڻ جو اعلان ڪيو آهي. يونيورسٽي پوليس جي پهري ۾ کلي. سنڌي شاگرد گهڻي تعداد ۾ نه پهتا هئا، ڇو جو اهي ٻاهرين شهرن جا هئا. اسان، جيڪي به يونيورسٽيءَ ۾ حاضر سنڌي هئاسين، تن احتجاجي طور تي بائيڪاٽ ڪيو، پر مهاجر ڪلاسن ۾ حاضر ٿيندا رهيا. مسرور وري نئين بدمعاشي ڪئي. هن جي ڪوشش هئي ته ڪنهن به حالت ۾ سنڌي شاگردن جون همتون پست ڪيون وڃن. انهيءَ ڪري چوڌري بشير، طاهر صديقي، طاهر رضوي، جهانگير آذر ۽ خيام دراني ۽ اهڙن بادي بلبدرن اهو فيصلو ڪيو ته جيڪڏهن سنڌي شاگرد کي، جيڪي ٿوري تعداد ۾ آهن، تنکي ماريو ويو ته پيا سنڌي شاگرد جيڪي ٻاهر تا رهن، سي نه ايندا. هتان جي چند شاگردن کي اسين حراس ۽ آڏي سڃاڻندا هئاسين. انهيءَ ڪري مهاجر شاگرد ڪيترا ئي گروپ ٺاهي هلڻ لڳا ۽ اسانکي گهٽ وڌ ڳالهائڻ لڳا. انهيءَ تان هڪ ٻن سنڌي شاگردن سان انهن ٺٺا ٺوڪي

ڪئي ۽ مونکي مارڻ لاءِ تيار ٿي ويا. مون بچاءُ لاءِ هڪ ڪاميٽي ناهي، جنهن ۾ رحيم سهتو، سڪندر عباسي، عمر پٺي ۽ لالا قادر ۽ مان شامل هئاسين. اسين سڀ گڏ ملڻ لڳاسين. اسان تي ڪئين حملا ٿيا، جنکي اسان پنهنجي همت سان ناڪام بنايو. جنهنجو نتيجو اهو نڪتو، جو ٽيٽيهه کن اردو شر پسند شاگرد زخمي ٿيا. ڪجهه ڏينهن ڪانپوءِ وائس چانسلر وٽ اسانجي ميٽنگ ٿي، جنهن ۾ اهو فيصلو ڪيو ويو ته سڀ شاگردن جا نمائندا وائس چانسلر جي اڳيان قرآن تي هٿ رکندا ۽ آئينده ڪوبه جهيڙو نه ڪندا. اهڙي طريقي سان صلح ٿيو. ٻئي ڏينهن هڪ لڳي ڏاري مان اڪيلو يونيورسٽي ۾ بيٺو هوس، ته اٽڪل ٽي سؤ کن اُردو شاگرد لٺين، ڇُرن ۽ لوهي سيخن سان مونتي حملو ڪري ڏنو. مون به جواب ۾ بچاءُ ڪيو، منهنجن ڏڪن سان به ٽي شاگرد زخمي ٿي پيا، پر مان شديد زخمي ٿي پيس. مون پنهنجو ڪافي بچاءُ ڪيو، پر بچاءُ منهنجي وس کان ٻاهر هو. انهيءَ وقت اسانجو دوست محمدعلي مرزا به اتي موجود هو، ڪن اردو شاگردن هن تي حملو ڪيو ۽ هنکي به ڇُرا لڳا. مونکي اها خبر نه هئي ته ڪو مون ڪانسواءِ ٻيو به ڪو زخمي ٿيو آهي. مان سڌو سٽي ٿاڻي تي آيس، پر صوبيدار رپورٽ وٺڻ کان انڪار ڪيو، ۽

اهو سنڌي صوبيدار بي غيرت علي محمد لنڊ هو.

ان ڪانپوءِ مان سول اسپتال پهتس، ٿوري دير ڪانپوءِ محمدعلي مرزا به پهتو، هو به شديد زخمي هو. اسانکي اسپتال ۾ داخل ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيائون. محترم ڪامل راڄپر جيڪو ان وقت ميڊيڪل اسٽوڊنٽ هو، اهو ڪجهه شاگرد وٺي آيو ۽ زبردست گوڙ ڪيائين. ان ڪانپوءِ يونيورسٽي جا شاگرد به پهچي ويا. مجبور ٿي اسپتال وارن اسانکي داخلا ڏني. پر ان سان گڏ مان گرفتار به ٿي چڪو هوس. وائس چانسلر ۽ امن ڪاميٽي جا ميمبر مون سان ملڻ لاءِ آيا، پر مون ڳالهائڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. انهيءَ جو شديد رد عمل نڪتو ۽ سنڌي شاگردن مهاجر شاگردن تي حملا ڪري ڏنا. اٽڪل هڪ سؤ کن مهاجر شاگرد ته رات جو هاسٽل ڇڏي ڀڄي ويا ۽ ڪيترا شاگرد داخلا ڪيرائي ڪراچي يونيورسٽي وڃي پهتا.

طاهر رضوي، هو ر اسٽيڊ هال وٽان لنگهي رهيو هو تہ سنڌي شاگردن کيس پڪڙي ورتو ۽ ڦٽي وڌائونس.

ڪجهہ وقت ڪانپوءِ مان اسپتال مان ٻاهر نڪتس ۽ (ڪامل راڄپر ايل. ايم. سي حڪام کي چئي چڪو هو، تہ جيستائين لغاري جي ضمانت نہ ٿيندي تيستين مان اسپتال مان نڪرڻ نہ ڏيندس ۽ اهڙيءَ ريت انهن مونکي ضمانت تي آزاد ڪيو) پوءِ شنواين جي حوالي. ڪجهہ ڏينهن ڪانپوءِ وري وائس چانسلر وٽ ميٽنگ ٿي، مون مهاجر شاگردن سان ڳالهائڻ کان انڪار ڪيو. فقط وائس چانسلر سان ڳالهايوسين. وائيس چانسلر کي مون ٻڌايو تہ سنڌ الاجي ڊپارٽمنٽ لاءِ ٻہ لک رپيا منظور ٿيل آهن، جيڪي ڪيترن سالن کان رليز نٿا ڪيا وڃن، اهي سنڌ الاجي کي يڪدم ملڻ گهرجن، ۽ مهاجر شاگردن جيڪڏهن ڪو بہ حملو ڪيو تہ اسان انهيءَ جو پوري قوت سان جواب ڏينداسين. مون وائس چانسلر کي اهو بہ چيو تہ: اسانجي نظر ۾ هاڻ تون بہ مهاجر کان گهٽ نہ آهين.

وائيس چانسلر الانا صاحب کي گهرائي سائس وعدو ڪيو ۽ اهڙو آرڊر صحيح سان ڪيائين.

پوءِ يونيورسٽي اٽڪل ڇهن مهينن جي بند رهڻ ڪانپوءِ ڪلي ۽ شاگردن ڪلاس اٽينڊ ڪيا.

پوءِ جيتوڻيڪ ظاهري طرح خاموشي ڇانئجي ويئي. ۽ ائين پئي لڳو تہ شايد اها سنڌي تحريڪ ختم ٿي ويئي آهي. پر حقيقت ۾، ٤- مارچ تي سنڌي تحريڪ جي شروعات ٿي هئي. انهيءَ ڏينهن سنڌ ۾ نئون سج اڀريو هو. انهيءَ ڏينهن سنڌين جي دلين ۾ نئون عزم ۽ جذبو جاڳيو هو. انهيءَ ڏينهن ٻج ڇٽيو ويو هو. جنهنجو ڦل ڪجهہ وقت ڪانپوءِ پچي راس ٿيو. مسرور کي سنڌ مان وڃڻو پيو. ون يونٽ ٽٽو، جيئي سنڌ جو نعرو آمر ٿي ويو.

ڪجهه چوٿين مارچ متعلق

مسعود نوراني جي ۴- مارچ -۱۹۶۰ع واري مضمون ۾ ڪن حقيقتن کي مسخ ڪيو ويو آهي ۽ جيل ۾ منهنجي بيماريءَ جي ناليءَ تي منهنجي ڪردار کي مسخ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. حقيقت ۾ جلوس ۾ نعرن ڪري منهنجو گلو قطعي بند هو. آءٌ سس پس ۾ ڳالهائي سگهندو هوس ۽ پيچش لڳل هئي. ان جي تصديق ان وقت جي جيل جي ڊاڪٽر خانصاحب کان به ڪري سگهجي ٿي ۽ نواز پٽو، يوسف لغاري ۽ منور ميمڻ سان اختلافن جي باوجود آءٌ سمجهان ٿو ته ايترو ڪريل نه آهن، جو ڪنهن چئرمن کي خوش ڪرڻ لاءِ ايڏو ڪوڙ ڳالهائين. انڪري انهن کان ڪو به سنڌ جو قسم ڏيئي پڇي سگهي ٿو. مسعود، دودي خان جي ڪردار کي تمام اڀاريو آهي، حالانڪ جيل ۾ اچڻ تائين هو ايوب جو حامي هو ۽ ٻاهر نڪرڻ کانپوءِ به هو ايوب جو حامي رهيو ۽ انوقت به جڏهن ايوب خان جا جرنيل بلوچستان تي بمباريون ڪرائي ۽ عورتن جون لڄون لٽي رهيا هئا ۽ پيا پروچ وڙهي رهيا هئا. پر ڳڀو هن ڪري جو اڄ هو چئرمن يعني مرڪز يعني پنجاب جي ايجنٽ جي طور تي بلوچستان ۾ نام نهاد گوريلا تيار ڪرائي رهيو آهي. انجي ايڏي تعريف ڪئي وئي آهي.

سهڻيءَ جو مئي جون (۷۲) جو پرچو پڙهي ۽ مارچ جي پرچي بابت ٻڌي ڏاڍو صدمو پهتو، ڇاڪاڻ ته تو ۽ منهنجي پياري دوست نوراني پڻ منهنجي جيل ۾ هجڻ جو فائدو ورتو آهي ۽ مون ۽ منهنجن دوستن خلاف غلط رپورٽنگ ۽ ڪوڙي ۽ بي بنياد پروپيگنڊا ڪئي اٿو. آءٌ ٻاهر هجان ها ته جيڪر هن قسم جي پروپيگنڊا جي پرواه به نه ڪريان ها. يا شايد دوست مسعود کي به اهڙو مضمون لکڻ جي جرئت نه ٿئي ها، جيئن هو اڳي به پنج سال خاموش رهيو. ڇاڪاڻ ته آءٌ مارچ جي موقعن تي هميشه جيل کان ٻاهر ئي رهيو

آهيان. پر سائين، ماڻهو جيل ۾ ڏاڍو جذباتي هوندو آهي. سنڌ ۾ هنگامن جي ڪري آءُ ذهني طرح تمام گهڻو Disturbed آهيان، انڪري ڪي تفصيل ته نه ڏيئي سگهندس پر ڪي واقعا عرض آهن.

١- چوٿين مارچ تي شام جو ڪابه جنرل باڊي ميٽنگ ڪانه ٿي هئي. اسين اولڊ ڪئمپس ۾ مسرور جي ڊ.پي.ءِ سميت موجود هئاسين ۽ انتي ٽڪون پئي اڇلايون. سادي پنجين لڳي اسانکي اطلاع مليو ته اسانجي چوڪرن تي لاٺي چارج ڪئي ويئي آهي ۽ ڪين گرفتار ڪيو ويو آهي. اسان مشتعل ٿي هڪدم نعرا هڻندا ٻاهر نڪري آياسين ۽ اڇي لاڪاليج، سچل ڪاليج ۽ نورمحمد هاءِ اسڪول بند ڪراياسين. شام جو ستين لڳي ڊاري ايس. پي آفيس ۽ يونيورسٽيءَ جي وچين روڊ تي مسرور حسن جو بوتو ساڙيوسين. انڪانپوءِ يونيورسٽي جي چوڪرين جي چيئر تي ميٽنگ ڪئي سون. جتي اسانجو تعداد پنجاه ڪن هو. اتي ڪي ايڪشن ڪاميٽيون ناميونسين. ٻهرين ۾ مسعود نوراني، مجيب، آغا زاهد ۽ آءُ هئاسين ۽ ٻيءَ ۾ منور ميمڻ، محمد رحيم سهتو، سليم سنجراڻي، رفيق صفي ۽ مسعود پيرزادو هئا ۽ سعيد راشدي ميدان ۾ نه آيو هو. هاسچ، ڪاليج بند ڪرائي واپسيءَ تي ڪجهه چوڪرن نورمحمد هاءِ اسڪول جي سامهون بس جا شيشا ڀڳا هئا ۽ ريڊيو پاڪستان تي ڪجهه پٿر بازي ڪئي هئي.

٢- جيئن مسٽر نوراني چيو آهي ته: مير امداد عنايت ڪي بچائڻ لاءِ تقرير ڪئي هئي ۽ گرفتار ٿيو هو، سا ڳالهه غلط آهي. عنايت ڪاشميريءَ جي تقرير تي ڪنهن به اعتراض نه ڪيو هو.

٣- يونيورسٽي يونين جو پئيوالو جيڪو گرفتار ٿيو هو، سو غلام محمد نه پر غلام قادر بلوچ هو، جيڪو لطيف آباد نمبر ٤ ۾ رهي ٿو.

٤- مسٽر حسين شاه بخاري انوقت ميدان ۾ نه هو، آءُ پاڻيان ٿو ته هو پاڻ به ان ڳالهه جو اعتراف ڪندو.

٥- ٥ تاريخ تي اسان گڏجي ڪلاس بند ڪرايا هئا.

٦- اهو آءُ هوس، جنهن پمفليٽ ڪڍڻ ۽ ڀتين تي لکڻ جي صلاح ڏني. ٥ تاريخ شام جو جڏهن سليم سنجراني، نظاماڻي، بخاري. عمر

پٽي، لالا قادر ۽ ستار بارڪزئي يونين آفيس ۾ پمفليٽ ڪڍي رهيا هئا ته آءٌ اتان نڪري هاسٽل ويس، جتي هڪ ننڍي ميٽنگ ڪري رنگ وغيره ڪڍي پٽين تي نعرا لکڻ لاءِ نڪتاسين، جن ۾ عبدالحي پليجو، عنايت، مير ٿيٻو، هدايت، آءٌ ۽ ٻيا ڪافي مسلم هاسٽل جا ڇوڪرا هئاسين. عنايت ۽ هدايت گرفتار ٿي ويا ۽ مارڪيٽ ٿاڻي تي هئا، جتان هفتي ڪانپوءِ حفيظ قريشي صاحب ڪين آزاد ڪرايو.

٧- ٤- مارچ تي بس ۾ جڏهن ڪمشنر آفيسر ڏانهن وڃي رهيا هئاسين. مون يوسف لغاري کي ٻڌايو ته اسين ونيونٽ ٽوڙيو ۽ سنڌي زبان قومي زبان جا نعرا هڻنداسين، ته يوسف چيو، ”اهي ٻئي سياسي نعرا لڳا ته آءٌ تنهنجو مٿو ڦاڙي ڇڏيندس.“ ان تي علي اڪبر بروهي اٿي وڌي آيو ۽ چيائين، ”اسين هر انهيءَ جو مٿو ڦاڙينداسين، جيڪو ساڻي تي آڱر به کڻندو.“ ان تي شيخ السنڌ مولانا رباني جو فرزند شڪور دائود پوٽو وچ ۾ آيو ۽ معاملو رفع دفع ٿي ويو.

٨- ڇهين تاريخ صبح جو جيئن آءٌ سنڌيونيورسٽي اولڊ ڪئمپس ۾ آيس مونکي خبر پيئي ته اسانجا پمفليٽ ڇاپيندڙ سڀ دوست گرفتار ٿي ويا آهن. اڌ ڪلاڪ کن ڪانپوءِ مونکي به ڊفينس رولس هيٺ گرفتار ڪيو ويو.

محمودالحق عثماني، هو هڪ فرقيپرست ۽ تعصبي ماڻهو آهي. (آءٌ عثماني جمهوريت پسند سمجهندو هوس، انقلابي ته خير ڪڏهن به نه سمجهيو هئم) پر آءٌ اڄا به اهو ئي محسوس ڪريان ته نعپ جو پروگرام ٺيڪ آهي، ڇاڪاڻ قوميتن جي حقيقت پنهنجي جڳهه تي قائم آهي ۽ ڇاڪاڻ قومي ٻولين، سامراج دشمني ۽ جاگيردار دشمني اڄا تائين قائم آهن. انڪري آءٌ نعپ ۾ آهيان. مونکي يقين آهي ته عثماني هاڻي نعپ جو عهديدار نه رهندو. بزنجي صاحب، ولي خان جي پارن بهارين بابت بيان جي ترديد به ڪئي هئي، پوءِ به تو (طارق) ايترو خلاف (نعپ جي) لکيو آهي، ڪٿي منهنجي ڪري ته نه لکيو اٿيئي؟

بهرحال منهنجا دوست ڇا توکي جرئت ٿيندي ۽ ڇا تون

ايترو مهربان ٿيندين، جو هي سچو خط سهڻيءَ ۾ ڇپين.

دوست مسعود کي ياد هوندو ته اسان سڀني جي آزاديءَ کانپوءِ جنرل باڊي ميٽنگ، جا رات جو اي ۽ بي بلاڪ جي ڇپر تي ٿي هئي، مون ڇيو هو: ”ادا، ڪتي جهڙي وفادار جانور کي بدنام نه ڪريو، مسرور ته تمام ڪميڻو ماڻهو آهي.“

(مٿيون خط ’جام ساقي‘ ويجهڙائيءَ ۾ ڪوئٽيا مان موڪليو آهي. ۽ اهو پڻ لکيو اٿس ته: اهڙوساڳيو خط هن مونکي ڊسٽرڪٽ جيل ملتان مان ٢٨-٧-٧٢ تي انگريزيءَ ۾ لکي موڪليو هو، پر سندس چوڻ مطابق مون اهو نه ڇپيو. حقيقت ۾ مونکي اهو خط مليو ئي نه هو، جيڪڏهن نه ڇپڻو هجي ها، ته هيءُ خط به نه ڇپبانس ها. سندس اهوچوڻ ته: ’تو (طارق) ۽ (مسعود) نوراني منهنجي جيل ۾ هجڻ جو فائدو ورتو آهي‘ بنهه غلط آهي. مضمون نورانيءَ جو لکيل آهي، سچ يا ڪوڙ لاءِ هو ذميوار آهي، جيڪڏهن هن ڪاڳالهه غلط لکي آهي ته انهيءَ تحريڪ ۾ حصو وٺندڙن جو ڪم هو ته اهي صحيح ڳالهه لکي موڪلين ها. جنهن حالت ۾ اهو مضمون ڇپجڻ کان اڳ يوسف لغاري پڙهيو هو، جيڪڏهن ڪا غلط ڳالهه هئي، ته هنکي نظر اچڻ گهرجي ها. بهرحال جيڪڏهن ڪنهن به اصل حقيقت لکي موڪلي، ته اها سهڻيءَ ۾ ضرور ڇپبي. باقي جام جن ڳالهين جي وضاحت ڪئي آهي، انهن مان شايد ئي ڪا اهڙي ڳالهه هجي جنهنجي وضاحت ٿيڻ ضروري هئي. مان انهيءَ وقت کان جام کي سڃاڻان، جڏهن هو نه شاگرد اڳواڻ هو، ۽ نه ئي سياست ۾ پير پاتو هئائين. منهنجي ساڻس هميشه دوستي رهي آهي، جيتوڻيڪ جام سان منهنجو هميشه کان نظرياتي اختلاف رهيو آهي، ڇاڪاڻ ته منهنجي سياست هميشه کان اها آهي ته — فقط سنڌ ۽ سنڌ جو مفاد اسانکي هر شيءِ کان افضل آهي. پر جام سدائين: ’سنڌي مهاجر پائي پائي‘ جو قائل رهيو آهي، تنهڪري ئي اسانجو ساڻس شروع کان اختلاف رهيو آهي. ساقي جوچوڻ هوته: ’هاري ۽ مزور مظلوم آهي، پوءِ اهو سنڌ جو هجي

يا پنجاب جو.' پرمان انهيءَ نظرئي جو آهيان ته: 'اسانکي فقط سنڌي هاري ۽ سنڌي مزور جو خيال رکڻ گهرجي، حقيقت ۾ ظالم انهن سان آهي. ۽ اهو ته، ٻين صوبن جي ليڊرن ته ٺهيو، اُتي جي عوام به سنڌي هاري ۽ مزور جو ساٿ نه ڏنو آهي. نه فقط اهو، بلڪ پنهنجي مزور سنڌي مزور کان سندس مزوري کسي آهي. پنجاب جي هاري سنڌ جي هاريءَ کان سندس هارائپ ڦُري آهي، زمينون ڦريون آهن.' ساقي ٻهريون دفعو (منهنجي معلومات تحت) هن خط ۾ محمودالحق عثمانيءَ جي خلاف لکيو آهي، ورنه هميشه هنجو زبردست حامي رهيو آهي. ۴- مارچ ۾ به ساقي يوسف يا مسعود نوراني جو پوريءَ طرح ساٿ نه ڏنو، بلڪ ساقي گهڻن هنڌن تي يوسف وارن جي مخالفت ڪندو رهيو آهي. هنجو اهو به چوڻ هو ته: 'حسن علي عبدالرحمان به بيوروڪريٽ آهي. تنهنڪري مان توهانجو (يوسف وارن جو) ساٿ نه ڏيندس.' ساقي کي وضاحت ڪرڻي هئي ته انهيءَ جي ڪري ها. باقي پٿيوالي جو نالو غلام محمد نه، بلڪ غلام قادر هو، اها ته ڪا عظيم غلطي نه هئي.

ساقي لکيو آهي ته: مان نعپ جو انهيءَ ڪري حامي آهيان ته: 'هيءَ چار قوميتن جي حامي آهي.' ۽ اهو به لکيو اٿس ته: 'منهنجي خيال ۾ نعپ نيڪ نيتي ڪري.' ساقي کي اهو عرض آهي ته: اسين به نعپ جي منشور جي حمايت ڪندا رهيا آهيون، پر ڇا نعپ پنهنجي منشور تي عمل ڪيو آهي؟ سندن منشور ۾ 'علائقائي ٻولين' کي 'قومي ٻولين' جو درجو حاصل آهي، پر پاڻ اردوءَ ٻوليءَ کي پنهنجن صوبن ۾ سرڪاري ٻوليءَ جو درجو ڏنائون. نه فقط اهو، بلڪ سنڌ ۾ ٻوليءَ واري معاملي ۾ سنڌ سان ساٿ نه ڏنائون، بلڪ سنڌ جي دشمنن سان همدردي ڪيائون. سندن منشور ۾ آهي ته سندن حڪومت سيڪيولرازم تي قائم ٿيندي، پر ڇو پوءِ انهيءَ تان ڦري ويا؟ ۽ ساقي جو اهو چوڻ ته: 'منهنجي خيال ۾ نعپ پنهنجي چوڻ تي قائم آهي، تنهنڪري ئي مان انهيءَ پارٽيءَ ۾ آهيان.' اهو بنهه غلط آهي. مان ساقي کي چوندس ته سنڌ جي مفاد کي نعپ جي مفاد تي قربان نه ڪر. سڀ کان افضل پنهنجو ديس آهي. پهرين سنڌ ۽ پوءِ ٻي ڪا پارٽي. ۽ آها پارٽي،

(نعپ) جنهن پنهنجي مفاد جي ڪري سنڌ جي مفاد کي قربان ڪيو، سنڌ کي نقصان رسايو. پو به ساقي نعپ کي نيڪ ٿو سمجهي!

ساقي جي چوڻ مطابق نعپ چار قوميتن جي حق ۾ آهي . ۽ انهيءَ ڪري ساقي نعپ جو ساٿ ڏيو بيٺو آهي. درحقيقت اها ڳالهه غلط آهي. چار قوميتن جو مطلب آهي: سنڌي، پنجابي، بلوچ ۽ پٺاڻ. پر جڏهن سنڌ ۾ ٻوليءَ وارا هنگاما ٿيا ته نعپ وارن مهاجرن جو ساٿ ڏنو. حالانڪ چار قوميتن ۾ مهاجر ڪونه ٿا اچن. نعپ وارا قوميتن جو نعرو هڻن ٿا، پر سنڌي قوم جي مفاد جي خلاف برابر ڪم ڪري رهيا آهن، پوءِ به ساقي صاحب چوي ٿو ته: منهنجي خيال ۾ نعپ نيڪ پئي ڪري.

ساقي جو اهو چوڻ ته: 'مان جيل ۾ هوس تنهنڪري تو (طارق) ۽ نوراني فائدو ورتو. اهو الزام آهي. نوراني ڇاڻي سندس ڪم. باقي اهو چوندس ته هاڻ ساقي جيل کان ٻاهر آهي، جيڪو وڻيس اهو ڇپي ۽ لکي سگهي ٿو. مان ساقي کي جواب ڏيڻ لاءِ تيار آهيان .

٤ - مارچ ١٩٦٧ متعلق غلام نبيءَ جو هڪڙو خط به هتي ڇپي رهيو آهيان. غلام نبي انهن ڏينهن ۾ سچل ڪاليج ۾ وائيس پريزيڊنٽ هو. ۽ ٤ - مارچ جي تحريڪ متعلق ڪافي ڄاڻ اٿس. سندس خط مان ڪافي حقيقتون ظاهر ٿين ٿيون. — طارق اشرف)

پُر سڪون زندگي گذارڻ لاءِ ضروري آهي

تہ گهرو زندگيءَ ۾ پيار حاصل هجي

۽ اهو پيار تڏهن ئي ٿي سگهي ٿو، جڏهن شاديءَ جي ڳجهن جي صحيح ڄاڻ هجي

شاديءَ جا ڳجهہ

(ڇاپي هيٺ)

اهو ڪتاب نہ فقط شادي شده، بلڪ ڪنوارن لاءِ پڻ ڪارائتو آهي، ڇاڪاڻ ته انهيءَ ڪتاب ۾ گهڻن ڳجهن تان پردو کنيل آهي.

ڪارائتي تصويرن سان اٽڪل ٽي سؤ صفحا قيمت پنج رپيا

جواڻ جماڻ پبلبڪيشن

معرفت سهڻي پبليڪيشن الهندو ڪچو، حيدرآباد، سنڌ

غلام نبي

٤- مارچ ١٩٦٧ع

ڪجھ حقيقتون

٤- مارچ آئي آهي. دل ۾ به عجيب قسم جي اڻ تڻ ۽ هورا ڪورا پنهنجي انتها کي پهچي ويئي آهي. چاهيان ٿو ته هن ڀيري انهيءَ يادگار ڏينهن تي ڏنل يادگار قربانين متعلق آءٌ به پنهنجي طرفان ٻه ٽي لفظ لکان. مونکي پورو پورو احساس آهي ته آءٌ نه ٿي انهن گهڙين اڻموٽن ۾ شامل هوس، جيڪي ٤- مارچ تي آمريت جي پالتو غنڊن سان سنڌوءَ جي ڪپر تي آمهون سامهون ٿيا ۽ نه ٿي ان مقدس خون ۾ بدقسمتيءَ سان منهنجي رت جو ڪو ڦڙو شامل آهي، جيڪو سنڌي جوڌن ٤- مارچ تي سنڌو درياه کي شاهد بنائيندي ورهين کان اڄايل ۽ اوسائيل هوشو ۽ هيموءَ جي جنم ڌرتيءَ کي نذراني طور پيش ڪيو. تنهن هوندي، انهيءَ تحريڪ سان منهنجون ٻه ڪي يادون، ڪي سوچون ۽ ڪي ڪوششون ضرور وابسته رهيون آهن، جن کي آءٌ ڪڏهن به نه ٿو وساري سگهان، جن کي آءٌ پنهنجي زندگيءَ جو تمام انمول ۽ قيمتي سرمايو تصور ڪمانٿو ۽ مونکي پنهنجي زندگي جي انهن گهڙين تي هميشه فخر رهندو، جيڪي مون انهيءَ تحريڪ ۽ جدوجهد دوران گذاريون آهن.

منهنجي خيال ۾ ٤- مارچ تحريڪ متعلق ڪجهه به لکڻ کان اڳ اهو انتهائي ضروري ٿيندو ته ان مڙس مثير متعلق تمهيد طور ٻه ٽي لفظ لکجن جيڪو انهيءَ تحريڪ جو روح روان ۽ هيرو هو. ۽ اهو آهي **يوسف لغاري**، جيڪو ان وقت سنڌ يونيورسٽي اسٽوڊنٽس يونين جو صدر هو. انهيءَ تحريڪ جي ڪاميابي ۽ سنڌين جي سجاڳيءَ جو سهرو يوسف جي سر سونهين ٿو، جنهنجي قيادت ۾ سنڌي شاگرد آمريت ۽ افسر شاهي سان ٽڪرايا. هينئر ڀلي ڪير ڪيترين ٻه لافون هڻي ۽ پاڻ کي ميان مٺو سمجهي ۽ چوي ته تحريڪ هن شروع ڪرائي هئي، پر جڏهن ته اها ناقابل ترديد حقيقت

آهي ته ون يونٽ تي ڀيريون ڪاپاري ڏڪ سنڌي شاگردن ۽ مارچ تي هنيو. ون يونٽ ٽٽڻ جو ڀيريون پٽر انهيءَ ڏينهن تي پيو؟ تهڙيءَ طرح ان کان به ڪير انڪار ڪرڻ جي همت نه ڪري سگهندو ته ۴- مارچ تحريڪ جو حقيقي جوڌو يوسف لغاري آهي. اهو سر ڦريو جوان اهو عهد ڪري، ور ڪنجي، ميدان تي لٿو ته افسر شاهي ۽ آمريت کي پاش پاش ڪرڻ لاءِ وڏي کان وڏي قرباني ڪرڻ کان به ڪين ڪيٻائيندو.

حيدرآباد شهر جي ماڻهن کان اهو مثالي منظر ڪڏهن ڪونه وسري سگهندو، جڏهن سر ڦرئي سنڌي شاگردن جو هڪ ننڍڙو ميڙ سون مسلح پوليس واري جي موجود گيءَ ۾، يوسف لغاري جي اڳواڻي ۾، ون يونٽ بلڊنگ تي حملي آور ٿيو ۽ پٿرن جو وسڪارو ڪيو، جنهنڪري ان وقت جي ظالم ڪمشنر مسرور کي پنهنجي جان بچائڻ لاءِ آفيس جي پوئين دروازي کان پڇي جند ڇڏائڻي پئي. ان ڪانپوءِ ٽيسٽائين يوسف، سنڌي شاگردن کي سات وٺيو حيدرآباد جي روڊن تي مسرور ۽ انجي حوارين کي للڪاريندو رهيو، جيسين انهن سڀني کي ۴- مارچ تي مڪارانا ۽ انتهائي وحشيانا طريقي سان ڄامشورو روڊ تي ماري، ڦٽي سينٽرل جيل حيدرآباد ۾ بند نه ڪيو ويو. جيئن ته اهو سنڌي شاگردن جو جيل وڃڻ جو شروعاتي تجربو هو، تنهنڪري وڏو امڪان هو ته متان اسانجا ڪي ساٿي دلشڪسته نه ٿي پون، پر اتي به يوسف جي حاضر دماغي ڪم آئي ۽ هن سڀني شاگردن کي گڏ ڪري اهڙيون جذباتي ۽ جوشيليون تقريرون ڪيون، جو اتي موجود نه فقط شاگردن، پر ٻين عام قيدين به سنڌ ڪاڻ وڏي کان وڏي قرباني ڏيڻ جو عهد ڪيو. ان ڪانپوءِ به يوسف ٽيسٽائين پوري ثابت قدمي سان آمرن ۽ سنڌ دشمنن سان سينو سهائيندو رهيو. جيسين سنڌ جي گهر گهر مان 'جيئي سنڌ' جو نعرو نه بلند ٿيو؟ ون يونٽ جو ڦهري ڪوٽ نه ڍٺو. پر اها ڪيڏي نه ڏک ۽ حيرت جي ڳالهه آهي؟ انهيءَ يوسف کان اڄ روزي ڪمائڻ جو حق به ڦريو ويو آهي، هو اڄ پريشان آهي. هنکي مختلف طريقن سان تنگ ڪيو پيو وڃي. اڄ هنکي تنگ ڪرڻ وارا ايوب

۽ يحيٰ خان جهڙا آمر نہ، پر موجوده حڪومت جا ڪرتا ڌرتا آهن. اها ڪيڏي نہ شرمناڪ حرڪت آهي تہ موجوده حاڪمن ظالمانہ طريقي سان يوسف جي جائز روزگار تي ڌاڙو هڻي بي روزگار ڪري ڇڏيو آهي- هو مير پور خاص ۾ وڪالت ڪندو هو، پر حڪومت کي اها ڳالهہ بہ نہ وڻي ۽ هنجي وڪالت ڪرڻ جو لائيسنس بہ رد ڪري ڇڏيو اٿن. ڇا فقط ان ڪري تہ يوسف موجوده حڪومت جي قدمبوسي ڪرڻ لاءِ تيار نہ آهي؟ آخر اهو ڪٿي جو انصاف آهي؟ صدر ڀٽي کي ڪير سمجهائي تہ: سائين، يوسف، جنهن تي اڄ اوهانجي پاپائيت جو عتاب نازل ٿيل آهي، اهو ساڳيو يوسف آهي. جيڪو ايوب جي خلاف شروع ڪيل اوهانجي تحريڪ جي هر اول دستي جو عظيم سپاهي آهي. هيءُ اهوئي يوسف آهي جنهن ايوب جي آمرانہ دؤر ۾، ڀٽي کي سنڌ ۾ قدم ڄمائڻ جو موقعو ڏنو. (ايوب جي دؤر ۾ جڏهن ذوالفقار علي ڀٽي کي وزارت تان لاٿو ويو هو، ۽ اهو سخت عتاب هيٺ هو، تہ يوسف لغاري جي پارٽي 'حيدرآباد اسٽوڊنٽ فيڊريشن' کنهن جو کي جيءَ بہ پرواهہ نہ ڪندي ڀٽي جي پنهنجي جلسي جي صدارت لاءِ سڏيو هو.) موجوده حڪمرانن کي ڪير ٻڌائي تہ عوامي تحريڪ دوران جڏهن گهڻو ڪري سڀ شاگرد ليڊر جيل ۾ بند ٿي چڪا هئا ۽ ميدان ۾ ڪو مانجهي مڙس ڪونہ رهيو هو، تڏهن يوسف جيڪو ان وقت لاهور ۾ فرسٽ ڪلاس آفيسر هو سو پنهنجي دوستن جي منع ڪرڻ جي باوجود آفيسري تي لت هڻي، ان تان استعيفيٰ ڏئي انهيءَ مقصد سان اچي انهيءَ ڪارون ۾ شامل ٿيو، جنهن کان هو ڪجهہ وقت لاءِ جدا ٿي ويو هو، تہ تحريڪ جاري رکي سگهجي. اسين ڄاڻون ٿا تہ اڄ يوسف پريشان ضرور آهي، پر هنجي عزم ۾ لرزش نہ آئي آهي نہ ايندي، ڪيڏي نہ ڏک جهڙي ڳالهہ آهي، تہ يوسف جهڙو عوامي ڪارڪن تہ عتاب هيٺ آهي، پر درمحمد اُستي جهڙا ابن الوقت، موقعہ پرست عوام دشمن، سنڌ دشمن ۽ جماعت اسلامي جا ڇاڙتا وزير آهن. اڄ مير منزل اهي آهن، جيڪي ڪلهہ قافلہ ڪاروان هئا.

هتي اهو واضح ڪرڻ بہ ضروري ٿو سمجهان، تہ هن موضوع

تي ڪجهہ لکڻ ان ڪري بہ ضروري سمجهيم، جڏهن سهڻي ايڊيٽر مونکي محترم دوست ڄام ساقي جو هڪ خط ڏيکاريو، جيڪو هن صاحب ٤- مارچ متعلق مسعود نورانيءَ جي لکيل مضمون بابت سهڻيءَ ۾ شايع ڪرڻ لاءِ لکيو آهي. مونکي ڄام جي اهڙين ڪيترين ڳالهين سان اختلاف آهي، جنجو هن پنهنجي خط ۾ ذڪر ڪيو آهي. مونکي ڄام سان ٤- مارچ کان اڳي ۽ ڪجهہ وقت پوءِ انهيءَ تحريڪ دوران ڏورو گهڻو ڪم ڪرڻ جو موقعو مليو آهي. انهيءَ تحريڪ دوران آءٌ سچل سر مست آرٽس ڪاليج جو نائب صدر هوس، ۽ ڄام گروپ جو سيد مهر حسين شاهہ ڪاليج يونين جو جنرل سيڪريٽري هو. ۽ خود ڄام ساقي بہ سچل ڪاليج جو شاگرد هو. آءٌ، انهن ڏينهن ۾ حيدرآباد جي سنڌي شاگرد رهنمائن جي ميٽنگن ۾ تحريڪ دوران ڄام ۽ سنڌس ساٿين جي ڪردار کي سهڻيءَ جي پڙهندڙن جي اڳيان واضح ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان.

انکان اڳي جو ڄام ساقي ۽ سنڌس ساٿين جي سنڌ جي قومي تحريڪ دوران اختيار ڪيل ڪردار متعلق ڪجهہ چوان، تنهن کان اڳ ڄام ساقي جي شخصيت، سوچ ۽ فڪر متعلق ڪجهہ چوڻ ضروري ٿو سمجهان. اهو منهنجو ذاتي رايو آهي، تہ ڄام ساقي سنڌ جي موجوده سياسي جدوجهد ۾ پنهنجي بي پناهہ ڪمزورين جي باوجود هڪ عظيم سياسي ڪارڪن جي حيثيت ۾ ابريو. هو هڪ سٺو ليڊر تہ نہ، پر هڪ مهان سياسي ڪارڪن آهي. هو جدوجهد دوران راتين جون راتيون، ڏينهن جا ڏينهن، گهٽيون گهٽيون جهر ۽ جهنگ لتاڙڻ جي همت رکيٿو. پر ڪيڏي نہ ڏک جي ڳالهہ آهي، تہ ڄام جي اها خوبي سنڌ جي مفاد ۾ ڪم اچڻ حي بدران، پنهنجي سياسي آقائن جي طفيل ڏينيو وانگر سنڌڙيءَ جي سيني کي ڏنگيندي رهي. جتي پاڪستان جون مختلف پارٽيون پنهنجي مخصوص مفادن خاطر سنڌ کي مال غنيمت ۽ لٽ جو مال سمجهي ان جو استحصال ڪيو آهي، اتي نيشنل عوامي پارٽي تہ ياڳي پائيور ٽيڻ کان بہ نہ رهي سگهي. منهنجي خيال ۾ نعپ پنهنجي ان ڦر لٽ وارو ڪردار ادا ڪندي، سنڌ سان جيڪا سپ کان وڏي ويساگهاتي ۽

نا انصافي ڪئي آهي، اِها سنڌ کان سنڌس پيٽ ڄائو ڄام ساقي ڪسي وٺي. اڄ ڄام پنهنجو هوندي به پرايو آهي. هن ڪجهه جڙتو سياسي نظرين خاطر ۽ پاڪستان جي ڪجهه نام نهاد سياسي آڳاڻيرن جي ڪوڪلي لفاظي ۽ ڪوڙن واعدن جي ڄار ۾ ڦاسي، پنهنجي ڌرتيءَ سان ناتا ٽوڙي ويٺو آهي. هو وڳر کان وڇڙيل اِهڙي پکي مثل آهي، جيڪو ڌارين جي صحبت ۾ رهي، پنهنجي ديس جا ڳس ۽ ڏس وساري ويٺو هجي. ڄام جي ٽڙڪو ۽ جڙتو نظرين جون پاڙون مهراڻ جي ماٿر ۾ نه، پر لينن جي ڌرتي ۾ کتل آهن. لينن ته واقعي عظيم آهي. لينن جي عظمت کان ڪنهن کي به انڪار ڪونهي، جيڪڏهن اڄ لينن زنده هجي ها، ته سونکي يقين آهي ته هو سنڌ جي قوم پرست تحريڪ کي نعپ حي ڪدرپوش ليڊرن وانگر ڏڪويل سنڌي ڌوتيئرن کي اڪيلو نه ڇڏي ها ۽ غداري نه ڪري ها، لينن هڪ عظيم سوشلسٽ ۽ سچو قومپرست هو، پر سنڌس پويان سنڌس اصولن کان ٽڙي چڪا آهن، هو نه سچا سوشلسٽ آهن ۽ نه سچا قوم پرست. هو منافق آهن. هو ترميم پسند آهن.

جيستائين ڄام ساقي گروپ طرفان ۴- مارچ تحريڪ ۾ شامل ٿيڻ ۽ ٻين سنڌي شاگردن سان گڏجي قربانيون ڏيڻ متعلق ڄام ساقي طرفان سنڌس خط ۾ اختيار ڪيل موقف جو سوال آهي، ته آءٌ ان سلسلي ۾ واضح ڪندو هلان، ته سنڌ جي انهيءَ تاريخي تحريڪ جي بنيادي مقصدن تي ئي ڄام ساقي گروپ ۽ ٻين سنڌي شاگردن ۾ واضح اختلاف هو. يوسف لغاري ۽ سنڌس سائين جو اهو موقف هو ته مهاجرن تي پاڙڻ ۽ 'سنڌ جي مسئلن' تي 'سنڌي - مهاجر' گڏيل مسئلن کي فوقيت ڏيڻ سياسي احمقپڻو ۽ سنڌ جي مفاد جي خلاف آهي. يوسف وارن جو اهو واضح خيال انڪري هو ته مهاجرن انهن اڳ به سدائين سنڌين کي پنهنجن مقصد ڪارڻ استعمال ڪيو ۽ جڏهن به سنڌين پنهنجي مسئلن کي مشترڪه جدوجهد لاءِ اڳيان رکيو، ته هنن سنڌين سان غداري ڪئي ۽ مدد ڏيڻ کان انڪار ڪيو. انهيءَ سلسلي ۾ ٻه مثال ئي ڪافي هئا. هڪ ته جڏهن ڪراچي بدر ڪيل شاگردن جي همدردي ۾ سنڌين ۽ مهاجرن گڏجي

حيدرآباد ۾ جلوس ڪڍيو. پر جڏهن انوقت ايس-ايس-ايف جي صدر ۽ سنڌي شاگرد رهنما قاضي فضل حق حڪومت کي پش ٿيندڙ ميمورنڊم سنڌي زبان ۽ ونيورنٽ متعلق سنڌين جا مطالبا شامل ڪرڻ جي گهر ڪئي، تڏهن ڪراچي جي فتحياب علي خان ۽ حيدرآباد جي مهاجر شاگرد ليڊرن ان ڳالهه جي سخت مخالفت ڪئي، جنهنڪري ڪيترن سنڌي شاگردن جلوس جو بائيڪاٽ ڪيو. ٻيو ته جنهن سال سنڌين تحريڪ هلائي، تنهن کان ڪجهه سال اڳ حيدرآباد اسٽوڊنٽس فيڊريشن سنڌ يونيورسٽيءَ جي اليڪشن ۾، هڪ مهاجر شاگرد جهانگير آذر کي زبردست 'ترقي پسند' چئي سنڌين جي ووٽن تي ڪامياب ڪيو (جهانگير آذر کي ڪامياب ڪرڻ ۾ چام ساقي ۽ سندس گروپ ڏاڍي جدوجهد ڪئي، ۽ پڻ ڪن ترقي پسند اديبن به جهانگير جي انهيءَ ڪري مدد ڪئي ته هيءَ ترقي پسند آهي ۽ جهانگير جي سامهون جيڪو سنڌي نمائندو ستارنوحاڻي بيٺو هو، تنهنکي شڪست ڏياريائون.) پر اڳتي هلي هو زبردست سنڌ دشمن ثابت ٿيو. ۽ هن وقت سنڌ دشمنيءَ ۾ مشهور آهي. تنهنڪري سنڌي شاگرد وڏيڪ کنهن به غير سنڌي تي ڀروسي ڪرڻ لاءِ تيار نه هئا. پر ٻئي پاسي چام گروپ انهيءَ خيال جو هو ته مهاجر سڀ هڪ جهڙا ڪونه آهن ۽ انهن سان بقول هنن جي ته: جيڪي 'سچا سوشلسٽ' آهن، تنکي ساڻ کڻڻ تمام ضروري ٿيندو. چام وارا ڪنهن به اهڙي تحريڪ ۾ شامل ٿيڻ لاءِ تيار نه هئا، جيڪا بقول سندن اڳتي هلي مهاجرن جي مفادن سان متصادم ٿئي. هنن جي نزديڪ اهڙي ڪابه تحريڪ سوشلزم جي بنيادي اصولن جي نفي هئي. هو چام گروپ سنڌي مهاجر ڀائي ڀائي نعري جا علمبردار ٿيڻ جا خواهان هئا.

ٻيو ته يوسف لغاري ۽ اسان سڀني سنڌي شاگردن جو اهو خيال هو، ته وقت جي تقاضائن کي مد نظر رکندي مسرور جي چوڻ تي مهاجر شاگردن طرفان ان وقت جي وائيس چانسلر مسٽر حسن علي عبدالرحمان جي خلاف ڪوڙن بهتانن تي مبني هلايل تحريڪ جو مقابلو ڪيو وڃي. ان وقت يوسف سنڌ يونيورسٽي ۾

سنڌين جي ڪجهه مسئلن ۽ ڪجهه سنڌ دشمن ليڪچررن کي هٿائڻ متعلق وائيس چانسلر جو اعتماد حاصل ڪري چڪو هو، شايد ان سلسلي ۾ ڪجهه ڪم جي شروعات به ٿي چڪي هئي. جيئن ته مسرور پنهنجي من ماني ڪارروايون ڪرڻ لاءِ يونيورسٽيءَ جي معاملي ۾ ٽنگ اڙائڻ چاهي ٿي، پر حسن علي عبدالرحمان جي ڪري ڪامياب نه ٿي سگهيو، ڇو ته حسن علي عبدالرحمان انجي ڪا به ڳالهه مڃڻ کان صاف انڪار ڪري ڇڏيو. انهن سڀني ڳالهين کي مدنظر رکندي اسان سڀني سنڌي شاگردن اهو پڪو پهه ڪيو، ته حسن علي کي هٽائڻ جي ڪنهن به سازش کي ڪامياب ٿيڻ نه ڏنو ويندو. پر انهي معاملي تي به چام ساقي گروپ ڪنهن به قسم جو ساٿ ڏيڻ لاءِ تيار نه هو. انهيءَ سلسلي ۾ حيدرآباد جي ڪاليجن ۾، يونيورسٽي جي سنڌي، عهديدارن جي مختلف ڪاليجن ۾ منعقد ٿيل مٽينگن ۾ چام گروپ ڪنهن به واضح موقف اختيار ڪرڻ کان هر پيري نٽائيندو رهيو. آخر ۾ سنڌ يونيورسٽي يونين آفيس ۾ سڀ سنڌي شاگرد رهنما (چام ساقي سوڌا) گڏ ٿياسين. ۽ اتفاق راءِ سان اخبارن کي ڏيڻ لاءِ هڪ قرارداد تيار ٿي، جنهن ۾ حسن علي عبدالرحمان کي هٽائڻ جي هر سازش جو مقابلو ڪرڻ جو عهد ڪيل هو. ان تي سڀني صحيحون ڪيون پر چام ساقي ۽ مهرحسين شاه صحيحون ڪرڻ کان انڪار ڪيو. جنهن ڪانپوءِ مهرحسين شاه (ذاتي طرح) زور پرڻ تي صحيح ڪئي، پر چام صاف انڪار ڪيو ۽ چيو ته: هن جي نظر ۾ يوسف لغاري ۽ طاهر حسين جعفريءَ ۾ ڪو به فرق ڪونهي ۽ ٻئي افسر شاهي جا ڇاڙتا آهن. بقول هنجي طاهر حسين ۽ سندس مهاجر ساٿي عملدار رضا ۽ مسرور جا ايجنٽ ۽ يوسف ۽ سندس ساٿي حسن علي عبدالرحمان جا ايجنٽ آهن. تنهنڪري هو ڪنهن جو به ساٿ نه ڏيندو. ان تي ڪجهه تلخ ڪلامي ٿي ۽ يوسف سڀني جي اڳيان چام کي چيو ته: هنکي سڀ خبر آهي، ته هو مهاجرن جو ڇاڙتو آهي ۽ يوسف ايترو به چيو ته: چام سٽي ڪاليج جي مهاجر ليڪچرر جمال نقوي (جيڪو هينئر تازو نعپ جو جوائنٽ سيڪريٽري چونڊيو آهي) جي هٿن ۾ گڏي، وانگر ڪيڏي پيو. اهڙيءَ طرح يوسف سنڌ يونيورسٽي

جي ۽ ٻين سنڌي چوڪرن کي ساڻ ڪري، ڄام گروپ جي سات ڪانسواءِ ڏي، مسرور جي خلاف جنگ شروع ڪري ڏني، پر جڏهن ڄام ڏٺو ته ائين مات ڪرڻ ڪري، هنجو سات شاگردن کان ڪٽجي ويندو ۽ سنڌين جي اکين ۾ ڏٺو تي پوندو ته پوءِ پنهنجي گروپ کي وٺي اچي يوسف جي ڪيڊرايل جلوس ۾ شريڪ ٿيو. پر اتي به ڄام پنهنجون حرڪتون جاري رکيون. مثال طور جيڏيءَ مهل به چوڪرن حسن علي عبدالرحمان متعلق نعرو ٿي هنيو ته ڄام ساقي ٺيڪ انهيءَ وقت پنهنجي گروپ کان ون يونٽ ٽوڙڻ جو نعرو ٿي هڻايو. اهڙيءَ طرح ڄام تمام چالاڪيءَ سان ون يونٽ ٽوڙيو نعري ۽ حسن علي جي بدران هنيل نعرن ۾ سڌو سئون ٽڪراءُ پيدا ڪرائي، سنڌي شاگردن ۾ اختلاف پئيدا ڪرڻ ٿي چاهيو. يوسف، جنهن ڄام سان ڪافي وقت ڪم ڪيو هو، تنهن ڄام جي نيت پروڙي ورتي ۽ ڄام کي اهڙي حرڪت ڪرڻ کان تنبيهه ڪئي، جيتري قدر ڄام گروپ جو مڪمل تحريڪ ۾ شامل ٿيڻ ۽ جيل ۽ ٻين سنڌين سان گڏ وڃڻ جو سوال آهي، ته ان جا ٻه وڏا سبب هئا. هڪ ته مسرور ۽ سندس انتظاميه کي اها پروڙ نه هئي، ته ڄام گروپ ۽ يوسف لغاري گروپ ۾ بنيادي اختلاف آهي، اهو سوچي ته ٻاهر رهڻ سان ڄام انهيءَ تحريڪ کي هٿي ڏيندو، ڄام ۽ سندس سائين کي ٻين سنڌين سان گرفتار ڪرائي، ڄام وارن کي شهيدن جي لسٽ ۾ نالو ڳڻائڻ جو موقعو فراهم ڪيو. ٻيو ته جيتوڻيڪ وقتي طور تي تحريڪ ڄام جي هٿن مان نڪري چڪي هئي، پر هن همت نه هاري هئي ۽ تحريڪ تي وري قبضي ڪرڻ جون هنجون ڪوششون برابر جاري رهيون. انهيءَ سلسلي ۾ هن ڪراچي ۽ حيدرآباد مان ڪجهه مهاجر شاگردن، جهڙوڪ هدايت حسين، نديم، ڪاشميري وغيره کي امپورٽ ڪري سنڌين جي اڳيان، هنن کان ون يونٽ ٽوڙ نعرا هڻائي، اهو ظاهر ڪرڻ چاهيو، ته سڀ مهاجر هڪ جهڙا نه آهن، پر سڄڻ سوشلسٽ مهاجرن تي ڀروسو ڪري سگهجي ٿو. هنن پنهنجي طرفان ۾ اهڙا پمفليٽ ڇپارائي ۽ حيدرآباد جي ڀتين تي به هنيا، جن ۾ مهاجرن کي اپيل ڪيل هئي، ته اِها تحريڪ مهاجرن جي خلاف

نہ آهي، پر فقط ايوب کي هٽائڻ جي متعلق آهن. اهي پمفليٽ هٿينڌي هدايت ۽ ڪاشميري وغيره گرفتار بہ ڪيا ويا ۽ هنن کي مارڪيٽ ڏاڍي تي رات ڪن رکي، ڇڏي ڏنو ويو.

جام پنهنجي خط جي آخر ۾ دعوا ڪئي آهي، تہ هو سچو قومپرست ۽ سنڌ جي ڌرتي جو وفادار سپوت آهي. پر حقيقتون جام جي انهيءَ دعوا کي ڪوڙو ثابت ڪيون ڪن. هو سچو روس نواز ٿي سگهي ٿو، سچو نعپ نواز ٿي سگهي ٿو، پر سچو قومپرست نہ. جڏهن بنگلا ديش ۾ يحيٰ ڏولو ظلم ڪري ٿو، تہ جام انهيءَ ملٽري ايڪشن کي نندي ٿو، پر جڏهن سنڌ ۾ سنڌين جا گهر جلايا وڃن ٿا، سنڌين جي عزتن تي حملا ڪيا وڃن ٿا، تڏهن جام جي وات ۾ خبر نہ آهي چو مڱ پئجي وڃن ٿا. ڇا اهو فقط ان ڪري، تہ سنڌين سان ظلم ڪرڻ ۾ اسلام پسند ملن سان گڏ نعپ جا نام نهاد سوشلسٽ ملان بہ شامل آهن؟ بلڪ ائين ڪٿي چئجي، تہ انهيءَ سڄي پلاٽ جا جوڙيندڙ ئي نعپ جا ابن الوقت مها پرش آهي. ڇا ائين نہ آهي تہ بنگلا ديشن جي باري ۾ جام کي نعپ ۽ روسي آقائن جي رضا حاصل هلي، پر سنڌين سان ٿيندڙ ظلمن وقت هنکي پنهنجي انهن ساٿين سياسي مرشدن کان اجازت نہ ملي سگهي؟ ڇا جنهن وقت سنڌين سان ظلم ٿي رهيا هئا، ان وقت ۾ يا ان کان پوءِ بہ جام ڪٿي ڪيو؟ ڇا جام جي زبان ڪپجي وئي هئي يا هو بوڙو هو جو سنڌ جون آهون ۽ دانهون سندس ڪنن نہ ٻڌيون. انهيءَ سنڌ دانهون پٺي ڪيون جنهن جام کي جنم ڏنو هو. جام سنڌ لاءِ پنهنجي آقائن کان قوم پرستيءَ جو جيڪو نظريو حاصل ڪري سگهيو آهي، تنهن ۾ ڌارين جي موجودگي جي ملاوت ٿيل آهي. پر فقط جام جي خاطر اسان وري هڪ ڀيرو ڌارين تي ڀروسو نٿا ڪري سگهون. ڌاريان نيٺ ڌاريان آهن- ۽ اهو وقت بہ ثابت ڪري چڪو آهي.

آخر ۾ سهڻي جي وسيلي آءٌ جام کي ڪجهہ گذارشون ڪندس تہ منهنجا دوست، جيڪڏهن تون واقعي سچو قومپرست ۽ سچو سنڌ پرست آهين تہ پو منهنجي هيٺين اٺاريل ٻن سوالن تي پنهنجو واضح موقف اختيار ڪن.

١- نعپ ۽ خود جام، شروع کان ئي اهو نعرو هڻندا اچن، تہ: پاڪستان گهڻن قومن جو ملڪ آهي ۽ اهي ٻوليون جن کي موجوده وقت ۾ علائقائي ٻوليون چيو وڃي ٿو، سي پاڪستان جون قومي ٻوليون هئڻ گهرجن. جي ڪڏهن نعپ وارا اهو نعرو فقط نعري خاطر ۽ ننڍن صوبن ۾ سستي شهرت حاصل ڪرڻ خاطر نٿا هڻن تہ پوءِ موجوده وقت تي جڏهن مستقل آئين ناهيو پيو وڃي ۽ پيش ٿيل مسوده آئين تي پيا تہ اعتراض اٿارين پيا، پر اهڙي قسم جو مطالبو ڇو نٿا ڪن؟ اڃان وقت ڪونہ ويو آهي. جيڪڏهن نعپ وارا انهيءَ ڳالهہ ۾ سچا آهن تہ پوءِ واضح موقف اختيار ڪن ۽ چون تہ جيڪڏهن آئين ۾ اهي بہ مطالبا قبول نہ ڪيا ويا تہ هو صحيح نہ ڪندا. ۽ جيڪڏهن نعپ بہ ايئن نہ ڪري تہ جام کي کپي تہ هو نعپ مان نڪري اچي. ڇو تہ ماڻهون هاڻي هاڻي جا ڏند ڏيکارڻ جا هڪڙا ۽ کائڻ جا ٻيا واري نعپ جي ڊونگ کي وڌيڪ برداشت ڪرڻ لاءِ تيار نہ آهن.

٢- سنڌ جي سڀني ماڻهن ۽ خود جام کي بہ اها خبر هوندي تہ سنڌ ۾ فساد جي دوران سرحد حڪومت هڪ وفد موڪلي سنڌ جي خودمختياري ۾ ٽنگ اڙائي ۽ هتي اچڻ ڪانپوءِ هنن جي حرڪتن کان هر ڪو واقف آهي. پر هينئر اسانکي وڌيڪ خبر پئي آهي تہ، ان وفد سنڌ ۾ دوري دوران مشاهدات تي مبني هڪ رپورٽ تيار ڪري اخبار وارن کي ڏني آهي، جنهن ۾ فسادن جو ذميوار سنڌين کي قرار ڏنو ويو آهي ظاهر آهي اها رپورٽ نعپ جي هاءِ ڪمانڊ جي رضامندي کانسواءِ شايع نہ ڪئي وئي هوندي ۽ انهيءَ تي جام جي خاموشي ڪهڙي معنيٰ تي رکي. بحرحال اڃان بہ وقت نہ ويو آهي ۽ جيڪڏهن جام واقعي سنڌ سان سچو آهي تہ پوءِ نعپ کي لت هڻي نڪري اچي.

شعر

وايون
نظم
نظم
نظم
نظم
نظم
نظم
نظم
وائي
نظم
وائي
نظم
بيت
نظم
نظم
نظم
نظم

شيخ اياز
تنوير عباسي
اِمداد حسيني
اقبال جتوئي
فتاح ملڪ
سرفراز راڄڙ
راز ناڻن شاهي
نسرين جوڻيجو
ماڪ نديم
زيب ڀٽي
پيربخش پياسي
اسلم آزاد
خاڪي جويو
ميرمحمدپيرزادو
ستار
رحيم سهتو
نثار بزمي

شيخ اياز

وايون

مان ڪيڏانهن؟ مان ڪيڏانهن؟

آرهڙ پنڌ اڳي ڪان آهيڪو آءٌ وڃان جيڏانهن!
مان ڪيڏانهن؟ مان ڪيڏانهن؟

ڪيڏي لنبي وات وڃي ٿي مُنهنجي سُپني ڏانهن!
مان ڪيڏانهن؟ مان ڪيڏانهن؟

آءٌ، وڃڻ جي ويل، نگاهون لهندي پاڇي ڏانهن!
مان ڪيڏانهن؟ مان ڪيڏانهن؟

مُنهنجي وڪ اڳيئي وڌي تُون ٻه چڪ تيڏانهن!
مان ڪيڏانهن؟ مان ڪيڏانهن؟

جيت ٻه ڪُتي وڌي سو ڏونگر جو ڏاڪو،
متان هيئون هارِئين!

جيسين روهه رڻون ٽيئي ٽي ڏر (١) ۾ ڏماڪو،
متان هيئون هارِئين!

چمڪي ٿو هو چوٽيئن (٢) تي لُڻ لياڪو،
متان هيئون هارِئين!

شال نه ڏسان ڏينهڙو جو وَسُ ڇڏي واڪو!
متان هيئون هارِئين!

---

(١) ڏر – ڏرتي (٢) چوٽين – چوٽين تي

اونداهي آڌ رات،
ڏونگر مٿان ڏيئڙا.
چڙهندي رهه تون چوٽين ڏک نه ڏسنهنجي ذات!
ورسا جنهن کي پنڌ ۾ پوري ٿي پرڀات!
پٽر جي مارڳ ۾ ڏترين پيو به نه تنهنجي مات!
جيسين آهي جندڙي اُن اُن ۾ پري لات!

ميندي رتڙا پرکتا پيرون ڪاسون پير،
لٿو سيج اڳ کن ۾.
کيسين پنگ ڪڙيان (۱) پرين، واهيري جي وير؟
لٿو سيج لڳن ۾.
آس نه ڪوئي آيرو ساهون واري ڏير!
لٿو سيج لڳن ۾.
تون ٿي مارڳ منڌ جو ڪوهيارل، سان ڪير!
لٿو سيج لڳن ۾.

---

(۱) پنگ ڪڙيان - پيرا ڪٽان

هٿين، پيرين، مُونڙين ڪاهُيم تُنهنجي ڪَنڌِ،
سُپنا منهنجي ساه جا!

ڏِينهون پوءِ پَرِي وڃن ڏوران ڏيئي ڏَنڌَ،
سُپنا منهنجي ساه جا!

وِرچي موٽان ماڳ ڪان ايءَ نه منهنجي آڌَ،
سُپنا منهنجي ساه جا!

چوڏارِي ٿو تون چڪين ڪهڙا مُنهنجا وَڌَ!
سُپنا منهنجي ساه جا!
سُپنا منهنجي ساه جا!

ڪَهڙي ماٺِ مِيان!

ڳهوريو منهنجو چنڊُڙو!
رَتُ پيو ريلا ڪَري سانوڻ مينهَن جيان؟
دانهون دانهون ديسَ جي ڪنهن کي دانهَن ڏيان؟
روڳي راڳي ڏيهه جا ڪنهن کي ساٿِ نيان؟
سوريءَ مٿان سَچَ سان ني ساٿِ ٿيان!

هي جو هيل لٿو
پرت نه ڏوڻي پاٺيئڙن!

گوندر وير ڳراه سان آئي رت جي ٻوءِ،
هي جو هيل لٿو!

ميرون پيا مات ۾ هٿي هئي سائو!
هي جو هيل لٿو!

ڏاڍا واڍا ڏيهه جا ڏيهه کڙن قابو
هي جو هيل لٿو!

آج هو 'آءٌ' 'اسان'،
پنجي ويئي من مان.
هلندو هوس اکيلڙو گوندر وير گسان (1)،
سگهر پنهنجي سات سان گڏجي شال رسان!
وايون ڳائڻي وات تي سانوڻ ساءَ (2) وسان!
مرندي، مارو ويندڙا مارگ منجهه پسان!

---

(1) گسان - گس تان (2) سانوڻ ساءَ - سانوڻ وانگر

پالَ پلائيءِ پائيڙا مَرڪي مُنهنجي ماءِ،
موتُ نہ تنهنجي ماتِ ڙي!

ڪارو گُلُ گُلاب جو توتي گوليءَ گهاءِ،
موتُ نہ تنهنجي ماتِ ڙي!

تارَن رَتيءَ راتِ ۾ مُنهنجو رَتُ تلاءُ،
موتُ نہ تنهنجي ماتِ ڙي!

آنيائيءَ جي آنت سان ٽيندو هيجَ دُگهاءُ،
موتُ نہ تنهنجي ماتِ ڙي!

صدين لاءِ سُگندَ مان ايندو مُنهنجو ساءُ،
موتُ نہ تنهنجي ماتِ ڙي!

ديسُ دَلهايُئہ موتَ سان مُنهنجا باغي پاءُ،
موتُ نہ تنهنجي ماتِ ڙي!

هي جو گهوٽَ گهگهائيا وِاٿه ڪري ٿي وَسَ
سَچُ وِساڻو سَچَ جو۔

پاري سمان پرچي وَيا سوڙها گوندرَ گسَ
سَچُ وِساڻو سَچَ جو۔

ڪاري راتِ ڪلالَ جي ڪوني ڪانهي چسَ
سَچُ وِساڻو سَچَ جو۔

ڪالهہ پريل ها باهہ سان تارونءَ ڪارَڻِ تَسَ (١)
سَچُ وِساڻو سَچَ جو۔

چارَڻَ پارَڻُ پارِڪو ڏي ڪا اُونءَ اتَسَ!
سَچُ وِساڻو سَچَ جو۔
سَچُ وِساڻو سَچَ جو۔

---

(١) تَسَ ـ ٽانوَ

ڳُوندَر! سُنهنجي گيتَ سان اهڙي آ ڳَ اُپارِ
ڄَرڪي ڏيهُ ڄَرائَ سان ـ

ڪارا نيرَ (١) ڪَنڌَ جا چوري چَنگُ پگهار
ڄَرڪي ڏيهُ ڄَرائَ سان ـ

ڏِسُ هي سارو ساٿِ ۾ ويٺا ڏِنگهرن ڏارَ!
ڄَرڪي ڏيهُ ڄَرائَ سان ـ

جوتِ آڇهاڻَل جيئَڙا ڪنهن ٻارَڻ سان ٻارِ!
ڄَرڪي ڏيهُ ڄَرائَ سان ـ

ڪِٿَ نسوري ڪُوڙَ جا ڪيري رَڪَ ٻُهارِ
ڄَرڪي ڏيهُ ڄَرائَ سان،
ڄَرڪي ڏيهُ ڄَرائَ سان ـ

---

(١) نيرَ ـ زنجير

تنوير عباسي

اسان پاڻ رهبر

نہ ڏس آسمان ڏي
نہ ڏس آسمان ڏي

ملائڪ نہ لهندا
نبي ڪونہ ايندو

هي دک جو اسان تي
آ نازل ٿيو ان جو
ڪو عيسيٰ اچي ؟
مسيحا نہ ٿيندو

اسانجي ڪلهن تي دکن جا صليب
اسان پاڻ پنهنجا مسيحا
اسان پاڻ پنهنجا پيغمبر
اسان پاڻ رهبر
اسان پاڻ ئي قافلو پاڻ سر واڻ آهيون
اسان پاڻ ئي پنهنجي دردن جو دارون
اسان پاڻ ئي پنهنجو نر واڻ آهيون

اسان پاڻ ئي رات جي رڻ جا راهي
اسان پاڻ آهيون پرهہ جا پيغمبر-
اسان پاڻ رهبر

اِمداد حسيني

٤ - مارچ جي ٻئي ڏينهن

چوٿين مارچ تہ هر سال ايندي
هر سال اهو ئي ڏمچر ٿيندو
هرڪو ٻير مان ٻاهر نڪري
ڏڙا هٽي هن ڌرتيءَ جي
ڌُوڙ اُڏائيندو ايندو
جهنڊا جهولائيندو ايندو
بينر ڦڙڪائيندو ايندو
نعرن جي هنبوڇي هوندي
آوازن جي گهمسان اندر
ڪئميرا جي 'ٽيڙڪ' ٻڌڻ لئي
هرڪو پيو ڪَنائيندو
چوڪن تي تقريرون ٿينديون
هرڪو ليڊر ٻڌجي پوندو
'مرسون مرسون سنڌ نہ ڏيسون
سنڌڙيءَ ڪارڻ سر ڏينداسين
گهر تڙ پنهنجو گهورينداسين
هوشو هيمون ٿينداسين.'

(٢)

جڏهن غبار جهڪو ٿي ويندو
رات جڏهن ڪاهيندي ايندي
هرڪو پنهنجي ٻير ۾ گهڙندو
جهنڊن جا ڳاڏيلا ٽاهي
بينر جو سليپنگ سوٽ سبائي
روپ ڪونگهرن جو نعرا وٺندا
تقريرن جو وقلو ٿيندو

نوڪرين جا سُندر سپنا
پنهنجو چار پکيڙيندا
(ڪوريئڙي جو چار بہ ڏاڍو
سُندر هوندو آهي سائين)
هرڪنهن کي ننڊ نهوڙي نيندي

(٣)

پنجين مارچ انهيءَ جي آهي
جو بہ خوشامد چاڙي تو
'سٺي سفارش' آڻي تو
چاپلوس جي چاندي آهي
'حاضر سائينءَ' وارن لئي
هرڪا ڪرسي واندي آهي
چوٿين مارچ تہ هر سال ايندي
پنجين مارچ بہ هر سال ايندي

اقبال جتوئي

اظهار جي آزاديءَ لاءِ وڙهندڙ ڏانهن

پوئتي ڇو ٿو ورين
تورڙو اڳيرو آءُ
پلي هوريان هوريان
ننڍڙن پارن جيان
بانبڙا ئي پاءِ
پر اڳيرو، اڳيرو آ.
تنهنجي زخمن جا نشان
شاهد هوندا سيان
۽ ڪونہ چوندو ائين:
پن ڇڻندا ڏسي
ڏاهي وقت سان ياري رکي ڇڏي.

سدا سنڌ رهندي...

متان ايئن سمجهين اسان آ وساريو
ڪڏهن تو جو ڪنهنجو ڪٿي رت هاريو
اها ئي سنڌو آ، اهو ئي ڪنارو
جتي تو نه سمجهيو، ڦڳڻ آ ڦلاريو
اسانجي انگن کي ڏنا جهير تو ها
انهن مان اسان سڄ نئون آ اپاريو
ڪڏهن تو جي ڪنهنجا اگڻ آ اجاڙيا
انهن ۾ اڇي ڏس اسان ديپ ٻاريو
جتي سنڌ مارڻ تو سمجهي هئي سولي
اتي سنڌ تو کي هميشه لاءِ ماريو
اسانجي آ مڪلي، اسانجي آ ڪينجهر
جتي ماءُ پل پل آ امرت پياريو
اڪي پي ٽيا ۽ اچا پي کي ٽيندا
نه ميدان ٽڪيا نکي ڪو جياريو
سدا سنڌ رهندي آزاد ۽ آباد
اروڙان پڇي اڄ مري ويو آ ڏاريو

سرفراز راڄڙ — تنهنجي راهه ۾

پيا جهوليندا
رت ۾ لت پت جهنڊا
دنيا ڏسندي،
هستي مستي
جيجل تنهنجي شان مٿان
صدقو ٿيندي.
سڀڪو ڏسندو،
هڪ ڏينهن ايندو،
هرڪو ويندو،
تنهنجي راهه ۾ سر ڏئي.

راز ناڏن شاهي

چوٿين مارچ

وقت جو واءُ ورائي ويٺو،
تاريخن جا ورق پراڻا،
لال لهوءَ ۾ پنسيل ساڳيا.
ڪالهه به ڌرتيءَ پاتو هو،
ريٽي رنگ جو ويس نڪورو -
اڄ بہ ساڳيو
سڄ چڙهيو آ،
واهڻ واهڻ آيري آيا
ڪات ڪهاڙا،
چانديءَ جهڙا جهرمر ڏاتا.
ڪينجهر ڪان ڪارونجهر تائين،
منهنجا سائين،
سنڌڙي ماءُ جا ڪوپا ڪونڌر،
سندرا ساهي،
سينا تاڻي،
سنڌوءَ ڪپ تي،
ڏاڍ سان ازلي ويڙهه وڙهڻ لئہ،
سڪ جو سولو واءُ ورڻ لئہ،
متلهه وڙهيا ها،
جنهن ۾ منهنجي پاءُ وڙهي ۽
ڪلندي ڪلندي ڪنڌ ڪپايو،
تو بہ ڏٺو هو،
مون بہ ڏٺو هو،
هن ڌرتيءَ تي،

ڳاڙهو ڳاڙهو جرڪا ڏيندڙ رت نرالو،
جيڪو آدجڳاد ڪان وهندو آيو آهي –
وهندو رهندو –
چاهي منهنجو ياءُ هجي،
يا، چاهي تنهنجو ياءُ هجي،
هن ڌرتيءَ جي آزادي لئه وڙهندو رهندو –
هوشو، هيمو، دولهه دريا،
جهڙو ويس مٿائي ايندو –
ڏاڍ سان ازلي ويڙهه وڙهڻ لئه،
موٽي ايندو –
موٽي ايندو –

نسرين جوڻيجو

آزاد نظم

جي سمونڊ جي پاتار مان،
ڳولهي ڪي لعل، سنوارڻ چاهين سنڌ
مُرڪائڻ چاهين جي مهراڻ
جرڪائڻ چاهين جي تون جند
جي تون چاهين وير چڙهي
۽ ٻنهي ڪنارن ڪي ٻوڙي
اندر جي اونهاين مان
لال لهوءَ جا لڙڪ وهاءِ
پنهنجي مٽن ماروئڙن لاءِ
سانگيئڙن ۽ جهانگيئڙن لاءِ
مُرڪي پوندي سنڌ
جرڪي پوندي جند
جي تون چاهين
پر جي چاهين

ملڪ نديم

وائي

ســاري ٿــوڪي سنڌ ســڏي ٿــو،
يــوسف او يــوسف مارچ مهينو آيو آ.

عباسيءَ جو ڪيڏارو ڪنهن وڏي واڪي ڳايو آ،
يوسف او يوسف،
مارچ مهينو آيو آ.

شهر شهر جي مسرورن لا اڄ پي ڪڙم ڪنبايو آ،
يوسف او يوسف،
مارچ مهينو آيو آ.

صدين ڪان هن ديس جي سانگين سکن لئہ واجهايو آ،
يوسف او يوسف،
مارچ مهينو آيو آ.

ديوانن جي خوابن کي لا ڪنهن نہ سچ بڻايو آ،
يوسف او يوسف،
مارچ مهينو آيو آ.

ڇوڇو جيءُ ۽ اڳ ۾ ٿيءُ تو ڪڏهن ڪين لنوايو آ،
يوسف او يوسف،
مارچ مهينو آيو آ.

ساڳي سنڌو ساڳيا سانگي، ڏاڍن ڏيهہ ڏڪايو آ.
يوسف او يوسف،
مارچ مهينو آيو آ.

پار پوڻ جو پہ ڪرڻ لئہ وقت کي منڊ موٽايو آ،
يوسف او يوسف،
مارچ مهينو آيو آ.
مارچ مهينو آيو آ.

٤- مارچ

سورهيه سپوتن جو هي سُرخو رنگ،
ريت ۾ ريٽو ڄڻ سنڌوءَ جو هو ننگ.

ويريءَ دشمن اڄ وڌو هــو ونگ،
ڄڻ سنڌ سڄيءَ ۾ ڇُڙيو هو ڇنگ.

جوڌن جوٽي هئي اڄ جگري جنگ،
سرخ ٻٽيو هــو سنڌو سارو سنگ.

هي ڌرتي ٿــي جن لئه اڄ تنگ،
لحظي ۾ لهي ويو تن جو زهري زنگ.

مارچ جو معارڪو آهي جن لئه ڏنگ،
خوب خبر پئي ڏسي هي رنگ ۽ ڍنگ.

جاڳيا مانجهي مڙس، شهر هجي يا جهنگ،
حيران عقل ٿيو تن جــو دنگ.

سورهيه سپوتن جو هي سُرخو رنگ،
ريت ۾ ريٽو ڄڻ سنڌوءَ جو هو ننگ.

پير بخش پياسي

وائي

ساهه ڏئي سر سنڌڙيءَ خاطر، ڪوندَر ڪنڌ ڪپايو تو!
پنهنجو پاڻ پسايو تو!

گهر گهر گهائي گهوٽ وڏءِ چڙھ، ڏونگر ڏيل ڏڪايو تو!
پنهنجو پاڻ پسايو تو!

ماڳ هينئن ماڻي منزل پنهنجي، ڪنهن آ قرب ڪمايو تو!
پنهنجو پاڻ پسايو تو!

لاٽ ڏئي جي جوت جَهڪيءَ کي، پنيٽ ٿي ڀڙڪايو تو!
پنهنجو پاڻ پسايو تو!

دودو دريا هوشو هيمون، پي هما ڪين گهٽايو تو!
پنهنجو پاڻ پسايو تو!

ڳلي ڳلي اڄ ڳالهه آ تنهنجي، تن تن تند تپايو تو!
پنهنجو پاڻ پسايو تو!

محب مٺا واهه مُنهن کي پنهنجي، موريءَ (١) منجهه مَترڪايو تو!
پنهنجو پاڻ پسايو تو!

موت کي منهن ڏئي نيٺ ملهائي، نينهن سان نينهن نڀايو تو!
پنهنجو پاڻ پسايو تو!

وار ٿيا ڪيئي ظلم اکيان پر، پنهنجو سِر نه نمايو تو!
پنهنجو پاڻ پسايو تو!

رت جي ريٽا 'پياسي' پٽ تي، سنڌوءَ مان وڏايو تو!
پنهنجو پاڻ پسايو تو!

---

(١) موري – شهر جو نالو

اسلم آزاد

چوٿين- مارچ جو پٽڙ *

چوٿين- مارچ جا ڳيرو،
جوڙا،
ڪاٽي آهيو.
اڄ ٻي ساڳيو ڏينهن آ آيو،
اڇو وري اڄ،
رت ۾ ريٽو اجرڪ لهرايو.
انڪي پنهنجو علم بنائي،
ڪنڌ ڪپايو،
ڇو تہ سنڌڙيءَ،
منهنجي جندڙيءَ،
جو ڪاريهر جهڙو ويري،
اهو نشان پٽر پٽي ويو آ،
جت رت وهيو هو،
جت جيئي سنڌ جو علم ڪتو هو.
اڇو وري اڄ،
پنهنجي لال لهوءَ سان،
نئون نشان پٽر چٽي ڇڏيو،
او سنڌ جا ڳيرو جوڙا!

* پٽر سان مراد آهو بورڊ آهي، جيڪو يونيورسٽيءَ جي هڪ شاگرد، انهيءَ هنڌ هڻايو هو، جتي ۴ مارچ جي واردات ٿي هئي.

خاڪي جويو

ٻيت

موٽي مارچ آئيو، سوڍا لهو سار،
آزاديءَ جي آسري، آهن ٻيڏا ٻار،
ڌرتي ڪريو ڌار، دوکي جي ديوار کان.

موٽي مارچ آئيو، نئين نيائي ساڻ،
اڄ آزاديءَ لئه، هيٺا هڙئي هاڻ،
ڳهيلا ڳوراڻ، لاهيو لاهيو لوهه جي.

لهوءَ ۾ ٽـي ليٽيا، لکن جهڙا لال،
وڙهندي ويڙهه وجود جي، ڀاري ڪنهن ڀنه ڀال،
چال مٿاهون چال، ڏيندا ڏهيس ويا.

لهوءَ ۾ ٽي ليٽيا، سنڌوءَ جا سرواڻ،
آزادي جي عشق جا، اهي ها اهڃاڻ،
رت ۾ رتوچاڻ، وڙهندي ٿيا ويڙهه ۾.

جيڏن جوٽي جنگ، آزاديءَ جي آسري،
سيٺي سات ڌڻيءَ جي، ساٿي ٿيا سنگ،
ڀت ڌڻين هر ڍنگ، ڀڙ ۾ پاڻ ملهائيو.

وڙهندي وڙهندي ويڙهه، لڳ لهوءَ ۾ لوڙيا،
آزاديءَ جي آ اڇي، مانجهين ورتي ميڙهه،
راوت اڪيتي ويڙهه، وکون وڙهندي ريڙهه ۾.

مير محمد پيرزادو

٤- مارچ

منهنجي آيل،
سنڌڙي اڄ آ گهايل گهايل، تايل، نايل،
منهنجي آيل!

منهنجي ماءُ،
ڏارين، پنهنجن جا سٺوَ گهاءَ، هاءِ الا!
منهنجي ماءُ!

تنهنجي لاءِ،
پنهنجن ڪي آ ننڊ اچاءِ، باقي پيا،
ڇا ڪندا!

سچ پچين،
ديس پنهنجي لئه ڪجهه نه ڪرين، پڌي مرين،
بي موت مرين!

مڙس هجين،
مارچ آڏي آ چوٽين، لال لهوءَ سين،
رڻ رڱين!

همت نه هار،
سوپ سنڌي جي اٿئي سار، آڏي يار،
ڍال نه ڍار!

ستار

چوٿين- مارچ جا جوڏا

آ اڄ توکي سائين،
سيني لايان،
تو سينڌ سنواري سنڌوءَ جي،
اي جوڌا چوٿين مارچ جا.
اڄ ڏينهن وري آ آيو،
چوٿين- مارچ جو.

هي ڏينهن لهوءَ ۾ لت پت آهي،
اڄ ڌي ڌرتيءَ کان اُپ تائين،
رت ۾ ريٽو جهنڊو جهوليو.
جنهن ساري سنڌ سجاڳ ڪئي.
هر سنڌيءَ لئي،
هي ڏينهن مقدس آهي،
جنهن چاڙ ڌني اڄائن کي،
سو ڏانهن سدورو آيو آ،
سو ڏينهن سدورو آيو آ.

رحيم سهتو مجاهد

نظم

تشدد ستم جي اي خاموش نگري،
سچي سونهن واري اي معصوم سُندري،
ڪٿي قاتي اڄ تون لڳين ٿي گندري،
لڳين سر زمين تون هنوئي ٿي هنگري،
غم ساز دل کي مون ڇيڙيو ٿي نہ آهي.
غم داستان لب تي آيو نہ آهي.

پلاري پيون ٿي انڌيرا هيڏا،
جي خاموش پر ويٺناسين جيڏا،
ستا ظلم اسان سِرَ تي جبلن جيڏا،
هي دور ڪارا تہ ڪربل جهڙا،
زبان بند هر وقت خاموش آهيون.
اسين جهڙا هن جڳ جا انسان ناهيون.

زبان تي بہ تالو چپن تي بہ تالو،
مگر پوءِ بہ عاشق وٽن ٿا هي نالو،
جيئي سنڌ ڳايون هي جاني جمالو،
وطن لاءِ جيئون ٿي 'مجاهد' اُجالو،
اهڙو جذبو ساڻي جاڳايو وطن ۾،
بهارون کي آڻيون وطن ۾ چمن ۾.

۴ - مارچ

اچوڪي ڏينهن تـي جوڙا ڪٽي جولان نڪتا هئا
ٻڌي پنهنجن سرن سان ڪفن جا سامان نڪتا هئا
گهٽوٽي ڪجهہ ڏنو هئائون، گهٽوڻي ڪجهہ سٺو هئائون
مگر اڄ هو پيچي سڀ ظلم جـا زندان نڪتا هئا
ڏٺو مون هڪ طرف ڪان گل گلابي ٻئي لڏيا لئي ۾
انهنجي قتل لئہ ٻـي طرف ڪـان طوفان نڪتا هئا
جڏهن انبياءَ جـي آئنده چڙهي انسانيت تـــي هئي
تہ، ٻاري مشعلون دل جون نوان انسان نڪتا هئا
هو پنهنجي حق کي حاصل ڪرڻ جي لاءِ ٿي آيا
وطن جي لات ڳاڙهيءَ تـي اچي پروان نڪتا هئا
هنيا جـن تـــي حقيقت جـــا نرالا ۽ نوان نعرا
انهنجي گرفتاريءَ جـــا گهڻا فـــرمان نڪتا هئا
ڏڪي ويا ڏاڍ وارا ڏيل بس! هڪ ٿي حرارت سان
تصور ۾ ڪري هو جنگ جـــا ميدان نڪتا هئا
اهـــا 'مسرور' جهڙي بـي مروت سان لڙائي هئي
انهيءَ جـــي ٻيڙي ٻوڙڻ لاءِ هي ٻلوان نڪتا هئا
شهادت جو اکر جن ٿـي پڙهيو پنهنجن ڪتابن ۾
اُهي اڄ پنهنجا پـورا ڪرڻ سڀ ارمان نڪتا هئا
اسانجي قوم جـي قسمت جا وارث ٿي ٻڏا رت ۾
بندوقن مـــان انهنجي لاءِ قهري ڪان نڪتا هئا
بظاهر يونيورسٽيءَ جـــا هـئـا هـــونهار نظرن ۾
مگر ٻيءَ طرح جڻ جنت منجهان رضوان نڪتا هئا
'پلي هن راه ۾ وڃي وڃون، ڪٿجي وڃون يارو!'
ڪري هڪٻئي سان اهڙا عهد ۽ پيمان نڪتا هئا
شفق تي چانئجي ويئي آ جنجي خون جي سرخي
انهن لئہ آسمان وارا بـــہ ٿـي مهمان نڪتا هئا
جڏهن هـــي داستان ـ درد ٿـي تحرير ٿيو 'بزمي'
تہ، انکي تاج پائڻ لئہ سوين عنوان نڪتا هئا

تنقيد ۽ رايا

مان اوهانجي هن حق لاءِ سدائين وڙهندس،
ته اوهين مون سان اختلاف راءِ ڪري سگهو.
— والٽيئر.

جنوريءَ جي سهڻيءَ جا ٻئي پرچا پڙهيم، اوهان پنهنجي ايڊيٽوريل ۾ لکيو آهي ته اوهان خاص نمبر ۾ سهڻي کي اوترو بهتر نه ڪڍي سگهيا آهيو، جهڙو بهتر اوهان ڪڍڻ پئي چاهيو. پر مونکي ٻئي حصا ڪافي پسند آيا آهن. مبارڪ قبول ڪندا، هميشه همت ۽ جذبي سان خدمت ڪندا رهندا.

سوچيان پئي ته وقت ۽ ماحول انسان کي ڪيترن نه وهڪرن ۾ وهائي ٿو وڃي. ڪالهه جيڪا ڳالهه آهي سا اڄ نه آهي. ڪالهه جيڪي انسان هئا- اڄ به اهي ئي آهن پر انهن جي سوچ، احساس ۽ جذبن ۾ ڪيتري نه تبديلي اچي ويئي آهي. ڪالهوڪي ڳالهه ٿي ته آهي جو سهڻيءَ جو اصول هوندو هو ته سياست ۽ مذهب کي ادب کان الڳ رکي ادب پيش ڪجيءَ اڄ سڄي سهڻي پاڻ جنون ۾ پر جي ويئي آهي. ڪالهه سهڻيءَ ۾ اڌ يا سڄي صفحي جا ايڊيٽوريل ڇپبا هئا ۽ تن ۾ ڪو اهو لکيل هوندو هو ته اندر رسالي ۾ ڪهڙو مواد آهي، ڪڏهن ڪڏهن وري پارٽي سنڌي اديبن جي ڪنهن ڳالهه کي نوٽ ڪيو ويندو هو، تڏهن اهو ايڊيٽوريل مڙيئي ڏيڍ ٻن صفحن جو ٿي ويندو هو. اڄ سهڻيءَ جا ايڊيٽوريل سهڻي جي سونهن آهن، سهڻيءَ ۾ گهڻي اهميت ٿي انهن جي آهي.

ادا ياءُ، هيءُ وقت جو گهڙيال هر ٽڪ ٽڪ ڪانپوءِ ڪا نوان هن جڳ کي ضرور ڏئي ٿو. ڪي آن نوان کي جلدي پنهنجو ڪندا آهن ته ڪي وري دير ساز. سهڻيءَ آن نوان کي دير سان پنهنجو ڪيو آهي، پر آن نوان کي ايترو ته ويجهو ڪيو اٿس جو پٺيون سڀ ڳالهيون تمام پوئتي رهجي ويون آهن. اڄ سهڻيءَ جو مانُ سڀني کان مٿاهون آهي.

هي معاشري جو اهم موضوع آهي. اسان جا اديب ۽ جڳ جا اديب پاڻکي اُن موضوع تي لکڻ کان آجو نه ٿا رکي سگهن. لکيو اٿن، لکن پيا ۽ لکندا رهندا. پر لکڻ جو به طريقو هوندو آهي. هن نازڪ مسئلي تي لکجي ڪيئن؟ اهو ئي اڄ جو اهم مسئلو آهي.

ڪي ليکڪ ائين لکندا آهن- جيئن هڪ شي کي هڪ جاءِ تان کڻي ٻي جاءِ تي رکجي- دنيا ۾ ڪا ڇوڪري آهي، آها ڪنهن سان پيار ڪري ٿي پر گهر وارا اُن جي راهه ۾ اچن ٿا آخر هوءَ گهر مان ڀڄي وڃي ٿي، ٻو ڪيس سندس محبوب به دغا ڏئي ٿو ۽ اُنکان پوءِ رلي پني وڃي وڏو گهر وسائي ٿي. هيءَ ته ٿي عملي دنيا جي ڳالهه- ڪو اديب هن واقعي کان متاثر ٿي ڪهاڻي لکي ٿو. ڇا اديب جو ڪم فقط ايترو آهي؟ مان هن سڄي جڳ کان پڇان ٿي ته ڇا اديب جو ڪم فقط ايترو آهي؟ بلڪل نه- قطعي نه. اڄ جو انسان هن جڳ ۾ اهي واقعا پسي پيو، انهن واقعن کي هو معمول جي ڳالهه سمجهي درگذر ڪري ٿو ڇڏي. جڏهن اهو انسان اُن ليکڪ جي ڪهاڻي پڙهندو ته هو اُن ڪهاڻي کي هڪ واقعو سمجهي پڙهي ويندو. اُن جي ذهن تي ڪو به اثر نه ٿيندو، هو ڪڏهن به اُن ڪهاڻي تي سوچ ويچار نه ڪندو. هاڻ ڏسجي ته لفظ اثر ئي آهي جيڪو گهڻي اهميت رکي ٿو. اثر جي قوت اديب جي سڀ کان وڏي طاقت آهي. پنهنجي قلم جي چار ۾ پڙهندڙ کي اديب گهيري وڃي. پڙهندڙ کي اُنهن برائين جو روپ پنهنجي لکڻن ۾ ايئن ڏيکاري جو پڙهندڙ جو روح ڪانڊار جي وڃي، ضمير جاڳي پوي ۽ معاشري لاءِ ڏڪار محسوس ٿئي. اِها ئي اديب جي سڀ کان وڏي ڪاميابي آهي.

اهڙي نازڪ مسئلي تي لکيل ڪهاڻين مان پڙهندڙن کي لطف يا مزو ونڻ نه ڏجي. جيڪڏهن پڙهندڙ کي ڪهاڻي مان لطف آيو ته سمجهو ته آها ڪهاڻي ايتري خراب آهي جيترو ماحول ٻاڻ خراب آهي. هي ڪهاڻيون نوان نوان سيڪس جا مريض جنم ڏيندڙيون آهن. ڪي ٿورا ماڻهو آهن، جنکي پنهنجي جذبن تي ڪنٽرول هوندو آهي ۽ سٺائي برائي کي محسوس ڪن ٿا. گهڻا ماڻهو اهڙين ڪهاڻين جي ڪري ٿي لڙهي وڃن ٿا،

مان ھاڻي امر جليل جي ڪھاڻي 'سرد لاش جو سفر' ڏانھن اچڻ چاھيان ٿي. مان اچان ٿي پر وات رڪيل آھي...... ڪھڙي وات؟ لفظن جي وات.... مون ڪافي ڪوشش ڪئي آھي، پر مونکي ڪي اھڙا لفظ ھٿ نہ آيا آھن، جن لفظن کي ملائي مان ھن ڪھاڻي جي تعريف ڪيان. شايد منھنجي سوچ پختي نہ آھي يا وري منھنجي ڄاڻ تمام محدود آھي.... ڇو جو ھن جڳھ ۾ ڪافي بھترين ادب پيدا ٿي چڪو آھي ۽ اڄ ادب جي تعريف ۾ بہ ڪيترائي ڪتاب لکيا ويا آھن ۽ آھي ڪتاب بہ ادبي ٿي پيا آھن ۽ مونکي ڪجھہ لفظ نہ ٿا سجھن؟ ڪي جملا ھٿ نہ ٿا اچن؟ مونکي پنھنجي ھن اوڻائيءَ جو احساس آھي، تمام گھڻو احساس آھي.... منھنجي سوچ ڪو ڪلي آھي، جنھنڪري مون پاھران ليپو ڇپو تہ ضرور ڪيو آھي، پڙ ان جو پور نہ پري سگھي آھيان. منھنجي جھولي خالي آھي مان ھن ڪھاڻي تي ڪجھہ بہ نہ ٿي لکان. ھاڻ ڏسجي امر جليل جي ضروري وضاحت ڪي- امر جليل لکيو آھي ۽ جيئن تہ ھيءَ تاريخ جو ھڪ خوني باب آھي، ان ڪري ڪجھہ تلخ ٿي ويو آھي ۽ ڪھاڻي بہ ڪي فني پابنديون اورانگھي ويئي آھي، ان ڪري ھن ڪھاڻي تي الزام لڳايو ويندو تہ فحش آھي ۽ مذھبي عقيدن سان ڪنئوس ڪيل آھي. سيڪس تي لکيل ڪھاڻين کي فحش چيو ويندو آھي. ڇا ھيءَ ڪھاڻي فحش آھي؟ ڇا ھيءَ ڪھاڻي سيڪس تي لکيل آھي؟ ان لاءِ ڪجھہ ڏسڻ ۽ معلوم ڪرڻ جي ضرورت آھي. ھيءُ جڳھ براين ساڻ ڀريو پيو آھي، جيئن اڄ ڪلھہ ڪيترين ئي نيون بيماريون نڪري پيون آھن ۽ ھر ڪو ماڻھو تو بھائون پيو پري. اھڙي ئي نموني سان سيڪس جي مريضن سيڪس کي بہ ترقي ڏني آھي، نوان نوان طريقا ايجاد ڪيا آھن. ھي ھڪ معمولي نمونو توھان وٺو تہ ڪا ڇوڪري رڪشا ۾ وڃي پئي، روڊ جي ڪناري تي ڪو نوجوان ڪيسن ۾ ھٿ وجھي، ڳچيءَ ۾ رومال ٻڌيو بيٺو آھي، اينڊز ۽ ويندڙن کي پيو تڪي اما رڪشا ان وٽان لنگھي ٿي تہ اُتان ئي چمي ڏئي ٿو (اصل لفظ ھوائي چمي) اما بہ سيڪس جو ترقي وارو ڏيکاءُ آھي. اڄ جي دور جو انسان سڀاڻين ڏانھن گھٽ ۽ براين ڏانھن گھڻو آھي.

سوچ جا محل تعمير ڪيو آن ۾ ويٺا مزا مائين. ڪيترن ماڻهن ڪي مون هئين چوندي ٻڌو آهي ته: هو جيڪو ڪهاڻيڪار آهي نه آن جي ڪهاڻي مون رات پڙهي، اصل واه جو مزو ڏنائين هڪ رات جو وقت هو، مٿان وري ڪهاڻي.... اصل لاهه نڪري ويا.... هي آهي ڪهاڻي لکندڙن ۾ آن ڪهاڻي ڪي پڙهندڙن جي سوچ جو معيار.

هن سٽن ۾ مان پاڻ جليل سان مخاطب آهيان. ادا، مون هن ڪهاڻي ڪي پڙهيو. منهنجو روح ڪانڌارجي ويو- هن ڪهاڻيءَ پڙهڻ ڪانپوءِ مون خواهش ڪئي ته مان اتيئي مري وڃان. اکيون مٿي ڪٿي ڪنهنکي نه ڏسان، ڪنڌ ڪي ڦيرائي جڳ ڪي نه پسان، پر ائين نه ٿيو.... وري مون خواهش ڪئي ته ڪڪر ڪارو نيار ٿي مان ڳڙن جا وسڪارا ڪيان.... پر پوءِ مونکي احساس ٿيو ته آتيئي ڪرسي تي ويٺي نه مان موت اچڻ ڪان اڳ مري سگهان ٿي ۽ نه وري ڪڪر ٿي وسڪارا ڪري سگهان ٿي. هن ڪهاڻيءَ مون ۾ نئين قوت پئدا ڪئي آهي، نئون جذبو پئدا ڪيو آهي. آهو آن ڪري پئدا ٿيو آهي جو مون هن ڪهاڻيءَ ڪي ٻه آن نظريي سان پڙهيو آهي، جنهن نظريي سان هن ڪهاڻيءَ ڪي پڙهڻ گهرجي. اگر ڪي ننڍڙي سوچ وارا ماڻهو هن ڪهاڻي ڪي پڙهندا ته اوهان جا پڪا دشمن ٿي پوندا، اوهانکي گاريون ڏيندا. پر مان هن ڪهاڻي ڪي فحش نه ٿي سمجهان. هن ڪهاڻيءَ مان ڪهاڻيڪار لاءِ نه پر معاشري، ماحول ۽ اهڙين انسانن لاءِ نفرت پئدا ٿئي ٿي، جيڪي جانور آهن ۽ پاڻکي انسان ڪوٺائين ٿا- اوهان هن ڪهاڻيءَ ۾ عورت جي ڇاتيءَ ڪي ٻن گولن سان تشبيه ڪانه ڏني آهي جيڪي پاسي وراڻڻ سان ڦرن پيا. اوهان عورت جو سترون ڪونه جاچيون آهن، جن تي ڪُهرا نشان آهن يا نه- اوهان بند ڪمري ۾ ڪنهن عورت ڪي ننڍڙين سڪل ٽنگن ۾ پاڻ اٽڪائي جن پوت ڪونه ڪيو آهي.... اوهان اِئين نه ٻڌايو آهي ته عورت برقعي اندران ڪپڙن ۾ ڪهڙي آهي ۽ ڪپڙن اندران بغير ڪپڙن جي ڪيئن آهي.... اوهان ڪنهن مرد ڪي غسلخاني ۾ دڪيءَ تي ويهاري لوڙهيو ڪونهي. اوهان ڪو اهڙو ترقي پسند نوجوان ڪونه ڏيکاريو آهي، جنهن ۾ هر

برائي موجوده آهي، جيڪو هر گندو ڪم ڪري ٿو، هر گندي عمل جي باري ۾ سوچي ٿو، وري به هو مظلوم آهي ۽ ڌرتيءَ لاءِ ڪجهه ڪرڻ چاهي ٿو.

اهو صحيح آهي ته اوهانجي ڪهاڻي تلخ آهي پر فحش نه آهي. جيڪڏهن ڪير فحش چوي ٿو ته ته پڪ ان پنهنجي ننڍڙي ذهن سان انکي پڙهيو هوندو. اوهان انهن ذي ڌيان نه ڏجو.

ماڻ ڏسجي ته هن ۾ مذهب جي ڪنٺوس ٿيل آهي يا نه- مذهب جو مفهوم ڇا آهي؟ مذهب حقيقت ۾ انسان جي چڱائي لاءِ ايندو آهي- هر مذهب انسان ذات لاءِ آهي- اڄ جو انسان هيتري ترقي ڪرڻ جي باوجود به مذهب جي باري ۾ ڪيترو نه پوئتي پيل آهي- اڄ جي ماڻهن مذهب کي انسانن جي وجود مان ڪڍي مسلي ٿي اڇي ڇڏيو آهي ۽ ڌڙا ڌڙ مذهب جا سجدا ڏياريا ٿا وڃن- اُگهاڙو هجي، چاهي پيٽ بکيو هجي، پر هو چاهين ٿا ته هنجي سجدن ۾ ڪا ڪمي نه اچي- اوهان سچ لکيو آهي ته مذهب مري چڪو آهي ۽ ماڻهو ان جو لاش کنيو پيا هلن ۽ انجي نالي ماڻهن کي ڦُرين پيا- خبر نه آهي ڪيستائين ڦُريندا رهندا.

اڄ جي دؤر ۾ ماڻهن کي هيئن سوچڻ کپي ته هوند ڪيترو نه چڱو ٿئي- مذهب (ڌرتي)، ايمان (انسانيت)، عقيدو (خدمت) بس هنکان وڌيڪ سوچڻ نه کپي-

جبار جوڻيجي جي ڪهاڻي مڙيئي ٺيڪ هئي، غلام نبي مغل پنهنجي قلم ۽ سوچ ۾ ڏاڍي تبديلي آندي آهي. غلام نبي مغل هڪ وڏو فنڪار آهي انکان ڪير به انڪار نه ڪندو. قلم ۽ سوچ ۾ طاقت اٿس. ڏاڍو سٺو ٿئي جو هنن ننڍڙين ڪهاڻين وانگر هو هميشه ائين ڏي پنهنجي سوچ کي استعمال ڪري.

جهان آرا سومري جي ڪهاڻي ڏاڍي سٺي آهي. ڪهاڻيءَ جو مفهوم اردو افسانن وانگر آهي، پر جهان آرا وٽ قلم جي طاقت ڪافي ٿي ڏسجي. انسان جي جذبن ۽ احساس کي چڱيءَ طرح ڏيکاري ويئي آهي. هر طرح هيءَ هڪ مڪمل ڪهاڻي محسوس ٿي رهي آهي- پيڻ جهان آرا مبارڪ قبول ڪندا. اميد ته اڳتي به لکندا رهندا.

آغا سليم جون ڪهاڻيون لاجواب هونديون آهن. 'منزل جادو ڪا' ڪهاڻيءَ جو به ڪو جواب ڪونهي. آغا سليم هميشه سٺيون

ڪهاڻيون سنڌي ادب ڪي ڏنيون آهن. سندس هن وقت جون لکيل ڪهاڻيون بيحد سٺيون آهن. شعر وارو حصو هميشه وانگر سٺو آهي. انجي باري ۾ ڪو خيال ظاهر ڪرڻ ڪان بهتر آهي ته چپ رهجي. سهڻيءَ جي ٻئي حصي تي آءٌ ڪجهه به نٿي لکان. مونکي لکڻ به نه گهرجي. ڇو جو وڏن اديبن جون لکتون آهن ۽ ترجمو به گهڻو ڪري وڏن اديبن ئي ڪيو آهي سو ڀلا ان ۾ ڪهڙي گهٽتائي هوندي.

— سلطانہ قاضي، حيدرآباد.

جنوريءَ جي سهڻيءَ جو خاص نمبر پڙهيم. اندازو لڳايم ته سهڻي سهاڳڻ - سچل سائينءَ جي سپاجهي سونهاري سنڌڙيءَ تي قائم ۽ دائم آهي. اوهانجا لک احسان. امر جليل جو 'مرد لاش جو سفر' پڙهڻ ڪانپوءِ احساس ٿيو ته امرالقدر، امر آثاهہ، امر آسمان، امر اجهاڳ، امر اشرف، امر اياز، امر انقلابي، امر اعلان، امر آزاد، امر آفتاب، امر المست، امر امرت ۽ امر امر آهي. امر آس، امر اديب آمر آئينو آهي. امر اصليت.

—'الف آجايل' ٺٽو سنڌ.

ڊسمبر جو پرچو پڙهيم ڏاڍو پسند آيو. اهڙي معياري پرچي ڪڍڻ تي توهان ڪيرون لهڻيون، توهان جيڪي حقيقتون ايڊيٽوريل ۾ لکيون آهن، انڪان ڪنهنڪي انڪار ڪونهي. هن مهيني جي ڪهاڻين ۾ ڪابه ڪهاڻي انقلابي نه آهي، جنهنجو مونکي ڏک ٿيو آهي. رومانٽڪ آڪاڻين سان گڏ انقلابي ڪهاڻيون به ضروري آهن. قمر واحد جي ڪهاڻي 'ماڻ ڪريان ته مشرڪ ٿيان' ڏاڍي پسند آئي، جنهن ۾ ان صاحب مودودي جماعت جي صالحين جا وڪا پڌرا ڪيا آهن. امر جليل جون ڪهاڻيون ۽ مضمون واقعي امر آهن. جيئن سندس نالو امر آهي. 'سورهيه مرين سوپ ڪي ته دل جا وهم وسار' مضمون ڏاڍو پسند آيو. سندس خاص انداز، جنهن ۾ هن حضرت پٺاڻي ڪي ياد ڪيو آهي، سو بيحد وڻيو. اياز جو 'سر

سورت پڙهي، ڏاڍي خوشي ٿي.

— **اعظم حسين يوسفاڻي**، چام شورو.

جيئي سنڌ. سهڻيءَ جو تازو پرچو منهنجي هٿ ۾ آهي. سهڻي اسانجي آواز کي تحريڪ جو روپ ڏنو. اهو عظيم پستڪ، جنهنجا بيشمار پرستار آهن. اسين اوهانجا شڪرگذار آهيون جو اوهان ٽر جي پٽن ۾ ديبل مارئي جي ديش جي ماروئڙن جي مطالبي کي پنهنجن صفحن ۾ جڳهه ڏني. مٺي، جيڪا سالن کان ڪاليج کان وانجهيل آهي، ڪڏهن ميرن سندس حقن تي ڌاڙو هنيو ته ڪڏهن ڪامورن پنهنجو رعب ڇمايو. ڪڏهن عمرڪوٽ جي سرمائيدارن ڪم ڪري ڏيڪاريو. ۽ مٺي سنڌ جو صحيح عڪس، هارين جي ترجماني ڪندڙ شهر، پنهنجي حق کان محروم رهيو ۽ نتيجي طور تي مون جهڙا ڪئين شاگرد حيدرآباد، ميربورخاص ۽ دادو جي ڪاليجن ۾ رلي رهيا آهن. ڇا عوامي حڪومت جي ڪارڪنن جي ذهن کي تالو لڳي ويو آهي؟ ڇا انهنجي حيثيت ۾ ٿر سنڌ جو حصو نه آهي؟ جنهن صورت ۾ سنڌ سرڪار چار نوان ڪاليج کولي رهي آهي، تنهنڪري اسين وزير تعليم ۽ ٻين واسطيدار عملدارن کي گذارش ٿا ڪريون ته ان ۾ مٺي کي ٿر جو نمائندو سمجهي، سندس حق ڏنو وڃي. امر جليل واقعي سنڌو واسين جي نظر ۾ امر ٿي چڪو آهي. هن مهيني وارو پرچو پاڻ اڳرو ويو آهي. ٽائيٽل وٽيو. ڪهاڻين ۾ منظور جي 'بيذاتيو' ۽ الطاف شيخ جي 'ايمان لوڏن ۾' پسند آيون. امداد حسيني جو شعر گوءِ کٽي ويو.

— **نندن 'مجرم'**، حيدرآباد.

هن مهيني جي سهڻي پڙهيم، خاص طور تي برادرم منظور جي ڪهاڻي 'بيذاتيو' ڏاڍي پسند آئي. واقعي منظور صاحب ان قوم کي صحيح نالي يعني 'بي ذاتيو' سان تعبير ڪيو آهي. اهي واقعي بي ذاتيا آهن. جنهنجو نمڪ کائين، وڙهن به تن سان. اهڙا قوم اسان سان ڪڏهن به سچي نه رهندي.

— **خالد سومرو**، شاهه پنجو. دادو.

جيئي سنڌ، سهڻيءَ جو فيبروريءَ جو پرچو مليو. منظور ۽ انور جون ڪهاڻيون ’بي ذاتيو‘ ۽ ’خدا جو سرمايو‘ حقيقت تي مبني آهن. اياز، امداد ۽ قمر شهباز جا شعر پڙهڻ وٽان آهن. مودودي جماعت ڪيترن ئي رنگن ۾ ظاهر ٿئي، پر سنڌ جو عوام هاڻ ڪيس پرکي چڪو آهي.

— اداس ٿري، ٿرپارڪر سنڌ.

جيئي سنڌ، ادا سهڻيءَ جو ماه جنوري وارو خاص نمبر ۽ فيبروري جو پرچو نظر مان گذريو. مان سمجهان ٿو توهان سهڻيءَ تي جيڪا محنت ڪريو ٿا سا وسارڻ جو ڪي نه آهي. توهان سهڻيءَ کي ڏينهون ڏينهن وڌيڪ سهڻو بنائڻ جي ڪوشش ڪندا رهو ٿا، جنهن لاءِ توهان کي ڀيرون لهڻون. جنوري جي خاص نمبر (١) ۾ امر جليل جي ڪهاڻي ’سرد لاش جو سفر‘ پڙهڻ ڪانپوءِ فيبروري واري پرچي ۾ محترم ڪريم بخش صديقي جي خط سان اتفاق ڪرڻو پيو. ڇوته جيڪڏهن ڪنهن معاشري جا چند افراد ڪن غلط ڪارين ۾ بچڙن ڪمن ۾ رڌل آهن ته سڄو معاشرو ئي گندو آهي — نه بلڪل نه. انهيءَ پرچي ۾ آغا سليم جي ڪهاڻي ۽ جهان آرا سومرو جون ڪهاڻيون پسند آيون. هن ماهه جي پرچي ۾ ’صاحب آئينسٽ تي ويو‘ ڪا خاص ڪهاڻي نه هئي. البت ’بي ذاتيو‘ بهترين ڪهاڻي آهي. شعر جي حصي ۾ شيخ اياز ۽ منظور قريشي ڇڪڻو ماڻهايو آهي.

— ابراهيم چنا، سکر سنڌ.

فيبروري جي ’سهڻي‘ پڙهيم. منظور جي ڪهاڻي ’بي ذاتيو‘ پڙهيم، هن جيڪي لکيو آهي سا حقيقت لکي آهي. اسين جيستائين هنن ناڳن کي هٿان تڙي ڪونه ڪيڏنداسين، اسين جيستائين هنن ناڳن مان هرهڪ جو سر ڇيچي نه ڇڏينداسين، تيستائين اسانکي اسانجا ڪسبيل حق واپس ڪونه ملندا.

— سڪندر علي بلوچ، ميرپورخاص.